

Зарубіжна проза
XX століття

НІКОС

КАЗАНДЗАКІС

«ДНІПРО»

Кумедні й лихі пригоди
Алексіса Зорбаса

ЗАРУБІЖНА ПРОЗА ХХ СТОЛІТТЯ

Серію засновано 1988 р.

**ΝΙΚΟΥ
ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ**

**ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ
ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ**

Нікос Казандзакіс

**КУМЕДНІ Й ЛИХІ ПРИГОДИ
АЛЕКСІСА ЗОРБАСА**

Роман

Переклад з новогрецької

АНАТОЛІЯ

ЧЕРДАКЛІ

Київ

Видавництво художньої літератури

«Дніпро»

1989

ББК 84. 4Гр.
К 14

Герой роману видатного грецького письменника (1883—1957) — людина бурхливої енергії, життєлюб і мрійник, веселун і дотепник. У всіх своїх вчинках він керується більше серцем, ніж розумом, з однаковою пристрасстю віддається коханню, мистецтву, ремеслу і заради свого захоплення готовий на будь-які жертви. Він переконаний, що найбільша цінність на світі — це людське життя, і ніхто не має права важити на нього, тому прагне бути незалежним від усього, що обмежує свободу людини. За цим романом знято славнозвісний американський фільм «Грек Зорба».

Герой романа выдающегося греческого писателя (1883—1957) — человек бурной энергии, жизнелюб и мечтатель, весельчак и остряк. Во всех своих поступках он руководствуется больше сердцем, чем разумом, с одинаковой страстью отдается любви, искусству, ремеслу и ради своего увлечения готов на любые жертвы. Он убежден, что наибольшая ценность на свете — это человеческая жизнь, а потому стремится быть независимым от всего, что ограничивает свободу человека. По этому роману снят знаменитый американский фильм «Грек Зорба».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*Г. Д. Вервес (голова), С. К. Жолоб, Д. В. Затонський,
Ю. Я. Лісняк, О. І. Микитенко, Д. С. Наливайко,
Д. В. Павличко, Д. Х. Паламарчук*

Передмова Т. М. Чернишової

Редактор С. А. Коваль

Художник В. С. Войтович

К 4703010100—191 191.89
M205(04)—89
ISBN 5-308-00186-3

© Український переклад, передмова,
ілюстрації, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989 р.

ТВОРЧІСТЬ НІКОСА КАЗАНДЗАКІСА

У світовій літературі Нікос Казандзакіс є яскравим прикладом творця, чиє життя в буквальному розумінні слова було від початку й до кінця підкорене великій ідеї боротьби за свободу. Вона увійшла в його свідомість ще в дитинстві як ідея визволення вітчизни, а згодом розвинулась в універсальну ідею звільнення людини від усіляких — матеріальних і духовних — пут. Пошук шляхів до цього звільнення і становить зміст його творчості, яка в кращих своїх проявах піднеслася до широкого загальнолюдського звучання, принісши письменникові світову славу.

Казандзакіс залишив свій особливий слід у всіх літературних жанрах. Спадщина його величезна — лірика й епос, філософські драми й романи, подорожні нотатки й есеїстика, літературознавчі праці й художні переклади.

Народився Нікос Казандзакіс 18 лютого 1883 року в родині заможного хлібороба з околиці міста Іракліона на Криті. Цей острів, прадавня грецька земля, батьківщина пишної, ще й досі загадкової Мінойської, а згодом Кріто-Мікенської культури належав тоді Туреччині. Волелюбні, горді критяни не раз повставали проти ганебного іноземного ярма. Але до кінця XIX століття всі повстання завершувалися поразкою, відлунюючись у героїчних піснях, наснажених гаслом: «Свобода або смерть!» Одне з таких повстань у 1897 р. Нікос бачив на власні очі. Його родині довелося на деякий час переселитись на вільну грецьку територію — острів Наксос. Там Нікос два роки провчився в католицькому монастирі. Він досконало опанує французьку й італійську мови, вражаючи викладачів своєю працездатністю, допитливим розумом і знаннями. Вже тоді він твердо затамив, що його навчання — не особиста справа, бо воно потрібне Криту. «Якщо не можеш рушницею, — сказав йому батько, — то мусиш розумом допомагати звільненню». І Нікос навчався, не даючи собі перепочинку, не знаючи дитячих забав.

У п'ятнадцять років він переклав грецькою мовою французьку енциклопедію. Коли він показав переклад учителю французької мови, той не повірив своїм очам.

Католицькі священники вбачали в ньому майбутнього кардинала й намовляли його прийняти католицьку віру. Нікосів батько, дізнавшись про це, негайно забрав його з монастиря. Тим часом повстання на Криті перемогло й родина Казандзакісів повернулась до Іракліона. Закінчивши там гімназію, Нікос за бажанням батька поїхав до Афін студіювати юриспруденцію.

У столиці він потрапив до літературного осередка, познайомився з новою грецькою поезією, яка на той час уже мала певні досягнення. Проте Нікос відчував, що його батьківщина — це саме острів Крит. Він добре засвоїв суворі закони свого рідного краю, де вершиною морально-етичних цінностей стала боротьба за свободу, бо лише свобода є запорукою людської честі та гідності. А патріот, на думку критян, гідний поваги тільки тоді, коли в часи між повстаннями він обробляє землю. Тому інтелігентні професії, такі, наприклад, як учитель, письменник, службовець тощо, вважалися на острові за ознаки слабкості чи недолугості, і їх мало хто поважав.

За турецького панування літературне життя на Криті завмерло. Широко побутував лише фольклор, зокрема пісенний. Отож Нікос відчув гостру потребу відродити писемну творчість свого краю, батьківщини видатного поета доби Відродження Лоренцоса Корнароса. Після перших літературних спроб — збірки поезій «Змія та лілія» (1906) і п'єси «Світає» (1907), що їх схвально зустріли грецькі літературознавці, читачі й глядачі, Казандзакіс вирішив спробувати свої сили в престижніших жанрах: трагедії та епосі. Але спочатку він поїхав до Парижа, де студіював філософію, багато читав, перекладав, зокрема твори істориків літератури. В Балканських війнах 1911—1913 рр. він брав участь як волонтер і на все життя проинявся відразою до жорстокості, пов'язаної з імперіалізмом.

Всесвітньо-історичний феномен Великого Жовтня справив на Казандзакіса величезне враження, і в 1922 р. він узявся вивчати російську мову. Цього ж року він написав свою першу трагедію «Будда» й розпочав роботу над філософським твором «Аскетика».

У 1925 р. письменник уперше побував у Радянському Союзі як кореспондент газети «Елефтерос логос», а в 1927 р. на запрошення Радянського уряду брав участь у святкуванні десятої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції й познайомився з

видатними діячами культури та світового комуністичного руху: Максимом Горьким, Анрі Барбюсом, Кларою Цеткін. Між відвідинами СРСР письменник багато подорожував по Єгипту, Іспанії, Італії, Німеччині, Франції.

У 1928 р. Н. Казандзакіс знову в Радянському Союзі. Він побував у багатьох місцях від Бреста до Владивостока, від Одеси до Мурманська. Згодом Казандзакіс опублікував у газеті «Правда» цикл статей про політичне становище в Греції, присвятив пам'яті Леніна кілька віршів та сценарій фільму (не реалізований). Його враження від СРСР відбилися в книзі подорожніх нотаток «У дорозі. Що я бачив у Росії» (1928) та пізніше в романах «Тода Раба» (1934), «Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса» (1946) і, нарешті, в автобіографічному творі «Присвята Ель Греко», виданому посмертно в 1961 р.

У Радянському Союзі Казандзакіс шукав відповіді на кардинальні питання суспільного життя. Вирушаючи з Києва до Москви, він занотовує в щоденнику: «Через тисячу років ми знову їдемо на північ. Але цього разу не для того, щоб нести сусідам духовне світло знання, а для того, щоб там його позичити». Захоплений «російським дивом», Казандзакіс два роки поглиблено вивчає російську літературу.

Ще в книзі «У дорозі...» письменник зауважує, що ця література для нього — «хліб насущний», де чотири «найбільші хлібини» — Гоголь, Пушкін, Толстой, Достоевський. У 1930 р. виходить його «Історія російської літератури» — перша праця такого роду в Греції. Досвід передових російських письменників неабияк вплинув на формування власної манери Казандзакіса, на його мистецьке самовизначення.

Сповнений вражень від СРСР, Казандзакіс у 1929 р. опрацьовує в Німеччині та Чехословаччині подорожні нотатки, пише роман «Тода Раба», де зображує Красну площу та Мавзолей Леніна як нову Мекку для знедолених усіх країн, далі працює над монументальною поемою «Одіссея», до написання якої приступив у 1926 р. Дія його «Одіссеї» розпочинається після закінчення Гомерової. Коли Одісей розправився з женихами, на Ітаці настало мирне життя. Але героєві нудно, бо під час довгих поневірянь він уже звик до небезпек. І невдовзі Одісей Казандзакіса вирушає назустріч новим пригодам...

Не полишає письменник і жанру трагедії. Ще в 1928 р. вийшов друком його твір «Христос», де зображено воскресіння Христа, яке

одні з його учнів бачать, а інші — ні. Учнів Казандзакіс змальовує як типових грецьких трудівників. Того ж року написано ще одну віршовану трагедію на історичну тему — «Никифор Фока». Ці твори Казандзакіса, так само як і трагедії «Юліан» та «Одіссея», призначалися для читання, а не для сцени.

У 1931 р. письменник багато перекладає, зокрема з давньогрецької мови, пише історичні романи для дітей, драматичну трилогію «Прометей», знову переробляє свою «Одіссею», а на початку 1932 р., глибоко засмучений смертю батька, від'їжджає до Іспанії.

У квітні 1933 р. він оселяється на острові Егіні, де вчетверте переробляє «Одіссею» та збагачує новими враженнями свої подорожні нотатки. На початку 1935 р. письменник переробляє «Одіссею» у п'яте, а потім вирушає в подорож до Японії та Китаю. У жовтні — листопаді 1936 р. він їде до Іспанії як кореспондент газети «Катімеріні». Під враженням від побаченого в країні Казандзакіс ушосте переробляє свій епос, а протягом майже всього 1938 р. — усьоме. Під кінець року поему було видано. Вона містить 33 333 вірші.

На створенні цієї поеми позначився поглиблений інтерес її автора до індійської філософії, в якійсь мірі стимульований Р. Ролланом. Нагадаймо, що французький письменник у 1920—1930 рр. видав кілька книжок, присвячених Індії: «Махатма Ганді» (1923), «Рамакрішна» (1928) та «Вівекананда» (1930). Крім того, обидва автори у своїх пошуках виходили з творчого досвіду Л. Толстого. Російський письменник дав їм приклад нового роману, що є духовним епосом свого часу.

Одіссея — улюблений герой Казандзакіса. Як уже згадувалося, письменник написав про нього одноіменну трагедію, крім того, переклав новогрецькою мовою гомерівську «Одіссею». До речі, монументальну поему про цього безстрашного мандрівника Казандзакіс вважав найбільшим своїм досягненням.

Для його героя немає меж ні в просторі, ні в часі. Він подорожує по Південному полюсу й Мінойському Криту, викликає на філософські диспути Будду й Мойсея, Христа й Магомета, Дігеніса Акрітаса й Дон Кіхота... Навіть втілення смерті — Харон — ставиться до Одіссея з побоюванням і повагою. Письменник переконаний, що найбільша добродесність не в опануванні свободою, бо абсолютна свобода недосяжна, а в безнастанній боротьбі за неї. Шлях людини — це шлях угору до крижаних гірських вершин, де

на кожному кроці доводиться долати надлюдські перешкоди, перемагати передусім самого себе.

Закінчивши «Одіссею», письменник відчував себе великою мірою спустошеним, але його втішало те, що він завершив найважливішу, на його думку, справу свого життя. Йому пощастило створити саме критський епос, проіннятий ідеями боротьби за волю. Філософські пошуки еднали «Одіссею» Казандзакіса із світобаченням давніх греків, а пригоди героя сприймалися як сучасні.

На Європу насувалася друга світова війна. Казандзакіс, якому здавалося, що гіркий досвід убереже людство від нового безумства, мусив переглянути свої погляди на сучасну цивілізацію взагалі й на духовні цінності грецької інтелігенції зокрема. Коли на землю Греції прийшли німецькі фашисти, Казандзакіс усамітнюється на Егіні й розпочинає свою власну боротьбу за свій народ, боротьбу «не рушницею, а розумом», звернувшись до образу людини з народних глибин, воскрешаючи в уяві свого давнього друга, простого робітника Зорбаса. Це була боротьба творчості проти руїни, утвердження величі народу, його одвічної мудрості, яка не знає вищих цінностей над життя і свободу. Творячи цей образ, Казандзакіс переміг самого себе, спустившись із захмарних вершин великих символів, якими були для нього Одісей, Будда, Конфуцій, Христос, у інший світ — світ реальний.

Ідея роману «Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса» проста. Казандзакіс протиставляє людину, заглиблену в проблеми духу, людині, близькій до природи, й прагне розв'язати питання: чиє життя є істинним? що важливіше — думка чи дія, матерія чи дух?

Зорбас у романі — це вільний робітник, первісна в своїх бажаннях людина. Він не вивчав наук, але має жвавий, допитливий розум, багату уяву й глибокі почуття, що проявляються стихійно й здаються некерованими.

Письменник — другий герой твору, — з яким заприятелював Зорбас, це фаустівський тип, який намагається розгадати таємниці життя, замкнувшись у світі абстракцій. Його немовби гнітить величезна життєва енергія Зорбаса, і він скидається більше на тінь, ніж на живу людину.

Проте обидва ці образи є насправді двома іпостасями одного героя — самого автора. Розмови Зорбаса та його антипода — «хазяїна» — в романі є внутрішнім діалогом самого Казандзакіса, його боротьбою з самим собою, а весь роман — це його прощальна пісня з філософськими блуканнями, художнє переосмислення своїх ко-

лишніх ідей, перехід від «голих ідей» до втілення їх у плоть і кров земної людини.

У «Кумедних та лихих пригодах Алексіса Зорбаса» зосереджено цілий світ моральних, психологічних і метафізичних проблем. Перед читачем на маленькому клаптику землі постають і розв'язуються питання життя і смерті, любові й ненависті, війни і миру.

Емоційно наснажена оповідь, у якій вузловим моментам автор надає багатозначного змісту, раз по раз перетворюється в алегорію, у притчу про право людини на свободу й незалежність, на вільний вибір і власну оригінальність. І завжди в центрі такої алегорії стоїть Зорбас, діяльний і кмітливий, хитруватий і дотепний, людина з первісним світовідчуттям та з гідністю високорозвиненої духовної натури. Завдяки Казандзакісові Зорбас став символом грецького трудівника, який все в житті робить «з вогником» — і працює, і розважається, і кохає...

Зорбас — людина імпульсу. Йому здається протиприродним відмовляти собі в задоволенні пристрастей і бажань. Прогулявши гроші, які дав йому хазяїн на придбання лісу, він, однак, спокійнісінько вирушає до монастиря, де викриває розпусту серед ченців і злочин, що стався там. При цьому йому вдається не тільки не зіпсувати ні з ким стосунків, а ще й залагодити справу з лісом, зацікавивши ченців можливими прибутками. Ченці у творі Казандзакіса — розбещені ледачі потвори, а Зорбас — жива народна душа, творча й волелюбна; хитрощі живуть у ній поруч із наївністю й дитячою безпосередністю.

Він єдиний, хто ставиться із співчуттям, правда, дещо іронічним, до «ветерана» антигурецького повстання — мадам Органс, старої кокотки, що мала в своєму житті безліч чоловіків і серед них — чотирьох адміралів союзницьких флотів. Під старість вона лишилася самотньою, так і не налагодивши з жителями селища дружніх стосунків. За глибоким переконанням Зорбаса, чоловік мусить втішати кожную самітню жінку. Отож він, наче новітній Зевс, пестить бідолашну мадам Органс.

Автор скрізь наголошує, що Зорбас, селянин за походженням, має незмірно ширший світогляд, ніж люди, які оточують його. Для будь-якого життєвого явища у нього є своя оцінка, йому огидні завчені штампи у судженнях, стереотипи поведінки, він усе своє життя прагне бути незалежним і ладен піти на смерть, аніж принести в жертву власну свободу.

Дещо незрозумілими для нашого читача можуть бути сторінки, присвячені подіям на Закавказзі у перші роки Радянської влади. Річ у тім, що в 20-х роках у Туреччині знову, після «вірменської різанини», мали місце гоніння на християн. Релігійні фанатики, в тому числі й курдські, винищували понтійських греків. Цілі селища втікали за кордон, у Грузію. Радянський уряд дозволив грекам виїхати до Греції.

Треба сказати, що Зорбасові розповіді про своє спілкування з жіноцтвом на Кубані — це не стільки реальність, скільки неправильне уявлення західної публіки, в тому числі й самого Казандзакіса, про перші декрети Радянського уряду, зокрема про рівноправність жінок і чоловіків. Ці декрети ошелешували західних міщан своєю сміливістю, принаймні здавалися надто екзотичними. Пішли навіть чутки, що більшовики усуспільнюють жінок.

Визначальна прикмета роману — іронічне око автора, а разом з ним і Зорбаса, який завжди стежить за подіями і не дає авторові вдатися до псевдоромантичної сентиментальності. Та й гумору йому не позичати — гумор наповнює твір життєдайною силою.

Роман вийшов друком у 1946 р. і був перекладений та виданий одразу в кількох країнах. Французька академія присудила Казандзакісу премію за кращий твір іноземного автора. Антагонізм-тотожність героїв, особлива атмосфера твору забезпечили йому унікальне місце в світовій літературі.

У 1948 році вийшов другий роман Казандзакіса — «Христа розпинають знову», що мав не менший успіх, ніж перший. На його створенні, безперечно, позначився вплив Гоголя, зокрема роману «Мертві душі». Деякі грецькі літературознавці вказують на те, що образ скнари Ладаса багато чим нагадує образ Плюшкіна.

Перед читачем розгортається картина грецького села в глибині Малої Азії, можливо, часів греко-турецької війни 1919—1922 рр., яка закінчилася для Греції так званою «Малоазійською катастрофою». В цьому селі, що зветься Ліковрісі («Вовча криниця»), на великдень мали розіграти містерію про страждання й воскресіння сина божого. Роль Христа доручили виконати юному підпаску Манольосу, який поставився до свого завдання дуже серйозно. Коли над селом нависла загроза репресій з боку турецьких властей, саме Манольос, немов Христос, пожертвував своїм життям, щоб урятувати односельців.

Наступний роман Казандзакіса — «Остання спокуса» (1951) — продовжує тему Христа. За цей твір автора було відлучено від

церкви. Невдовзі виходить друком «Святий з Ассізу» — роман про життя католицького святого Франціска Ассізького (1181—1226), де знову діють герої-двійники — Франціск і Фрате Леоне.

Після звільнення Греції від фашистських окупантів Казандзакіс кидається у вир політики, прагнучи допомогти вітчизні, знекровленій боротьбою проти загарбників, а потім громадянською війною. Він стає одним із засновників Соціалістичного робітничого об'єднання, входить в уряд як міністр без портфеля, але невдовзі залишає цю посаду, побачивши неспроможність властей розв'язувати елементарні питання. На запрошення англійського уряду він виїжджає до Англії, де виступає перед відомими громадськими й політичними діячами, доводячи необхідність створити міжнародну «Організацію духу». Відтоді почалися роки вигнання письменника, роки невизнання на батьківщині і світової слави.

З Англії Казандзакіс на запрошення французького уряду їде до Франції читати лекції про Грецію, грецьку літературу й цивілізацію ХХ ст. Тут він починає працювати в ЮНЕСКО, прагнучи об'єднати інтелігенцію всіх країн, створити світовий форум інтелектуалів.

Двічі висунутий на здобуття Нобелівської премії, він не отримав її через перешкоди з боку грецького уряду та церкви.

Помер письменник на чужині в місті Фрайбурзі (ФРН) у 1957 р. Вигнанець, звинувачений у «більшовицькій пропаганді» (за роман «Христа розпинають знову»), відлучений від церкви, Казандзакіс повернувся на батьківщину мертвим, і народ віддав йому почесні як національному героєві. Його поховали на горі над рідним Іракліоном, поставивши на могилі камінь із словами письменника: «Я ні на що не сподіваюся, я нічого не боюся, я вільний».

Тетяна Чернишова

ВІД АВТОРА

Багато разів збирався я описати кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса, старого робітника, якого я дуже любив.

У моєму житті найбільш благодіючий вплив справили на мене мандри та мрії, тоді як люди, і живі, і мертві, надто мало допомогли мені в моїх шуканнях. Тож коли б мене запитали, хто з людей залишив найглибший слід у моїй душі, я, напевне, виділив би щонайбільше чотирьох: Гомера, Бергсона, Ніцше і Зорбаса.

Перший став для мене ясним, наче сонячне коло, спокійним оком, що осяває все суще своїм спасенним світлом; Бергсон звільнив мене від марних філософських мук, які замолоду шматували мою душу; Ніцше наділив мене новими муками і навчив гордо стрічати горе, знегоди й розпуку; Зорбас призвичаїв любити життя й не боятися смерті.

Коли б мені довелося сьогодні вибрати в усьому світі духовного проводиря, «гуру», як казали б на нього індійці, або «старця», як назвали б його ченці зі Святої Гори¹, я, напевне, вибрав би Зорбаса.

Я вибрав би його, бо саме він мав те, що потрібне такому собі книгогризові для спасіння душі: первісно гострий зір, який умить знаходить, мов стріла в високості, щось собі на поживу; я вибрав би його, бо саме він мав ту творчу, щоранку оновлювану наївність, котра завжди бачить усе ніби вперше й надає непорочності одвічним буденним речам: повітрю, морю, вогню, жінці, хлібу, саме він мав упевнену руку, вразливе серце, а також мужність брати на кпини власну душу, неначе жила в ньому сила вища за саму душу, і, нарешті, саме він мав той нестримний

¹ Свята Гора — гора Афон, де міститься відомий комплекс монастирів (тут і далі примітки перекладача).

розгонистий сміх, що йшов із якихось глибин, незмірно глибших від людського єства, сміх, який у критичні хвилини рятівним двигінням стрясав старечі груди Зорбаса і стугонів так, що міг би зруйнувати — і руйнував! — усі перепони: релігію, мораль, вітчизну, — перепони, які сама зела перед собою нужденна, полохлива людина, аби забезпечити собі спокійне животіння.

Коли я думаю, якими глєвтяками напихали мене стільки років книжки й учителі, щоб наситити зголоднілу душу, і яким левино сміливим мисленням замість тих глєвтяків наснажив мене за кілька місяців Зорбас, я ледве стримую біль і гнів. Прикро, але життя моє пішло намарне: я надто пізно зустрівся з цим «старцем» і з того природнього, що могло ще вціліти в моєму серці, вціліла мізерія. Великого повороту, перегрупування по всьому фронту, «спалаху» і «оновлення» не сталося. Було вже надто пізно. Тому Зорбас, замість того, щоб стати для мене високим і владним взірцем життя, опустився до звичайної літературної теми, аби дати мені змогу нашкрябати добру паку паперу.

Цей гіркий дар — обергати життя на мистецтво — виявляється згубним для багатьох невиситимих душ. Адже коли могутня пристрасть, шукаючи виходу, вирветься з грудей, тоді душа, полегшено зітхнувши й угамувавшись, уже не прагне відчувати боротьбу плоті з плоттю, бо не поринає в діяльне життя, а тільки втішається, спостерігаючи, як ота її вивільнена пристрасть кільцями диму тоне в повітрі.

І не просто втішається, а ще й повниться гордістю: здається їй, що саме тепер вона звершує велику справу, бо цю неповторну скороминущу мить — єдину з крові й плоті в безконечному часі — обергає на вічну. Ось так і Зорбас, сотворений із плоті й крові, увічнівся з моєї волі в безтілесному слові. Вже віддавна — хоч я й не бажав цього, ба, навіть навпаки, прагнув протилежного — в мені почав кристалізуватися міф про Зорбаса. В надрах моєї душі почалися таємничі перетворення: спершу якась музична тривога, лихоманка насолоди й роздратування, неначе в мою кров проникло чужорідне тіло, і мій організм намагався приборкати його, асимілювати і в такий спосіб знищити. І навколо цих відчуттів, навколо цього зародка зародилися слова й огорнули його живлющою плоттю. Проясніли туманні

спогади, спливли з непам'яті радощі й жалі, життя кудись відплинуло з цієї спекотної лихоманки, і Зорбас перетворився на казку.

Я ще не знав, якої форми надам цій казці про Зорбаса: роману чи пісні, чи заплутаної, мов у Шехерезади, фантастичної оповідки, чи стисло й сухо відтворю розмови, які я вів із Зорбасом на критському узбережжі, де ми разом угризалися в землю, шукаючи поклади бурого вугілля. Обидва ми добре знали, що ті пошуки, та практична мета — то тільки туман, який ми напускали людям в очі; насправді ж ми щодня з нетерпінням чекали, коли зайде сонце й розійдуться робітники. Тоді ми вкладалися просто на піску, смакували чудову селянську їжу, пили сухе критське вино й заводили розмову.

Я здебільшого мовчав, бо чим може подивувати справжнього демона якийсь там «інтелігентик»? Я слухав, а він розповідав мені про своє село на Олімпі, про сніги, вовків, комітат¹, про Ая Софію², буре вугілля, магnezит і жінок, про бога, вітчизну і смерть, розповідав, аж поки так розпалювався, що йому бракло слів, і тоді він раптом підхоплювався на ноги й пускався в танок по крупній побережній ріні.

Міцний, стрункий, ширококостий, із закинутою назад головою, з круглими, як у птаха, очима, він сатанів у танку і щосили гатив дужими ногами в берег, бризкаючи морською водою мені в обличчя.

Коли б я зважився на те, до чого він закликав мене своїм криком — не криком — ревінням! — моє життя набуло б сенсу, і я пережив би і плоттю, і кров'ю, і кістками те, до чого тепер, мов наркоман до наркотика, весь час повертаюся думкою і що відроджую на папері.

Та я не зважився. Я дивився опівночі, як витанцьовує Зорбас, як він аж вищить од захвату, закликаючи мене вискочити із зручної шкаралупи звичок та поміркованості

¹ Комітат — національно-визвольний, а пізніше — націоналістичний рух у деяких балканських країнах.

² Ая Софія — славнозвісний візантійський храм у Константинополі.

й податися разом з ним у далекі мандри, але я, тремтячи від холоду, не рушав із місця.

Багато разів на віку ставало мені соромно від того, що не давав я своїй душі кинутися стрімголов туди, куди кликало мене найвище безумство — суть життя, але ніколи й ні перед ким не було мені так соромно за свою душу, як перед Зорбасом.

Одного ранку на світанні ми розлучилися: я вирушив знову на чужину, уражений невиліковною фаустівською хворобою — жадобою пізнання, а Зорбас подався на північ та й осів у Сербії на якісь горі біля Скопле, де надибає, як казав, багату жилу магnezиту. Обкрузивши там кількох багатіїв, він закупив інструмент, найняв робітників та й знову заходився пробивати під землею штольні. А потім цей могутній стариган повисаджував у повітря скелі, проклав дороги й водогін, поставив собі дім та й одружився з гарною веселою молодичкою Любою, і вона народила йому дитя.

Одного разу в Берліні я отримав телеграму: «Знайшов зелений камінь дивовижної краси, приїжджай негайно. Зорбас».

У Німеччині тоді саме був великий голод. Марка настільки знецінилася, що доводилося пхати на собі лантух з мільйонами, аби зробити якусь нікчемну покупку, а щоб розплатитися за обід у ресторані, треба було відкрити пухлу від паперових грошей валізу й витрусити з неї на стіл геть усе; невдовзі настали й такі часи, коли доводилося платити по десять мільярдів банкнотами за одну поштову марку.

Голод, холод, потерті піджаки, діряві черевики. Завжди рожеві німецькі щоки зжовкли. Віяв осінній вітер, люди, мов листя, падали на вулицях. Дітей обманювали шматочками гумки — давали смоктати, щоб не плакали. Поліція патрулювала мости через річку, бо з них почали стрибати матері з немовлятами, щоб утопитися й таким чином покінчити з муками.

А потім зима, сніг. Мій сусіда, німець, професор-синолог, аби зігрітися, брав довгий пензлик і марудним далеко-

східним способом намагався переписати якусь стародавню китайську пісеньку або котрийсь із висловів Конфуція. Кінчик пензлика, високо піднятий лікоть і серце вченого мали утворювати трикутник.

— Уже за кілька хвилин,— казав він мені задоволено,— я зігріваюся, піт виступає під пахвами.

Саме в ці гіркі дні я й отримав телеграму від Зорбаса. Спочатку я був скипів. Мільйони людей принижуються, падають на коліна з-за шматка хліба, бо не мають чим підкріпити тіло й душу, а тут на тобі, телеграма: вирушай за тисячі миль помилуватися зеленим каменем дивовижної краси. Будь вона проклята, краса ота, сказав я, вона бездушна і їй байдуже до людських мук.

Та раптом я здригнувся: мій гнів уже минув, і я з жахом відчув, що на той нелюдський Зорбасів поклик у мені відгукується інший нелюдський поклик. Якийсь хижий птах змахнув у мені крилами, готовий злетіти.

Однак він не злетів: я знову не зважився. Я не сів у поїзд, не піддався божественному тваринному поклику, що лунав у мені, не зробив відчайдушно сміливого вчинку. Я послухався голосу поміркованого, тверезого людського розуму. І взяв ручку, й написав Зорбасові, і пояснив йому...

І він відповів:

«Даруй мені, хазяїне, але ти книгогриз. Міг би й ти, нещасний, раз у житті побачити прекрасний зелений камінь, так ти не захотів. Їй-богу, яюсь, коли не було чого робити, сидів я та й думав: «Існує чи не існує пекло?» А тепер, отримавши твого листа, я сказав: «Мабуть, пекло таки має існувати для деяких книгогризів».

Зринули спогади, і ось товпляться, поспішають один поперед одного. Час уже дати їм лад. Розповісти про кумедні й лихі Зорбасові пригоди від самого початку. Бо навіть найнесуттєвіші випадки, пов'язані з ним, яскраво виблискують у моїй пам'яті, живі й чарівливі, як різнобарвні рибки в прозорій морській воді улітку. Ніщо Зорбасове не вмерло в мені, бо те, чого він торкався, немовби ставало безсмертним. Проте в ці дні мене поїняла несподівана тривога: вже два роки я не отримував від нього листів,

а йому ж уже сімдесят з гаком і, можливо, він у небезпеці. Напевне йому загрожує небезпека, інакше я не можу пояснити, чому мене раптом охопило бажання переглянути все, пов'язане із Зорбасом, пригадати все, що він розповідав мені і що зробив, і зафіксувати на папері, аби воно не зникло. Писанням, немов закляттями, я хочу відвернути смерть, його смерть. Боюсь тільки, чи не є ця книжка, яку я пишу, поминками по ньому.

А вона має, як я тепер бачу, всі ознаки поминок. Прикрашена таця, на ній густо посипане цукром коливо, а на ньому викладено корицею й мигдалем ім'я: АЛЕКСІС ЗОРБАС.

Я дивлюсь на це ім'я, і синє критське море, зненацька здійнявшись переді мною, вривається в мою пам'ять. Слова, сміх, танці, бенкети, турботи, тихі вечірні розмови, і круглі, то ніжні, то презирливі очі, що невідривно вдивляються в мене, мовби щомиті шлють мені вітання, навіки прощаючись зі мною.

І як ото тоді, коли ми розглядаємо багато прикрашену поминальну тацю, в печерах наших душ зависають низками, мов кажани, ще й інші спогади,— так само з тінню Зорбаса, хоч я того й не бажав, сплелася від першої миті ще й інша дорога мені тінь, а за нею ще одна — знебулої, густо нафарбованої, безліч разів любленої жінки, яку ми із Зорбасом зустріли на піщаному критському березі Лівійського моря...

Мабуть, людське серце — то наповнена кров'ю закрита яма, і як тільки її відкриєш, до неї збігаються напитися всі спрагли невтошені тіні, які весь час товпляться навколо нас, заступаючи світло. Збігаються напитись нашої крові, бо їм відомо, що іншого шляху до воскресіння не існує. А сьогодні попереду всіх, відмітаючи інші тіні набік, поспішає своїми величезними кроками Зорбас, бо знає, що нині по ньому справляють поминки.

Тож даймо йому нашої крові для воскресіння. Зробімо все, що можемо, аби пожив ще трохи цей дивовижний прожера, пияк, бабій, бурлака і трудяга. Найширша душа, наймогутніше тіло, найвільніший крик, які я знав у своєму житті.

Я познайомився з ним у Піреї. Там, у порту, я мав сісти на пароплав до Крїта. Йшов дощ. Дув пронизливий сірокко, і бризки з моря долітали аж до маленької кав'ярні. Її скляні двері були зачинені, всередині стояв важкий дух людських тіл та чаю з шавлії. Надворі було холодно, вікна запітніли від дихання. П'ять чи шість моряків у брунатних сорочках із козячої вовни, провівши безсонну ніч, пили каву й чай, поглядаючи крізь помутнілі шибки на море.

Риба, очманіла від ревіння бурі, знайшла собі притулок на глибині, у тихих водах, і тепер вичікувала, поки світ угорі вгамується, а гурти рибалок по кав'ярнях чекали й собі, коли уляжеться гнів господній, і риба, осмілівши, підніметься у верхні води шукати поживи. Морські язика, дракони та скати вже поверталися з нічного розбою на спочинок. Світало.

Скляні двері відчинилися, і ввійшов низенький, засмаглий портовик з непокритою головою, босий, увесь заляпаний болотом.

— Гей, Костандісе,— гукнув старий морський вовк у синій куртці,— як справи?

Костандіс сердито сплюнув і вигукнув:

— Які там справи? Доброго ранку, кав'ярне! Вечір добрий, родинно! Доброго ранку, кав'ярне! Вечір добрий, родинно! Оце й усе моє життя. Робота — йок!¹

Дехто засміявся, інші закивали головами, бурмочучи лайки.

— Життя — довічна буцегарня,— мовив вусань, який набрався філософії в Карагьоза²,— довічна буцегарня, будь вона неладна!

М'яке синьо-зелене світло залило брудні шибки, просочилося в кав'ярню, зависло на руках, носах і лобах, скочило на плиту, заграло на пляшках. Електричні лампочки поблідли: похмурий, змучений безсонною ніччю власник кав'ярні простяг руку до вимикача й вимкнув світло.

На хвилину запала тиша. Всі підвели очі й утупились у шибки, за якими починався каламутний день. Було чути, як з гуркотом розбиваються хвилі, а в кав'ярні булькають кілька наргіле³

Старий морський вовк, зітхнувши, вигукнув:

— Як це там капітан Лемоніс? Поможи йому, господи! Його лютий погляд ковзнув у морську далечінь.

— Прокляте море! Доки воно робитиме жінок удовиця-ми? — проревів він і підкрутив сивого вуса.

Сидячи в кутку, я змерз і знову замовив чаю з шавлії; хотілося спати, але я боровся зі сном, з утомою і з вранішнім смутком цього дня. Я дивився крізь каламутні шибки

¹ Йок — нема (тур.).

² Карагьоз — персонаж популярного тіньового театру в Греції.

³ Наргіле — прилад для куріння, в якому дим проходить через посудину з водою.

на порт, що прокидався й ревів сиренами пароплавів, криками візників та човнярів. Я дивився й дивився, і на моє серце ще дужче налягав сум, навіяний ревом моря, дощем та розлукою.

Я втупився поглядом просто себе в чорний ніс великого пароплава, ще й досі від палуби аж до низу зануреного в морок. Сіявся дощ, і я бачив його срібні ниті, що пришивали небо до багнуки.

І поки я дивився отак на чорний пароплав та на дощ, мій сум поволі набрав предметного вигляду, і в вологому повітрі вималювався, немов зітканий з дощу та пристрасті, мій дорогий друг. Коли це було? Минулого року чи вчора я прийшов попрощатися з ним у цей самий порт? А може, це сталося в іншому житті? Та ось я знову згадав про дощ, про холод і світання, і серце моє переповнилося мукою.

Довге прощання з дорогою людиною тяжке: краще не тягти, а відрізати все одним махом і знову лишитися в природному стані людини — в самотині. Одначе того дощового ранку я не міг відірватися від свого друга. (Пізніше — на жаль, запізно, — я зрозумів, чому). Я піднявся разом з ним на пароплав, сів у його каюті серед розкиданих валіз і прискіпливо вдивлявся в нього, коли він відвертався вбік; вдивлявся, ніби хотів закарбувати в пам'яті всі до одної його риси — ясні синьо-зелені очі, витончено горде, м'яке юначе обличчя, а перед усім — шляхетні руки з довгими пальцями.

Відчувши нараз мій погляд, який ковзав по ньому жадібно, ніби немовля, що шукає грудь, він обернувся до мене з тим насмішкуватим виразом, якого прибирав, коли хотів приховати зворушення.

Глянувши на мене краєм ока, він усе зрозумів. І, щоб розвіяти смуток розлуки, запитав, іронічно посміхаючись:

— Допоки?

— Що «допоки»?

— Допоки ти трубитимеш папір і киснутимеш у чорнилі? Поїхали зі мною, туди, на Кавказ. Тисячам людей із нашого племені там загрожує небезпека, треба їх рятувати.

І він засміявся, ніби кепкувач із власних високих поривань.

— Можливо, ми й не врятуємо їх,— додав він,— але ж урятуємо власні душі, прагнучи врятувати інших. Адже так? Хіба не це ти проповідував, учителю? «Єдиний шлях до власного порятунку є боротьба за порятунок інших...» Тож уперед, учителю, ти, який навчав... Ходімо!

Я не відповів. Священний Схід, вітчизна богів, високі гори, поклик Прометея, прикутого до скелі... Кликало прикуте в ті роки до тих самих скель наше плем'я. Воно було в небезпеці, й знову кликало на поміч одного зі своїх синів. Я ж слухав той поклик і нічого не робив, немов страждання було сном, а життя — якоюсь захопливою трагедією, тому вискочити із зали на сцену і втрутитись у дію означало виявити себе наївним простачком.

Пролунав третій гудок. Мій друг, не чекаючи відповіді, підвівся й подав мені руку:

— Ну, хай тобі щастить, бібліотечний пацюче! — сказав він насмішкувато, щоб приховати зворушення.

Він добре знав, який то сором — не володіти своїми почуттями. Сльози, ніжні слова, безладні жести, панібратське поводження здавалися йому вадами, не гідними людини. Хоч як ми любили один одного, проте ніколи не обмінялися ніжними словами; ми кусалися й дряпалися, як звірята. Мій друг — витончений, іронічний, культурний, а я — варвар. Стриманий, він уміло вкладав усі прояви душі в посмішку, а я, грубий, вибухав недоречним, вульгарним сміхом.

Я теж хотів був приховати своє хвилювання за крутим слівцем, але посоромився. Втім, ні, не посоромився, просто не зміг. Лише стиснув його руку і тримав її, не відпускаючи. Він здивовано глянув на мене і спитав з вимученою посмішкою:

— Що, хвилюєшся?

— Так,— відповів я тихо.

— Чому? Хіба ми про це не говорили, хіба не домовлялися кілька років тому? Як там кажуть твої улюблені японці? «Фудосін»! Апатія, атараксія, обличчя — як усміхнена незворушна маска. А що діється під маскою — то наша особиста справа!

— Так,— знову коротко відповів я, щоб не почати якоїсь довгої фрази; я не був певен, що голос підкорятиметься мені й не тремтітиме.

На пароплаві пробив гонг, даючи знак проводжаючим залишити каюти. Сіявся дощик. Звідусіль чулися гарячі слова прощання, клятви, довгі поцілунки, уривчасті, кинуті здушеними голосами доручення... Мати припадала до сина, дружина до чоловіка, товариш до товариша, неначе вони розлучалися назавжди, неначе ця коротка розлука нагадувала їм розлуку Велику. А мелодійний звук гонга раптом прокотився луною в вологому повітрі від корми до носа, як подзвін.

Мій друг нахилився до мене.

— Послухай,— сказав він тихо,— чи не маєш ти якогось лихого передчуття?

— Маю,— знову відповів я.

— І ти віриш у ці казочки?

— Ні,— твердо відповів я.

— Тоді що ж?

Нічого такого не було — я не вірив, але чогось боявся.

Мій друг поклав мені на коліно ліву руку, як завжди в хвилину великого зворушення, коли я, розмовляючи з ним, підштовхував його до якогось рішення, а він опирався, поки зрештою погоджувався й торкався мого коліна, мовби казав мені: «Я зроблю так, як ти хочеш, але тільки з любові до тебе...»

Друг часто закліпав віями, знову глянув на мене і зрозумів, що я дуже переживаю, тому не посмів удатися до нашої улюбленої зброї — сміху та глузів...

— Добре,— мовив він.— Дай мені руку. Якщо хтось із нас опиниться в смертельній небезпеці...

І він примовк, наче засоромився. Адже ми з ним роками глузували зі всіляких метемпсихічних перельотів, скидаючи до одної ями вегетаріанців, спіритуалістів, теософів та всіляке чортovinня...

— Ну, то й що? — запитав я, намагаючись відгадати, що в нього крутиться на язиці.

— Вважай, що я пожартував,— відповів він поспіхом, щоб звільнитися від небезпечної фрази, в якій сам заплутався.— Якщо один з нас опиниться в смертельній небезпеці, хай так напружено думає про іншого, щоб той відчув, хоч би був хтозна як далеко... Згода?

Він спробував усміхнутися, але губи не слухались його, ніби скуті морозом.

— Згода,— сказав я.

Мій друг злякався, що його хвилювання стало занадто явним, тому швидко додав:

— Я, звичайно, не вірю в ці контакти душ на відстані...

— Байдуже,— пробурмотів я,— хай буде по-твоєму...

— Ну, добре, хай це буде просто як жарт. Згода?

— Згода,— знову відповів я.

Це були наші останні слова. Ми мовчки потисли один одному руку, наші пальці пристрасно сплелися, потім різко розірвалися, і я швидко пішов, не оглядаючись назад, немов за мною хтось гнався. Хотів був обернутися, щоб побачити друга востаннє, але стримався. «Не обертайся! — наказав я собі.— Годі!»

Душа людська вся в бруді, необроблена, неотесана, почуття в неї ще й досі неоковирні, примітивні, і нічого ясного й певного не може вона передбачити, бо якби передбачала, то наскільки інакшою була б оця наша розлука.

Ставало світліше, два ранки злилися в один, дороге обличчя мого друга — тепер я це бачив ясніше — стояло під дощем у портовому повітрі непорушне й печальне.

Скляні двері кав'ярні відчинилися, в них ввірвався рев моря, а з ним увійшов, широко розставляючи ноги, кремезний моряк з обвислими вусами. Залунали радісні голоси:

— Ласкаво просимо, капітане Лемонісе!

Я скрутився в своєму кутку і спробував знову заглибитися в свої спогади, але обличчя мого друга вже розпливалося в струменях дощу.

Капітан Лемоніс добув чотки й почав їх перебирати, спокійний, важкий і мовчазний. Я намагався ні на що не дивитись і нічого не слухати, щоб затримати видіння, яке вже майже зовсім розтануло. Щоб знову пережити той гнів, що спалахнув у мені — не гнів, а сором, — коли мій друг обізвав мене «бібліотечним пацюком». Він мав слухність!

Як це я, хто так любить життя, як я міг уже стільки років киснути в чорнилі! Мій друг у той день, у день розлуки, відкрив мені очі. Я зрадив; тепер я знаю свою біду, тож міг принаймні легше впоратися з нею. Тепер вона вже ніби перестала бути розпорошеною, безтілесною і невловимою, вона немовби обросла плоттю і мені тепер стало легко боротися з нею.

Різкі слова мого друга відлунювали в мені, і з тих пір я почав шукати приводу, щоб закинути папери й поринути в діяльне життя. Мені було гидко й соромно від того, що пацюк — цей бридкий гризун — став гербом мого духу. Нарешті місяць тому випала нагода: я найняв на критському узбережжі Лівійського моря закинуту буровугільну шахту і тепер вирушав на Крит, щоб жити між простих людей — робітників і селян, подалі від класу бібліотечних пацюків.

Я приготувався вирушати і був дуже схвильований, немовби ця моя подорож мала якийсь потаємний зміст; у душі я вирішив почати нове життя. «Досі, душе моя, — мовив я сам собі, — ти бачила тільки тінь і була тим сита. Тепер я веду тебе до плоті».

Все вже було готове; напередодні від'їзду, перебираючи свої папери, я знайшов незавершений рукопис. Взявши

його в руки й перегортаючи сторінки, я завагався. Вже два роки я не знав спокою, всю душу мою виповнила одна-єдина пристрасть: Будда. Я чув, як він проріс у мені, мов зерня, як сотає з мене соки, живиться ними й зав'язує плід. Він ріс, ворухився й починав стукати в груди, шукаючи виходу. І тепер я не міг викинути його, хоч умри — не міг. Було вже надто пізно для такого духовного аборту.

Якоїсь миті, коли я отак тримав рукопис і вагався, в повітрі вималювалась іронічна і водночас лагідна посмішка мого друга. «Я візьму! — сказав я сердито. — Я не боюсь, я візьму, не смійся!» Дбайливо загорнувши рукопис, ніби немовля в пелюшку, я взяв його з собою.

Капітан Лемоніс загудів хрипким голосом. Я прислухався: він розповідав про нечистих духів, що серед бурі обсіли щогли його корабля, мов полум'я.

— М'які, слизькі, хапаєш їх, — і твої руки починають світитися. Я вимазав ними вуса, то всю ніч світився, як диявол. Ну, так ось, вода залила корабель, вугідля, яким я навантажився, намокло, стало важке. Корабель почав хилитися на бік, але господь прийшов на поміч — послав блискавку, верх борта знесло, море злизало вугілля. Корабель полегшав, вирівнявся, і я врятувався. Тепер усе позаду!

Я дістав з кишені невеличкий томик Данте — мого супутника в подорожах, запалив люльку, відкинувся до стіни й уместився якомога зручніше. Якусь мить я вагався, звідки почати читати безсмертні вірші: чи то від палючої смоли Пекла, чи то від прохолодного полум'я Чистилиця, чи ввірватися просто на найвищий поверх людської Надії. Що хочу, те й вибираю. Я тримав цей невеличкий томик і радів своїй свободі. Вірші, які я вибираю рано-вранці, визначають ритм усього мого дня.

Я поринув у гущу видінь, щоб прийняти рішення, але не встиг: невизразна тривога змусила мене підвести голову.

Не знаю як, проте я відчув, ніби мою потилицю свердлить чийсь погляд; я різко обернувся і глянув на скляні двері. Блискавкою майнула думка, аж серце тьохнуло: «Зараз я побачу мого друга». Я був готовий до дива. Але ошукався: припавши до скла, просто на мене дивився якийсь старий, років шістдесяті п'яти, височенний, сухий, з вибалушеними очима. Під пахвою він тримав плаский вузлик.

Те, що справило на мене найбільше враження, були його очі: насмішкуваті, з зачасеним смутком, неспокійні, палкі. Принаймні так мені здалося.

Як тільки наші погляди зустрілися, він немовби переконався, що я і є саме той, хто йому потрібен, а тому рішуче відчинив двері. Швидко пройшовши м'якою ходою поміж столиками, він зупинився переді мною й кинув згори:

— В дорогу? Хай щастить. А куди?

— На Крит. А чому це тебе цікавить?

— Візьмеш мене з собою?

Я пильно глянув на нього. Запалі щоки, важке підборіддя, випнуті вилиці, сиве кучеряве волосся, блискучі очі.

— А чого б це? Що я з тобою робитиму?

— Чого, чого! — зневажливо сказав він, стенувци плечима.— Кінець кінцем, хіба не може людина щось зробити без усяких там «чого»? Просто так, заради власного задоволення. Ну, візьми мене, скажімо, за кухаря: я вмю варити юшку!...

Я розреготався. Мені сподобались його грубуваті манери й слова, сподобалася й згадка про юшку. «Непогано було б,— подумав я,— взяти цю стару жердину на далеке пустельне узбережжя. Юшка, жарти, розмови... Схоже було на те, що цей чоловік побачив світу, бував у бувальцях». Синдбад Мореплавець! Він мені подобався.

— Та що тут думати? — сказав старий, похитавши важкою головою.— Ти що, все кладеш на ваги, еге? Зважаєш усе до крихти, еге? Послухай, вирішуй, і під три чорти ваги!

Він стояв наді мною, кістлявий здоровань, і в мене вже заболіла шия — так я задирав голову, щоб розмовляти з ним. Я закрив томик Данте і сказав йому:

— Сідай. Питимеш чай із шавлії?

Старий сів і дбайливо поклав свій вузлик на сусідній стілець.

— Шавлія? — кинув він презирливо. — Гей, хазяїне, один ром!

Він пив ром ковточками: спершу довго тримав його в роті — смакував, а потім давав йому вільно котитися вниз і зігрівати нутрощі. «Ласолюбний,— подумав я,— і мрійник...»

— Ти що вмієш робити? — запитав я його.

— А будь-що: і ногами, і руками, і головою — будь-що. Та хіба нам тут тільки й діла — сидіти отак і вибирати?

— А де ти працював останнім часом?

— На руднику. Я, знаєш, неабиякий шахтар; знаюся на металах, умію шукати жили, прокладаю штольні, спускаюся в колодязі, нічого не боюся. Я мав добру роботу, працював майстром, не можу нарікати, але ж на тобі — лихий попутав. Минулої суботи ввечорі хильнув чарчину і — раз, два — повело мене, знайшов я власника — він саме того дня прибув з перевіркою — та й добряче нам'яв йому боки.

— Це ж чому? Що він тобі зробив?

— Мені? Анічоґісінько, їй-богу! Я його вперше бачив. Він, бідолашний, ще й цигарками нас пригощав.

— Тоді чому ж?

— О-о-о, добре тобі тут сидіти й питати! Може, так мені закортіло, брате! А ти питаєш правопис у заду мельничихи. Людський розум — це зад мельничихи.

Я читав багато визначень людського розуму, але це здалося мені просто разючим і дуже припало до смаку. Я придивився до нового приятеля: обличчя його було поране зморшками, подзьобане й поточене, ніби його роз'їдали дощі, морози й сонце. Через кілька років ще одне

обличчя видалось мені таким самим подовбаним, потрісканим деревом: обличчя Панаїта Істраті¹

— А що в тебе у вузлику? Їжа? Одяг? Інструменти? Мій приятель підвів плечі, засміявся і сказав:

— Дуже розважливим ти мені здаєшся, даруй мені.

Він ніжно погладив вузлик і додав:

— Ні, це сандур²

— Сандур! Ти граєш на сандурі?

— Коли мене обсядуть злидні, я ходжу по кав'ярнях і граю на сандурі. Ще й співаю старих клефтських³ пісень, македонських. А потім витягую тацю — ось вам шапка! — та й збираю дрібняки.

— А як тебе звати?

— Алексісом Зорбасом. А ще мене називають Телеграфом — натякають, що я сухий і довгий, як стовп, і голова в мене схожа на диню. Та хай собі називають, як хочуть. Дrajнили мене ще й Гарбузом, тому що колись я продав смажене гарбузове насіння. Прозивали мене й Бідою, бо де тільки я пройду, там усе перевертається догори дном. Мав я ще й не такі прізвиська, та хай уже іншим разом...

— А як ти навчився грати на сандурі?

— Було мені двадцять років. Якось на ярмарці в нашому селі, аж там, під Олімпом, почув я вперше сандур. Мені аж дух забило. Я три дні не їв і не пив. «Що з тобою, хлопче?» — питає мене батько, хай йому буде добре на тому світі.—«Хочу навчитися грати на сандурі!» —«Та як тобі не соромно, хлопче? Чи ти циган, щоб ото бринькати?» —«А я хочу навчитися грати на сандурі!..» Мав я сякі-такі грошенята, назбирав у вузлик собі на весілля, щоб були, як уже до того дійде. А воно ж парубоцтво, знаєш, голова дурна, кров грала, аж свербіло мені одружи-

¹ Панаїт Істраті — визначний румунський письменник.

² Сандур — струнний музичний інструмент.

³ Клефт — повстанець проти турецького поневолення, опришок (гр.).

тися, цапові такому! Так ото взяв я все, що мав і чого не мав, та й купив сандур. Ось оцей, що перед тобою. А тоді подався з ним у Салоніки, знайшов там одного віртуоза, турка, Реджеба-ефенді, вчителя гри на сандурі. Упав йому в ноги. «Чого тобі, грече?» — питає той. «Хочу навчитися грати на сандурі!» — «Гаразд, але чому ти падаєш мені в ноги?» — «Бо не маю грошей платити за навчання». — «Що ж це, так тебе тягне грати?» — «Авжеж». — «Ну, то залишайся, хлопче, грошей я з тебе не братиму!» Пробув я в нього рік і навчився. Хай господь береже його кості, певно, вже помер. Якщо господь пускає до раю навіть собак, то нехай пустить і Реджеба-ефенді. А я відтоді, як навчився грати на сандурі, зробився іншою людиною. Стане мені сумно, чи обсядуть злидні — заграю на сандурі і враз мені легшає. Коли граю, то не чую, що мені кажуть, а якщо й чую, то не можу відповісти. От хочу, а не можу.

— Але ж чому, Зорбасе?

— Е-ех, від пристрасті!

Двері знову відчинилися, шум моря ввірвався в кав'ярню, від холоду мої руки й ноги пройняв дроз. Я втиснувся в свій куток, закутався в пальто й несподівано відчув себе щасливим. У голові майнула думка: «Нащо мені кудись пхатися? Тут так добре. Хай би ця мить розтяглася на роки».

Я глянув на дивного прибульця переді мною: його очі втупились у мене, маленькі, круглі, геть чорні, з червоними жилками на білках; я відчував, як вони пронизують мене, як жадібно вивчають.

— Ну,— озвався я,— а що ж далі?

Зорбас знову стенив кістлявими плечима і сказав:

— Та годі тобі! Пригостиш мене сигаретою?

Я дав йому сигарету. Він добув із жилета кремінь і кресало, закурив і задоволено примружився.

— То ти одружився чи ні?

— А я хіба що, не людина? Тільки ж людина — вона, вважає, сліпа; отож я й кинувся сторч головою в ту яму,

в яку стрибали до мене й інші. Одружився. І покотився вниз. Став господарем, збудував дім, пішли діти. Самі клопоти. Але хай живе сандур!

— А дома грав, щоб на душі полегшало?

— Е-е, одразу видно, що ти не граєш на жодному інструменті. Бач, куди загнув! Удома суєта: жінка, діти, «що ми їстимемо», «у чому ми ходитимемо» та «що з нами буде!» Пекло! А до сандура треба братися з легким серцем. Коли ж діти нявчать голодні, тоді забувай про гру. Сандур вимагає, щоб ти жив тільки ним, розумієш?

Я зрозумів, що цей Зорбас — саме та людина, яку я так давно шукаю і якої досі не знаходив: живе серце, теплий голос, проста велика душа, що зв'язана пуповиною зі своєю матір'ю Землею.

Що таке мистецтво, любов до прекрасного, душевна чистота — цей робітник пояснював мені найпростішими людськими словами.

Я подивився на його руки, що вміли тримати і кайло, і сандур — усі в мозолях, порепані, заскорузлі, нервові. Вони ніжно і дбайливо, ніби роздягали жінку, розгорнули торбинку й витягли старий, відполірований руками сандур з безліччю струн, оздоблений бронзою та перламутром, з червоною шовковою китичкою на кінці. Грубі пальці погладили його повільно, чуттєво, ніби пестили жінку. Потім закутали інструмент, як ми закутуємо тіло коханої, щоб вона не змерзла.

— Оце він! — пристрасно прошепотів Зорбас і знову обережно поклав згорток на стілець.

Моряки вже чаркувалися, раз по раз вибухав сміх. Якийсь моряк дружньо поплескав капітана Лемоніса по спині.

— Ох, ти ж, мабуть, і перелякався, капітане Лемонісе, зізнайся! Тільки богу відомо, скільки свічок ти обіцяв святому Миколаю!

Капітан насупив важкі вії.

— Та що ви, хлопці, клянусь морем, як побачив перед собою смерть, то ні про богородицю, ні про святого Миколая навіть не згадав! Обернувся до Саламіну, подумав про дружину й закричав: «Ох моя Катеріно, коли б мені зараз та в твоє ліжко!»

Моряки знову вибухнули сміхом, сміявся й капітан Ле-моніс.

— І що то воно за звір такий — людина! — сказав він.— Архангел стоїть над нею з мечем, а її думки все там. У, бодай вона пропала, безсоромна!

Він плеснув у долоні й гукнув:

— Хазяїне, я частую хлопців!

Зорбас нашорошив вуха й уважно слухав. Потім обернувся, подивився на моряків, тоді на мене.

— Де це — «там»? — запитав він.— Що це він каже?

Та нарешті до нього дійшло, й він вигукнув, аж підскочивши від захвату:

— Ох і здорово! Моряки — вони знають діло. Недарма день і ніч змагаються зі смертю.

Потім махнув рукою й додав:

— Ну, та це іншого попа молитва. Повернімося до нашої справи: я лишаюся чи їду? Вирішуй!

— Зорбасе,— мовив я, ледве стримавшись, щоб не схопити його за руку.— Зорбасе, я згоден: беру тебе з собою. Я маю на Криті буровугільну шахту, будеш у мене наглядачем над робітниками. А вечорами лежатимемо на піску — ні жінки, ні дітей, ні собаки я не маю,— будемо разом їсти й пити. А потім ти гратимеш на сандурі.

— Тільки коли матиму настрої, чуєш? Коли матиму настрої! Працюватиму скільки хочеш — тут я твій раб! А сандур — то зовсім інша річ. То дикий звір, йому потрібна свобода. Як матиму настрої, то гратиму, ще й співатиму. І танцюватиму зейбекіко, хасапіко, пендозалі¹ але тре-

¹ Зейбекіко, хасапіко, пендозалі — грецькі народні танці.

ба — затям це раз і назавжди! — щоб я мав настрої. Тут між нами повинна бути повна ясність; будеш мене примушувати — втратиш мене. У цих справах я, аби ти знав, людина.

— Людина? Що ти цим хочеш сказати?

— А от що: вільний.

— Хазяїне,— гукнув я,— ще один ром!

— Два рома! — озвався й Зорбас.— Вип'єш і ти, почаруємося. Чай рому не сват, питимеш і ти ром. Щоб вигоріло сватання.

Ми почаркувалися; вже майже зовсім розвиднілося. Гудів пароплав. Увійшов човняр, який переправив на нього мої валізи, і махнув мені рукою — пора! Я підвівся, торкнув плече Зорбаса і сказав:

— Ходімо, хай нам бог помагає!

— І диявол! — тихо додав Зорбас.

Він нагнувся, взяв сандур під пахву, відчинив двері й вийшов перший.

Море, лагідний осінній день, облиті сяйвом острови, ледь прикрита легким серпанком дрібного дощичку безсмертна нагота Еллади. «Щасливий той,— думав я,— хто спромігся хоч раз у житті пропливти Егейським морем».

Багато що дає втіху на цьому світі — жінки, плоди, ідеї, але я певен, ніщо не дає людському серцю такого раювання, як линути погожої днини цим морем, вишіптуючи назви островів.

Більше ніде так спокійно й легко не переходиш із дійсності в мрію: тануть межі світу, а щогли кораблів, хоч би й геть старезних, викидають пагони виноградної лози й укриваються гронами; таки справді, тут, у Греції, на поклик спраглої душі розквітає диво.

Опівдні дощик перестав накрапати, крізь хмари проглянуло свіже, лагідне, щойно викупане сонце й почало пестити промінням свої укохані води й землі.

Я стояв на носі пароплава й милувався дивом, що розгорнулося переді мною аж до крайнеба, але ж не міг забути, що там, унизу, у трюмі хитрющі пройди — греки: жадібні очі, мізки торгашів, там міщанські сварки, розстроєне піаніно, пихаті жовчні пліткарки — одне слово, важке, одноманітне провінційне безглуздя.

Хотілося вхопити пароплав обома руками, занурити його в море, добре струсонуту, аби висипалась уся ота смердюча живність — люди, миші, блощиці, — і знову пустити по хвилях, спорожнілий і чистий.

Але потім знову мною опановувало якесь співчуття, співчуття буддійське, холодне, ніби висновок складних метафізичних роздумів, співчуття не лише до людей, а й до всього світу, який бореться, волає, плаче, сподівається й не бачить, що все довкола — то тільки фантазмагорія великого Нічого; співчуття і до греків, і до пароплава, і до моря, і до себе, і до буровугільної шахти, і до рукопису «Будди» — до всіх оцих марних сполучень світла й тіні, що рано чи пізно розпадаються й лишують по собі тільки сморід у повітрі.

Я дивився на Зорбаса, геть зблідлого від морської хвороби, — набурмосений, він згорбився на бухті линви на носі пароплава. Понюхавши лимон, Зорбас наставив вухо до двох пасажирів: один гаряче захищав короля, другий — Венізелоса¹... Зорбас похитав головою, сплюнув і презирливо пробурмотів:

— Давнє політиканство!

— А що воно таке — «давнє політиканство», Зорбасе?

— Та все оце: королі, демократія, депутати, сваволя!

У Зорбасовій голові сучасне перетворилося на стародавнє, неначе віджило в ньому вже хтозна-коли. Певно, для нього й телеграф, і пароплав, і залізниця, і сьогоднішня

¹ Венізелос Елевтеріос (1864—1936) — прем'єр-міністр Греції у 1917—1921, 1924, 1928—1932 рр.

мораль, і релігія теж мали бути давнім політиканством. Бо Зорбасова душа далеко випереджала світ.

Висвистували троси на щоглах, береги танцювали, жінки стали жовті, як віск. Вони склали зброю — всі оті креми, шпильки, гребінчики, — їхні губи поблідли, нігті посиніли. Облиняли сороки, погубили чуже пір'я — стрічки, штучні вії, фальшиві родимки, бюстгальтери, — і як бачиш їх отакими, коли їх тягне блювати, відчуваєш водночас огиду й велике співчуття до них.

Зжовк і Зорбас, позеленів, а його блискучі очі помутніли. Тільки надвечір погляд його прояснів, він простяг руку, показав на двох великих дельфінів, що вистрибували з води, граючи в перегони з пароплавом, і радісно вигукнув:

— Дельфіни!

І лише тоді я помітив, що вказівний палець його лівої руки був відтятий майже до половини.

— Що сталося з твоїм пальцем, Зорбасе? — скрикнув я.

— Нічого! — відповів він, ображений, що я не зрадив дельфінам так, як мав би зрадити.

— Відрізало в якійсь машині? — не відступав я.

— Та яка там машина! Я сам його відрізав.

— Сам? Навіщо?

— Що ти розумієш, хазяїне! — мовив він, здвигнувши плечима. — Я ж казав тобі, що перепробував усіх ремесел. Якось був я й гончарем. Любив це ремесло до нестями. Чи знаєш ти, що то таке — взяти кавалок глини й зробити з нього що хочеш? Хуррр! — гуде круг, кавалок крутиться, як несамовитий, а ти над ним і кажеш: зроблю глечик, зроблю миску, зроблю світильник, зроблю чорта! Ось що таке людина, скажу я тобі. Воля!

Зорбас забув про морську хворобу, вже не гриз лимон, очі його заблищали.

— Ну, а палець? — допитувався я.

— Ага! Він заважав мені на крузі: стирчить, не дає робити те, що хочу. То я одного дня схопив тесло, та й...

— І що, не боліло?

— Як би то не боліло? Хіба я колода? Я людина, і мені болить. Але ж він заважав у роботі, кажу ж тобі, от я його й відрубав.

Сонце вже зайшло, море трохи заспокоїлося, хмари розвіялись. У небі затремтіла вечірня зірка. Я подивився на море, на небо і поринув у роздуми. Отак любити ремесло, щоб узяти тесло й відітнути палець, хоч тобі й болить... Але я приховав хвилювання.

— У такий спосіб можна зайти надто далеко, Зорбасе! — сказав я, сміючись. — Отак само колись один аскет, як розповідають житія, побачив жінку, і в нього прокинулось бажання, то він схопив сокиру...

— Бодай його лиха година побила! — урвав мене Зорбас, дібравши, що буде далі. — Щоб отаку річ відрубати! Сто чортів йому в печінку, дурневі! Адже ця благословенна річ ніколи не заважає...

— О ні! — заперечив я. — Заважає, та ще й як...

— У чому?

— Потрапити в царство небесне.

Зорбас лукаво поглянув на мене.

— Та це ж, дурнику, ключ від раю!

Він підвів голову, пильно подивився на мене, ніби хотів угадати, якої я думки про потойбічне життя й царство небесне, про жінок і попів, але, здається, не зміг мене розкусити, тож тільки замислено похитав своєю сивою подзьобаною головою.

— Скопців не пускають у рай! — кинув він і замовк.

Я ліг у своїй каюті і взяв книжку. Будда й досі панував моїми думками, і я почав читати «Діалог Будди й Пастуха». Протягом останніх років цей діалог навівав мені душевну рівновагу та впевненість у собі.

«Пастух: — Їжа моя зварилася, овець я подоїв, двері хижі взяв на засув, вогнище моє горить, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!

Будда: — Вже я не маю потреби ні в страхах, ні в молоці, моя хижа — вітри, мій вогонь погас, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!

Пастух: — Маю я волів, маю корів, маю батьківські пасовища й одного бугая, який покриває моїх корів, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!

Будда: — Не маю я ні волів, ні корів, не маю пасовищ. Не маю нічого. І нічого я не боюся, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!

Пастух: — Маю я пастушку, слухняну й вірну, вже багато літ вона моя дружина і так мені гарно тішитися з нею вночі, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!

Будда: — Маю я лише душу, слухняну й вільну, вже багато літ я плекаю її й навчаю тішитися зі мною, тож ти, моє небо, можеш лити дощ, скільки хочеш!»

Ці два голоси промовляли й далі, а мене огорнув сон. Знову повіяв вітер, і хвилі били в прозоре товсте скло ілюмінаторів. Я, наполовину плоть, наполовину прозорий дим, гойдався між сном і безсонням. Хвилі змінилися страшним штормом, пасовища потонули, потопилися і воли, і корови, і бугай. Вітер зірвав покрівлю з хижі, вогонь погас, дружина закричала і впала мертвою в болото. А Пастух заголосив і заволав, та я не чув, що він кричав. Він волав, а я поринав усе глибше й глибше в сон, плавно, як риба в море.

Коли я прокинувся на світанні, праворуч від нас, гордо вигнувши круту спину, простягався величезний острів, і гори мирно усміхалися крізь імлу під вранішнім сонцем. Навколо шуміло море, синє, як ультрамарин.

Зорбас, закутавшись у грубу коричневу ковдру, жадібно вдивлявся в Кріт. Його погляд перебігав від гір до низин, потім допитливо ковзав уздовж берега, неначе всі ці землі він уже бачив і тепер йому було приємно згадувати знайомі місця.

Я підійшов до Зорбаса, поклав руку йому на плече і сказав:

— Ти, мабуть, не вперше прибуваєш на Крит! Бо розглядаєш його, як давнього друга.

Старий тяжко зітхнув; йому зовсім не хотілося почина-ти розмову.

Я засміявся:

— Що, Зорбасе, ліньки розмовляти?

— Не ліньки, хазяїне,— відповів він,— але якось важко.

— Важко?

Зорбас помовчав і ще раз поволі обвів поглядом узбережжя. Він спав на палубі, тож його сиве кучеряве волосся блищало росою. Вранішнє сонце вимальовувало всі глибокі зморшки на його щоках, на підборідді й на шиї. Нарешті його м'ясисті, одвислі, як у цапа, губи заворушилися.

— Важко мені вранці розкривати рота для балачок, важко, то ти вже вибачай,— сказав він і знову втупив круглі очі в Крит.

Задзеленчав дзвінок — скликали на ранкову каву. З кают посунули жовті пом'яті пики; жінки із сяк-так укладеними, готовими щомиті розтріпатися зачісками, штовхаючись, заточувалися від столу до столу,— від них пахло блювотиною й парфумами, а їхні посоловілі очі дивилися злякано й тупо.

Зорбас сидів навпроти мене і смакував каву, мружачись від насолоди. Хліб він намазував маслом і медом. Обличчя його проясніло, подобрішало, губи розм'якли. Я потай спостерігав, як він поволі виповзає зі сну й мовчання і як жваввішає його погляд.

Аж ось Зорбас запалив сигарету, жадібно затягнувся, з волохатих ніздрів цівками пішов синій дим. Підібгавши під себе праву ногу, старий розсівся по-турецькому. Тепер він міг розмовляти, тож і почав:

— Чи це вперше я їду на Крит? — Він примружився і глянув крізь ілюмінатор удалину, туди, де виблискував Псілорітис¹.— Ні, не вперше. У дев'яносто шостому був

¹ Псілорітис — гора на Криті.

я парубок хоч куди. Борода й кучері мої тоді були справжнього кольору — чорні, як дьоготь. Мав я тридцять два зуба, і коли випивав, то спершу з'їдав закуску, а потім і тарілку, на якій її подавали. А тут на тобі — мов лихий попутав — саме тоді Кріт знову повстав.

Я в той час був мандрівним торговцем. Ходив по селах Македонії, продавав галантерею, а як плату брав сир, вовну, масло, кролів, кукурудзу, все це перепродавав і мав подвійний прибуток. У будь-якому селі знав, де можна переночувати — всюди знайдеться добросерда вдовиця, дай їм боже здоров'я! Тій ниток подарую, тій гребінь, тій хустку чорну — носити жалобу по покійному чоловікові, та й сплю у господині під боком. Дешевизна!

Таки ж дешевизна, хазяїне! Життя як у бога за пазухою. Так ні, не мав чорт роботи, Кріт знову взявся за зброю. «Тьху! — кажу.— Проклята доля! Чи цей Кріт, кінець кінцем, дасть нам спокій!» Махнув я рукою на нитки та вдовиць, узяв рушницю, приєднався до інших нетяг, та й подалися ми на Кріт.

Зорбас замовк. Ми пливли тепер широкою спокійною затокою з піщаними берегами, хвилі вривалися в неї й розбігалися довкола, не розбиваючись, а тільки залишаючи піну на піску. Хмари розвіялись, засяяло сонце, і дикий Кріт утихомирено всміхнувся.

Зорбас відірвав від нього погляд і лукаво глянув на мене краєчком ока.

— А ти, хазяїне, мабуть, гадаєш, що я оце тепер почну розводитися, скільки зітнув турецьких голів та скільки турецьких вух заспиртував, як це заведено на Кріті... Викинь це з голови, ліньки мені та й незручно якось. Тепер, як уже дійшов розуму, я все думаю, що то воно, за осатаніння таке, що то воно за божевілья, коли ти рвешся скрутити якусь іншу людину, котра нічого тобі не зробила, скрутити й відрізати їй носа й вуха, розпороти їй живіт, та ще й волаєш до бога, щоб він прийшов тобі на поміч, тобто, щоб і він відтинав носи й вуха та розпорював животи?

Але ж це тепер, а тоді, бач, кров моя кипіла, де б той розум узявся, щоб отак розмірковувати! Правдиві, чесні роздуми потребують спокою, старості, беззубого рота. Коли ти беззубий, тоді можеш легко сказати: «Годі, хлопці, не гризіться!» А от коли маєш усі тридцять два... Людина замолоду — звір, хижий звір, людожер!

Зорбас похитав головою.

— Жере і овець, і курей, і свиней, та коли не жере людей — не наїдається,— додав він, загасивши сигарету в блюдечку з-під кави.— Ні, не наїдається. А ти що на це скажеш, премудрий?

Він зміряв мене поглядом і, не чекаючи відповіді, провадив далі:

— Що ти скажеш? Як я розумію, твоя милість не голодувала, не вбивала, не крала, не зраджувала жінці,— то що ж ти можеш знати про життя?

По хвилі він пробурмотів з видимим презирством:

— Зелений розум, зелене тіло...

І мені стало соромно за свої білі руки, за бліде обличчя, за свою незрілість.

— Ну, та що вже там,— сказав Зорбас і поблажливо потер важкою долонею по столу, ніби мив його губкою.— Що вже там. Ось тільки одне я хотів у тебе запитати, адже ти, мабуть, прочитав цілу валізу книжок. Може, ти й знаєш...

— Кажі, Зорбасе, що саме?

— Є, хазяїне, одна дивна річ... Дуже дивна річ, і я своїм розумом не можу її розкумекати. Вся ота ганьба, оті грабунки, ота різанина, все, що ми, повстанці, натворили, привело на Кріт принца Георгіоса — волю!

Він глянув на мене витріщеними від подиву очима і прошепотів:

— Загадка! Величезна загадка! Щоб у цей світ прийшла воля, потрібно стільки вбивств і ганьби? Та якби я оце взяв і перелічив тобі, скільки злочинів, скільки вбивств ми вчинили, в тебе б волосся стало сторч! А що це

все дало? Волю! Господь, замість того, щоб спелити нас блискавкою, дав нам волю! Нічого не розумію!

Старий глянув на мене так, ніби шукав допомоги. Було ясно, що він давно б'ється над цією загадкою і все марно.

— Розумієш ти це, хазяїне? — з мукою в голосі запитав Зорбас.

Що я мав розуміти? І що я міг йому сказати? Хіба не існує те, що ми називаємо богом, або хіба бог любить убивства й ганьбу, або хіба те, що ми називаємо вбивствами й ганьбою, необхідне для вдосконалення світу?..

Але я вирішив обрати для Зорбаса іншу відповідь.

— Як у лайні та бруді виростає й розквітає квітка? Вважай, Зорбасе, що лайно — то людина, а квітка — воля.

— Але сім'я? — запитав Зорбас і грюкнув кулаком по столу.— Щоб вироста квітка, потрібне сім'я. Хто вкинув отаке сім'я в наше брудне нутро? І чому те сім'я не дає квіту в доброті й чеснотах, а прагне крові та бруду?

Я похитав головою:

— Не знаю.

— А хто ж знає?

— Ніхто.

— То в такому разі,— вигукнув розпачливо Зорбас, обвівши все навколо гнівним поглядом,— навіщо мені пароплави, машини, крохмальні комірці?

Вимучені морською хворобою пасажирки, що пили каву за сусідніми столиками, пожвавішали, зачувши суперечку, і нашорошили вуха.

Зорбасові стало бридко, що його підслуховують, і він, притишивши голос, сказав:

— Облишмо це, хай йому чорт. Коли я про це думаю, мені хочеться розтрити все, що під руку попаде: стілець там або лампу, а ні — то хоч власну голову об стіну. І потім, що я розумію? Бодай мені добра не бачити! Заплачуть за потрошене або піду в аптеку й мені там перев'яжуть голову. А якщо є бог, о-о, тоді вже й зовсім кепсько. Стежитиме за мною з неба й помиратиме зо сміху.

Зорбас різко махнув рукою, наче відганяв набридливу муху.

— А цур йому! — мовив він пригнічено. — Так ось: прибув королівський пароплав, прикрашений прапорами, і з гармат дали салют, а як тільки принц ступив на критську землю... Ти коли-небудь бачив, як шаленіє увесь народ, відчувши волю? Ні? Е, тоді, бідолашний мій хазяїне, сліпим ти народився, сліпим і помреш. Я, хоч би жив і тисячу літ, і хоча б від мене лишилися тільки шкіра та кості, я того видовища нізащо не забуду. І коли б кожна людина могла сама вибирати собі рай на небі за своїм смаком — а так і має бути! ото справжній рай! — я сказав би богові: «Боже мій, нехай моїм раєм буде Крит, прикрашений миртом і прапорами, і нехай вічно триває та мить, коли принц Георгіос ступив на землю Криту... Нічого іншого мені не треба!»

Він замовк, підкрутив вус і одним духом випив склянку холодної води.

— А що ж було на Криті? Розкажи!

— Та як це розказати? — вигукнув Зорбас, знову розпалюючись. — Чуєш, я ж кажу тобі, що цей світ — загадка, а людина — велика тварюка. І велика тварюка, і великий бог. Один бандюга, комітадзіс¹, — він прибув разом зі мною з Македонії, Йоргаросом його звали, — яких тільки злочинів тут не чинив, справжня смердюча свиня, а й той заплакав. «Чого плачеш, Йоргаросе? — питаю його, а в самого теж сльози горохом. — Чого плачеш, бугаюко?» То він кинувся до мене — цілує і плаче, як мала дитина. А потім цей скнара вихопив свій капшук, висипав у пелену золоті ліри, що їх позабирав у вбитих турків чи награбував по будинках, та й почав жменями жбурляти на всі боки!

Я підвівся й зійшов на місток — освіжитися на вітрі.

¹ Комітадзіс — учасник комітату.

«Ось що таке воля,— думав я.— Це ж треба — бути отаким жадібним, збирати золоті ліри — і раптом перемогти себе, пустити все своє багатство на вітер!

Але ж позбувшись одної пристрасті, підпадаєш під іншу, ще сильнішу... І хіба це не те саме рабство? Жертвувати собою за якусь ідею, за своє плем'я, за бога? Чи може, що вище стоїть хазяїн і що довший у такому разі мотуз нашого рабства, то ми тоді вибрикуємо на далеко ширшому просторі, і вмираємо, так і не бачивши його меж, і називаємо це волею?»

Пополудні ми дісталися нашого піщаного узбережжя. Білий, дрібнесенький пісок, ще квітнучі олеандри, смокви, рожкові дерева, а далі, праворуч, невисокий попелястий пагорб, геть лисий, схожий на обличчя жінки, що лежить горілиць; її підборіддя й шию прорізали темнобрунатні жили бурого вугілля.

Віяв вологий вітер, швидко пливли пухнасті хмарки, звеселяючи тінню землю, інші загрозливо нависали над нею. Сонце то ховалося, то з'являлося знову, і лице землі то ясніло, то темніло, немовби живе.

Якусь хвилину я постояв на піску, роздивився. Священна самотність розгорталася переді мною, гірка і знадлива, як пустеля. Пісня Будди, мов пісня Сирени, здійнялась над землею й оповила мою душу: «То коли ж я, нарешті, подамся в пустелю — сам, без товариша, лише із святою впевненістю, що все суще — тільки сон? Коли вже я у своєму ганчір'ї — без ніяких бажань — подамся весело в гори? Коли, побачивши, що тіло моє вже тільки недуга і згуба, старість і смерть — я, вільний, відважний, сповнений радості,— подамся в хаші? Коли, коли, коли?»

Підійшов Зорбас із сандуром під пахрою.

— Ось тобі й вугілля! — мовив я, аби приховати своє хвилювання, і показав рукою на обличчя жінки, що лежала горілиць.

Але Зорбас туди й не глянув, тільки насупив брови.

— Іншим разом, хазяїне,— кинув він,— спершу хай перестане хитатися земля. Гойдається, стерво, й досі, хай йому чорт, гойдається, як палуба. Ходімо швидше в село! — додав він, розставивши свої довжелезні диби.

Прибігли двоє босих сільських хлопчаків, засмаглих, мов діти фелаків, і вхопили на плечі наші валізи. Синьоокий товстий митник курив наргіле в бараці, що правив за митницю. Він скоса поглянув на нас, кинув довгий погляд на валізи, погойдався хвильку на стільці й зібрався був підвестися, але полінувався і тільки сіпнув рукав наргіле.

— Ласкаво прошу,— ледачкувато кинув він.

Один із хлопчаків підійшов до мене, підморгнув чорними, як маслини, очима й повідомив змовницьким тоном:

— Він із Старої Греції! Ледачий!

— А хіба крітяни не бувають ледачі? — запитав я.

— Бувають, бувають...— відповів малий крітянин,— але не такі...

— Далеко до села?

— Та! Палицею докинути! Он там, за садами, у балці. Гарне село, пане, має всякі дари господні: рожкові дерева, городину, олію, вино. А отам далі, на піску, ростуть найранніші огірки на Криті. З Аравії віє вітер і підганяє їх, щоб дужче росли. Як заночуєш на городі, то вночі тільки й чуєш — крак! крак! крак! — ростуть, аж тріщать.

Зорбас ішов попереду і спотикався — в нього й досі крутилася голова від хитавиці.

— Тримайся, Зорбасе! — крикнув я йому,— лишилося зовсім мало, не вішай носа!

Ішли ми швидко. Під ногами шурхотів пісок, перемішаний з потовченими черепашками, подекуди стирчали чубчики очерету, кураю та отруйного молочаю. Стояла задуха. Хмари нависали дедалі нижче, парило дужче й дужче.

Тим часом ми дісталися до величезної смокви; її роздвоєний покручений стовбур потріскався від старості. Один з хлопчаків зупинився. Не скидаючи валізи з плеча, він показав підборіддям на старезне дерево й мовив:

— Багачевої доньки смоква!

Я теж зупинився. Невже на критській землі кожний камінь, кожне дерево має свою трагічну історію?

— Багачевої доньки? Чому?

— Ще як дід мій був молодий, донька одного багатія покохала парубка, пастуха. Але її батько не хотів його: дівчина плакала, кричала, марніла, та старий стояв на своєму! Аж якось одного вечора обоє закохані зникли. Шукали їх день, два, три, тиждень — як у воду впали! А було літо, вони й засмерділися, пішли люди на сморід та й знайшли їх під цією смоквою — лежали, обнявшись, та так і взялися тлінню. І знайшли їх по смороду! Тьху! Тьху! — сплюнув хлопчак і засміявся.

Нарешті почулися сільські звуки: гавкали собаки, лаялися жінки, півні звістували співом зміну часу. В повітрі запахло виноградними вичавками, що бродили в казанах на ракі.

— Ось вам і село! — вигукнули разом обидва хлопчак, прискорюючи ходу.

З-за вершини піщаного пагорба показалося маленьке село, скупчене на дні балки. Побілені низенькі будиночки з верандами, приліплені один до одного, скидалися своїми розчиненими вікнами, що зяяли чорнотою, на білі від часу черепи, розкидані поміж камінням.

Підійшов Зорбас.

— Ну, чоловіче, входимо в село, дивись, поведься, як належить, — попередив я стиха. — Щоб нічого такого їм не здалося, Зорбасе! Хай вважають нас за серйозних підприємців — я хазяїн, ти — старший майстер. Критяни, затам собі, жартів не люблять: кинуть на тебе оком — одразу знайдуть у тобі гандж і таке призивісько приліплять, що не знатимеш куди подітись, тікатимеш світ за очі, мов той пес, якому прив'язали до хвоста бляшанку.

Зорбас затиснув у жмені вуса й задумався.

— Скажу я тобі, хазяїне, — нарешті озвався він, — коли тут є якась удовичка — то все буде гаразд, а якщо немає...

І саме в цю хвилину при в'їзді в село з'явилася одягнена в лахміття гладка жebraчка, чорна від сонця, з густими чорними вусами; простягнувши руку, вона підскочила до нас.

— Гей, куме, — гукнула до Зорбаса, — гей, куме, ти маєш душу?

Зорбас зупинився і серйозно відповів:

— Маю.

— Ну, тоді дай мені п'ять драхм!

Зорбас вийняв із пазухи потертого шкіряного гаманця.

— Візьми! — сказав він, і на його блідих устах з'явилась усмішка.

Обернувшись до мене, він кинув:

— Як бачу, тут неймовірна дешевизна — п'ять драхм за душу.

Сільські собаки кинулись на нас, жінки понахилялися з галерей, дітлашня свистіла, гавкала, гула, мов клаксони, нам услід, або, забігаючи наперед, витріщалася на нас великими здивованими очима.

Нарешті ми дісталися сільської площі: дві височенні тополі з вузлуватими стовбурами, під ними стільчики, а навпроти — споруда з широким облупленим написом: «Кав'ярня — м'ясна лавка «Цнота».

— Чого смієшся, хазяїне? — запитав Зорбас.

Та я не встиг відповісти: з дверей «кав'ярні — м'ясної лавки» вивалилося п'ять чи шість чоловік; на них були сині шаровари й широкі червоні пояси.

— Ласкаво просимо, куми! — закричали вони. — Заходьте, попробуйте ракі¹, ще тепла-тепла, просто з казана.

Зорбас прицмокнув язиком, обернувся до мене й підморгнув, мовляв: «Що скажеш, хазяїне, вип'ємо по одній?»

Ми випили, і нам аж нутрощі обпекло. Хазяїн закладу, дебелий жвавий старий, приніс нам стільці, Я запитав про квартиру.

¹ Раки — виноградна горілка.

— Ідіть до мадам Органс,— вигукнув котрийсь чоловічак.

— Француженка? — здивувався я.

— А чорт її маму знає. Що вже бувала в бувальцях, що вже взяла свого — куди там! Земля під нею горіла. А тепер, як постаріла, то й сіла на мілину, відкрила заїзд.

— Вона й карамельки продає! — вихопився один з хлопчаків.

— І підмальовується, і борошном лице притрушує! — вигукнув другий.— А на шию пов'язує стрічку. І навіть папугу має...

— Удова? — пожвавішав Зорбас.— Удова?

Хазяїн кав'ярні затиснув у жмені густу сиву бороду:

— Скільки отут волосин, куме? Скільки? Так оце стільки чоловіків мала та вдовиця. Уторопав?

— Уторопав,— відповів Зорбас, облизавшись.

— Дивись, куме, бо через неї ще й ти вдівцем станеш! — вигукнув якийсь веселий дід, і всі розреготалися.

Через хвилину хазяїн подав тацю з закускою — ячмінним калачем, козячим сиром та грушами.

— Ану, годі вам, дайте людям спокій! — крикнув він.— Нащо їм якісь там мадами-перемадами? Спатимуть у мене.

— Я візьму їх до себе, Кондоманольосе! — сказав дід.— Дітей я не маю, дім у мене великий, місця достатньо.

— Даруй мені, дядьку Анагностисе! — крикнув хазяїн просто в вухо дідові.— Я перший сказав!

— Ти бери оцього,— мовив дядько Анагностис,— а я візьму старого.

— Якого старого? — гнівно блиснув очима Зорбас.

— Ми хочемо бути разом,— сказав я і виразно глянув на Зорбаса, щоб той не розпалювався.— Ми підемо до мадам Органс.

— Ласкаво прошу! Ласкаво прошу!

Під тополями з'явилася маленька, пухкенька жіночка з вигорілим, русявим, як льон, волоссям та з щетинистою

бородавкою на підборідді і, розкривши обійми, перевальцем подибуляла до нас кривими ніжками. На шії в неї була оксамитова стрічка, зів'ялі щоки добре напудрені синюватою пудрою. Грайливий кучерик спадав їй на чоло, і від цього вона скидалася на стару Сару Бернар, коли та грала в «Орличці».

— Раді вас бачити, мадам Ортанс! — відповів я їй нахилився поцілувати їй руку, охоплений несподіваним піднесенням.

Життя сяйнуло переді мною, мов казка, мов комедія Шекспіра, скажімо, як «Буря». Ми саме ступили на землю, змоклі до нитки в уявній катастрофі, і ось обстежуємо дивовижні береги й урочисто вітаємо все живе в цьому краї. І оця мадам Ортанс уявляється мені царицею острова, вусатою блискучою самицею тюленя якоїсь особливої породи, що була викинута тисячі років тому на цей піщаний берег, підтоптана, напахчена парфумами й радісна. А за нею безліч голів, залиснілих, волохатих і задоволених — народ Калібан¹, що дивиться на неї із зневагою та погордою.

А Зорбас, переодягнений принц, милується нею, витріщивши очі, милується, мов давньою подругою, старою бригантиною, яка теж десь воювала в далеких морях, перемагала й була переможена, і завдали їй ран — зяяли її люки, потрощилися її щогли, подерлися вітрила — і тепер, уся в рубцях, засмолених пудрою, вона прибилася до цього берега й чекала. Напевне, чекала Зорбаса — вкритого рубцями капітана. І я радий був бачити, як тепло зустрілися двоє акторів серед цих простих театральних декорацій на тлі грубо намальованого критського краєвиду.

— Два ліжка, мадам Ортанс! — сказав я, вклоняючись старій виконавиці ролі коханої. — Два ліжка без блощниць...

— Блощися не є! Не є! — відповіла вона, глянувши на мене довгим визивним поглядом старої розпусниці.

¹ Калібан — персонаж комедії Шекспіра «Буря».

— Є! Є! — закричали крізь сміх Калібанові роти.

— Не є! Не є! — розсердилась виконавиця головної ролі, тупаючи об камінь пухкенькою ніжкою в грубій синій шарпетці.

Взута вона була в старі протерті пантофлі з кокетливими шовковими бантиками.

— А, бодай ти луснула, примадонна! — знову зареготав Калібан.

Але мадам Ортанс уже гордовито йшла вперед, прокладаючи нам шлях. Від неї пахло пудрою й дешевим туалетним милом.

Зорбас ішов слідом за нею і їв її очима.

— Ох, ти тільки поглянь,— шепотів він мені, підморгуючи,— крутить задом, безсоромниця, мов та качка! Ич як похитується — хить! хить! Наче вівця з повним жиру курдюком!

Упало кілька великих крапель, небо спохмурніло. Голубі блискавиці шаблюками вдарили в гору. Маленькі дівчатка в білих накидках з козячої вовни поспіхом завертали з пасовища кіз і овець. Жінки, сидячи навпочіпки біля плиток, розпалювали на вечір вогонь.

Зорбас нервово смикав вус і раз по раз жагливо зиркав на верткий зад мадам.

— Гм! — буркнув він, зітхнувши.— Прокляте життя, нема йому, страмнючому, краю!

Заїздик мадам Ортанс виявився низкою старезних кабіні колишньої лазні, що тяглися одна за одною. У першій кабіні містилася крамничка, де мадам торгувала карамельками, сигаретами, арабськими фісташками та ладаном. Чотири інші кабіни правили за спальні, позаду них у дворі була кухня, пральня, курник і кролятник. Піщані землі довкола поросли тростиною й арабськими смоквами. І все це разом пахло морем, курячим послідом та застоюною сечею. Лише іноді, коли проходила мадам Ортанс, повітря

повнилось іншим духом — ніби перед тобою виливали одразу ціле корито перукарського одеколону.

Нам постелили постелі, і ми послули, як убиті. Не пам'ятаю, що за сон мені снився, але вранці я прокинувся свіжий і радісний, ніби щойно скупувся в морі.

Була неділя; наступного дня з сусідніх сіл повинні були посподитись робітники на роботу в шахті, отож я ще мав сьогодні час трохи погуляти й роздивитися, на які береги закинула мене доля. Ще тільки світало, як я вискочив надвір, перетнув сади, пройшовся туди й сюди берегом, на ходу знайомлячись із водою, землею й повітрям цього краю, нарвав духмяних трав, і мої долоні запахли чебрецем, шавлією та м'ятою.

Піднявшись на узвиштя, я оглянувся довкола. Суворий, скупий краєвид: брили залізняку, вкриті пилюгою дерева, білий вапняковий ґрунт, який, здається, не вдовбеш і кайлом, і раптом погляд натикається на ніжну жовту квітку крину, що стирчить на вкритій панциром землі, яскріючи на сонці. Далеко на півдні під першими променями сонця непорочно багряніє низенький піщаний острівець.

Трохи далі вглиб від затоки видніють оливкові й рожкові дерева, смокви, тягнуться невеликі виноградники; в затишних видолінках між двох пагорбів — цитрини й мушмула, а ближче до берега — баштани.

Довго я милувався з узвиштя м'якими вигинами землі: смуги залізняку межувалися із смугами темно-зелених рожкових дерев та срібнолистих олив, неначе перед тобою хвилясто простилалася тигряча шкура. А далі на південь мерехтіло ще й досі гнівне море; безкрає й пустельне, воно сягало Берберії¹; воно ревіло, кидалося на Крит і вгризалося в нього.

Цей критський краєвид, як мені здалося, скидався на гарну прозу — добре збиту, позбавлену зайвих прикрас, не-

¹ Берберія — давня назва Північної Африки на захід від Єгипту.

багатослівну, сильну і стриману. Така проза виражає зміст найпростішими засобами, вона не заграє, не вдається ні до хитрих прийомів, ні до риторики, вона промовляє до читача з непоказною мужністю. Але серед суворих ліній цього критського красевиду несподівано помічаєш чуттєвість і лагідність — у затишних низовинах пахнуть лимони й помаранчі, а там, далі, безмежне море дихає невичерпною поезією.

— Крит,— шепотів я,— Крит...

І серце моє тріпотіло.

Спустившись із пагорба, я пішов берегом. Із села випурхнули, весело щебечучи, дівчата в сніжнобілих фартушках та жовтих чобітках; притримуючи спідниці, вони попрямували на утреню до монастиря, що стояв над берегом.

Я зупинився. Сміх урвався, як тільки дівчата помітили мене. Їхні обличчя перед чужим чоловіком стали замкнутими й сердитими, тіла напружились, пальці нервово вчепилися на грудях у щільно застебнуті киптарики.

Їхня прадавня кров пригадувала старовину й жахалася: на всі ці критські береги, що дивляться в бік Берберії, віками нападали пірати, забирали овець, жінок, дітей, в'язали їх своїми червоними поясами, вкидали у трюми і, піднявши якір, везли продавати як не в Алжір, то в Александрію чи Бейрут. Багато віків цей берег відлунював плачем, укривався жіночими косами. Я дивився, як похмуро наближались до мене дівчата, притиснувшись одна до одної, немовби хотіли створити непереборну перепону і вчинити відчайдушний опір. Злагоджені рухи, вироблені в минулі віки, сьогодні безпричинно ожили, скоряючись велінню крові.

Та коли дівчата проходили біля мене, я злегка відступив убік і усміхнувся. І раптом вони мовби враз усвідомили, що небезпека вже давно, багато віків тому минула. Здавалося, дівчата несподівано прокинулись і, опинившись у сучасній безпечній епосі, всі разом привіталися до мене дзвінкими голосами, їхні обличчя проясніли, і зімкнутий стрій розпався. Тої самої миті вдарили веселі, грайливі

дзвони далекого монастиря, повнячи простір благовістом.

Сонце вже підбилося височенько, небо було ясне й глибоке. Я продерся поміж скелями, вмостився, мов чайка, в якійсь ніші і, щасливий, задивився на море. Я відчув, що тіло моє стало дужим, свіжим, слухняним, а моя думка, стежачи за хвилию, стає й сама хвилию, лагідно скоряючись грайливому ритму моря.

Та помалу-малу серце моє пойняла тривога, десь із глибин залунали в мені похмурі голоси. Я знав, хто це волає: як тільки я хоч на хвилину залишаюся на самоті, він реве в мені, роздратований непогамованими бажаннями, палкими, далекосяжними сподіваннями, і чекає від мене порятунку.

Я швидко розкрив книжечку Данте, мого вірного супутника, аби не чути, аби відігнати страшного, смутного й могутнього демона, що живе в мені. Я перегортав сторінки, читав то тут, то там якийсь рядок, якусь терцину, пригадував усю пісню, і з вогненних сторінок підводилися з криком грішники, трохи далі великі зранені душі намагалися видертись на височенну гору, а ще вище над смарагдовими галявинами линули блаженні душі, мов ясносяйні світляки. Я походжав угору й униз триповерховою страшною будівлею Долі, спокійно розгулював у Пеклі, в Чистилищі і в Раю, немов ця будівля була моїм власним домом. Я страждав, сподівався й радів, пропливаючи над прекрасними віршами.

Закривши книжечку, я задивився в морську далечінь. Чайка припала животом до хвилі, всім тілом розкошуючи від прохолоди. Берегом ішов засмаглий босоногий хлопець і співав пісні про кохання; в них звучав біль, голос хлопця зривався від пристрасті.

Так само співали безліч років вірші Данте в Італії. І як любовна пісня готує хлопців до кохання, так і вогненні вірші цього флорентійця готували італійських юнаків до боротьби за свій народ, за його порятунок. І поволі всі

воїни, причащаючись до поетової душі, обертали рабство на волю.

Позаду мене почувся сміх. Я вмить скотився з Дантових вершин, озирнувся й побачив Зорбаса: він стояв за мною, і все його обличчя сміялося.

— Що це таке, хазяїне? — вигукнув він. — Уже кілька годин шукаю тебе, а бач де відкопав!

Я незворушно мовчав, тому він крикнув знову:

— Обід минув, курка готова, вона, мабуть, на мозок переварилася, бідолашна! Зрозумів?

— Зрозумів, але я не голодний.

— Не голодний! Та ти ж від самого ранку нічого не їв, а тіло — воно ж душу має, пожалій його. Дай йому їсти, хазяїне, дай йому їсти, бо воно ж наш віслюк, як не нагодуєш його, то він тебе залишить на півдорозі!

Я давно зненавидів отакі тілесні втіхи і, якби було можливо, їв би потайки, немов би робив щось соромітне, але тепер, щоб Зорбас не горланив, я сказав:

— Гарзд, ходімо.

Ми попрямували до села. Години серед скель минули блискавично, мов мить кохання. Я ще відчував на собі гарячий подих великого флорентійця.

— Ти, мабуть, мізкував про шахту? — трохи недовіриливо запитав Зорбас.

— А про що ж іще? — відповів я, сміючись. — Завтра починаємо роботу, треба зробити деякі розрахунки.

Зорбас поглянув на мене скося й нічого не сказав. Я зрозумів, що він мене перевіряє і ще не знає, вірити мені чи не вірити.

— І до чого ж ти дійшов? — обережно почав він промацувати мене.

— До того, що через три місяці ми повинні давати десять тонн бурого вугілля в день, щоб перекрити видатки.

Зорбас поглянув на мене знову, але вже якось занепокоєно, і невдовзі мовив:

— Але чому робити розрахунки ти пішов до моря? Даруй мені, хазяїне, що я тебе розпитую, мене це дивує. Я, коли доводиться мати справу з цифрами, ладен забитися в якусь нору в землі, осліпнути, аби не бачити їх. А як підведу очі й побачу море, чи дерево, чи жінку, хай навіть стару, то всі розрахунки летять під три чорти! Летять, мов на крилах, проклятуші, летять і зезають!

— Що вдієш,— вирішив я подратувати його.— Сам ви-нен. Виходить, ти не годен упоратися зі своїми думками.

— Воно, може, й так, хазяїне, але то ще як подивитися. Є немало речей, які навіть мудрий Соломон... От, скажімо, проходив я колись невеличким селом. А один геть нікудишній дев'яностолітній дід садив мигдаль. «Дідусю,— кажу йому,— і нащо ти мигдаль садиш?» А той, не розгинаючись, обертається до мене й відповідає: «Я, дитино, працюю так, ніби житиму вічно!» Тоді я йому й кажу: «А я працюю так, ніби кожної миті можу померти!» Хто з нас двох мав слушність, хазяїне?

Зорбас подивився на мене з триумфом і додав:

— Ось тут я тебе і спіймав!

Я мовчав. Однаково стрімкі й мужні обидва шляхи, і обидва можуть привести до вершини. Працювати, наче не існує смерті, і працювати, щомиті пам'ятаючи про смерть — це, напевне, те саме; але тоді, коли мене запитував Зорбас, я цього ще не знав.

— Ну, то що? — насмішкувато запитав він.— Не суши голови, хазяїне, тут не знайдеш відповіді; то вже інша казка, дітки¹. Я зараз думаю про їжу, про курку та плов, притрушений корицею, і весь мій мозок парує, як плов. Давай спершу поїмо, давай наб'ємо тельбухи, а там побачимо. Хай усе йде своєю чергою, одне за одним. Зараз перед нами плов, отже, плов — це наш розум. Завтра перед нами буде вугілля, тоді воно буде й нашим розумом. Нічого не роби наполовину, розумієш?

¹ Слова з жартівливої грецької

Ми ввійшли в село. Жінки сиділи на ганках і стиха розмовляли, діди, поспиравшись на костури, мовчали. Під гранатом, рясно всипаним плодами, зморщена, як родзинка, бабуся ськала онука.

Перед кав'ярнею стояв стрункий, злегка вирлоокій старий. Обличчя його було суворе й зосереджене, ніс орлиний, вигляд благородний. То був Маврандоніс, сільський староста, в якого я взяв у оренду шахту. Учора він приходив до мадам Ортанс — хотів забрати нас до себе.

— Це просто сором,— сказав старий,— щоб ви жили в заїзді — ніби в селі нема людей.

Був він серйозний і скупий на слова, як і належить шляхетній людині. Ми відмовилися, старий образився, але не наполягав.

— Я виконав свій обов'язок,— заявив він і вийшов.

Невдовзі він прислав нам дві голови сиру, кошик гранатів, горщик родзинок і свіжих смокв та ще й цілу сулію ракі.

— Капітан Маврандоніс зичить вам доброго здоров'я,— повідомив слуга, розвантажуючи віслюка,— небагатий дарунок, казав, але від щирого серця!

І ось тепер ми гаряче, в пишномовних виразах привіталися із сільським старостою.

— Многая літа! — відповів він, приклавши руки до грудей, і більше не зронив і слова.

— Не любить багато розмовляти,— пробурмотів Зорбас,— кислий чоловік.

— Гордий,— заперечив я,— мені він подобається.

Нарешті ми дісталися до заїзду; Зорбасові ніздрі радісно затремтіли. Мадам Ортанс, яка на ганку виглядала нас, радісно скрикнула і зникла в домі.

Зорбас накрити стіл у дворі, під голою виноградною лозою. Він нарізав хліб великими скибками, приніс вина, розставив тарілки, поклав ложки й виделки. Обернувшись, хитро зиркнув на мене й кивнув на стіл: там було три прибори!

— Зрозумів, хазяїне? — прошепотів він мені на вухо.

— Зрозумів,— відповів я,— зрозумів, старий грішнику!

— Стара курка наваристіша,— мовив Зорбас, облизуючи губи,— я на цьому таки трохи знаюся.

Він жваво походжав туди й сюди, наспівуючи старовинні турецькі мелодії, і з його очей сипалися іскри.

— Оце і є життя, хазяїне, життя й курка,— приказував він.— Бачиш, зараз я дію так, ніби можу померти цієї ж миті, я поспішаю, щоб не врізати дуба перш ніж з'їм курку.

— Призвольтеся, будь ласка! — запросила мадам Органс.

Вона тримала глечик і вже хотіла була поставити його перед нами, та так і завмерла, роззявивши рота — аж тепер помітила, що приборів три. Обличчя її враз порожевіло від задоволення; вона кинула погляд на Зорбаса, і її гострі сині очиці заблищали.

— О, вже задрожали в неї жижки,— шепнув мені Зорбас.

По цьому він ступив крок до мадам і галантно почав:

— Чарівна морська русалко, наш корабель потонув, і море закинуло нас у твоє царство, будь же ласкава побідати з нами, о моя красуне.

Стара співачка широко розкинула руки, ніби хотіла пригорнути нас обох одразу, стрепенулася, збуджено доторкнулася кінчиками пальців спершу до Зорбаса, потім до мене і, наспівуючи, кинулась у свою кімнату; невдовзі вона з'явилася знову й перевальцем подибуляла до нас у своєму найкращому вбранні: старій потертій блузі з зеленого оксамиту, оздобленій жовтою вигорілою тасьмою; груди її були гостинно розкриті, а в западині між ними красувалася пишна штучна троянда. В руці мадам несла клітку з папугою; вона повісила її на лозу навпроти себе.

Ми запропонували їй сісти посередині: по праву руку Зорбас, по ліву — я.

Утрьох ми дружно накинулись на їжу. Якийсь час ніхто не промовив і слова: кожен завзято годував свого віслюка,

напував його вином, і корм швидко ставав кров'ю, тіло наливалось силою, світ кращав, жінка поруч нас дедалі молодшала і її зморшки щезали. А папуга, що висів у клітці навпроти, зелений, з жовтими грудьми, нахилився й розглядав нас, перетворюючись у нашій уяві то на малесенького зачарованого чоловічка, то на душу старої співачки, одягненої в таке саме жовто-зелене вбрання. А на оголеній виноградній лозі над нашими головами раптом вирости важкі темні грона.

Зорбас зімкнув руки, ніби обіймав цілий світ.

— І що воно таке? — скрикнув він здивовано. — Випиваєш склянку вина, і раптом бачиш, що світ ізсунувся з глузду. Що воно за штука — життя, скажи мені, хазяїне? На бога, чи це грона винограду виснуть над нами, чи янголи? Не можу розібрати. Чи немає нічого, не існує нічого, ні курки, ні русалки, ні Криту? Скажи, хазяїне, скажи, бо я збожеволію!

Зорбас уже був веселенький. Він упорався з куркою й тепер пожирав очима мадам Ортанс. Його погляд накладався на неї, пробігав згори донизу й знову вгору, впивався в її грандіозні груди, обмацував їх, мов пальці. Світилися й оченята нашої господині; вона любила винце і вже хильнула чималенько. А пустотливий демон виноградної лози повернув її назад, у минуле, і вона знову стала ніжною, і йшла з відкритим серцем та оголеною груддю назустріч життю; підвівшись, мадам узяла на засув ворота, щоб її не бачили селяни — «дикий людина», як вона їх називала, — запалила сигарету, і з її задерикуватого французького носика кільцями пішов дим.

У такі хвилини всі брами в жінці відчинені, сторожа спить, а добре слово стає всемогутньою силою, як золото чи любов, і легко підкоряє її.

Тож я запалив свою люльку і сказав добре слово:

— Ти нагадуєш мені, шановна, дай тобі боже здоров'я, Сару Бернар... коли вона була молодою. Такої витонченості, привабливості, благородства, такої краси я не сподівався

зустріти в цьому дикому краї. Який Шекспір послав тебе сюди, між цих людоїдів?

— Шекспір? — здивовано розкрила вона підмальовані очі.— Що за Шекспір?

Думка мадам Ортанс кинулась нишпорити по театрах, заглянула в кафешантани від Парижа до Бейрута, звідти подалася узбережжям в Анатолію і враз пригадала: Александрія, велика зала з люстрами й плюшовими кріслами, юрмище чоловіків та жінок, оголені спini, пахощі, квіти, і раптом підіймається завіса й з'являється страшний арап...

— Що за Шекспір? — перепитала мадам, задоволена з того, що нарешті пригадала,— чи не той, якого називають ще й Отеллом?

— Саме так. То який Шекспір закинув тебе, моя царице, на цей дикий берег?

Мадам оглянулась довкола: двері були зачинені, папуга дрімав, кролі парувалися, крім нас — ніде нікого. І вона почала відкривати перед нами свою душу, як ото відкривають стару скриню, повну пряностей, пожовклих любовних листів, старого одягу...

Грецькою мадам Ортанс розмовляла сьак-так, переплутувала склади, те, що по-грецькому «флотоводець», тобто адмірал, звучало в неї як «плотьоводець», замість «повстання» вона казала «встання». Але, хвала вину, ми все розуміли, і то ледве стримували сміх, то раптом — адже хильнули вволю — пускали щедру сльозу. Таким чином усе, що ми дізналися про минуле мадам Ортанс, нам розповіла вона сама, стара сирена, в своєму запахущому дворі, мов казку.

— Отож я, оця сама, яку ви зараз бачите, була тоді — ох! — була я великою людиною. Ні-ні, я не була з тих, що по кафешантанах, я була уславленою артисткою і носила шовкові комбінації із справжнім мереживом. Але любов...

Вона глибоко зітхнула і припалила в Зорбаса нову сигарету.

— Я закохалася в одного плотьоводця. Тоді на Криті знову було встання і в Суді кинули якір союзні ескадри. Через кілька днів кинула якір і я. Яка велич! Бачили б ви чотирьох плотьоводців: англійського, французького, італійського і російського, всі в золоті, черевики блищать, на голові пера. Як півні. Великі півні, кожен по шістдесят або й сімдесят ок¹, — я вмирала! А які бороди! Кучеряві, шовковисті; чорна, русява, сива, каштанова, а як пахли! Кожен мав свій власний запах, по ньому я їх і розрізняла вночі: англієць пахнув одеколоном, француз фіалкою, росіянин мускусом, а італієць — ах! — італієць божевільно любив амбру. Які бороди, господи Ісусе і пресвята богородице, які бороди! Ми часто сиділи вп'ятьох на плотьоводському кораблі і вели бесіду про встання, всі напівголі. Я в шовковій сорочці, вона просто облипала тіло, бо мене освіжали шампанським. Літо, знаєте, спека. Отож розмовляли ми про встання, серйозні бесіди, а я хапала бороди й просила не бомбардувати бідолашних критян. Ми бачили їх у бінокль, аж там, на горі біля Хані, такі маленькі-маленькі, як мурашки, в якихось синіх штанцях і жовтих чоботях. І вони кричали; кричали «Хай живе!», і навіть прапор у них був...

Очерет, яким був огорожений увесь двір, зашелестів. Колишня приборкувачка флотоводців злякано замовкла: в очереті блиснули маленькі хитрющі оченята. Сільська дітлашня нанюхала бенкет і взялася підслуховувати нас.

Стара співачка спробувала підвестися, та тільки упріла від натуги й знесилена впала на стілець, бо дуже обважніла від з'їденого й випитого. Зорбас підняв із землі камінець, і дітлашня зі свистом та гиканням кинулась навтьоки.

— Розповідай, моя русалко, моя володарко, розповідай, моє золото! — загудів Зорбас, підсовуючи свого стільця ближче до мадам.

¹ О к а — старовинна міра ваги, дорівнює 1280 г.

— Ну, то я вже казала вам про італійця, з ним я була на короткій нозі, отож я вхопила його за бороду й кажу: «Канаваро мій,— так його звали,— Канаварусю мій, не роби бум-бум! Не роби бум-бум!» Та що там, скільки разів я, оця сама, рятувала крітян від смерті! Скільки разів гармати були наготові, а я тримала плотьоводця за бороду й не давала йому робити бум-бум! А яка мені за те дяка? Хоч би були якусь медаль почепили...

Мадам Ортанс розгнівалась на людську невдячність і вдарила своїм м'якеньким зморщеним кулачком по столу. А Зорбас, сягнувши руками до її розставлених многотрудних колін, ухопився за них, певне, від великого розчулення, і вигукнув:

— Бубуліно¹ моя, дуже прошу тебе, не роби бум-бум!

— Ану, геть лапи! — захихотіла наша господиня.— За кого ти мене маєш?

І кинула на нього ніжний погляд.

— Бог усе бачить,— сказав хитрючий старий лис,— не сумуй, моя Бубуліно! Бог усе бачить, та й ми ж ось тут, біля тебе, не зітхай так тяжко.

Стара француженка підвела свої колючі сині оченята в небо, але побачила папугу, що спав у клітці, геть зелений.

— Канаваро мій, Канаварусю мій,— любовно замуркотіла вона.

Папуга пізнав голос, розплющив очі, уп'явся в дротинки клітки й загорлав хрипко, як потопельник:

— Канаваро! Канаваро!

— Я! — вигукнув Зорбас і вдруге сягнув рукою до многотрудних колін, наче хотів загарбати їх.

Стара співачка завовтузилась на стільці й знову розкрила зморшкуватий ротик:

¹ Бубуліна — героїня визвольної війни 1821—1828 рр., командувала швидкохідним кораблем, який у битвах з турецьким флотом завжди нападав на флагманський корабель і топив його.

— Я теж воювала, груди в груди, відважно воювала. Та настали сумні часи: Кріт звільнився, ескадри одержали наказ повертатися додому. «А що ж буде зі мною? — закричала я й ухопилася за всі чотири бороди одразу. — На кого ви мене покидаєте?» — Я звикла до величі, звикла до шампанського й курчат, звикла до морячків, які віддавали мені честь, до гармат, — як вони дивились на мене, любі мої! — ось так, лежачи, важкі, мов чоловіки! — «Що ж буде зі мною, я ж тепер чотири рази вдова, чуєте, мої плотьоводці?» А вони сміялися — ох, ці чоловіки! — й напихали мене англійськими лірами, ліретами, карбованцями та франками. Я їх і в панчохи, і за пазуху, і в черевички натоптувала. А останнього вечора плакала й голосила. І плотьоводці пожаліли мене, — наповнили ванну шампанським, занурили мене в нього, і я купалася перед ними — адже в нас були безпосередні стосунки, — а потім вони келихами черпали шампанське й випили його все, дай їм боже здоров'я! І сп'яніли й погасили світло...

Вранці я вся пахла фіалкою, одеколоном, мускусом та амброю. Всі чотири великі держави — Англію, Росію, Францію й Італію — я тримала ось тут, отут, на своєму лоні, і гойдала їх, ось отак, дивіться!

Мадам Ортанс розкинула свої коротенькі повні рученята й замахала ними вгору-вниз, ніби чукикала на колінах дитя.

— Ось так, ось так! А коли розвиднілося, дали салют з гармат, клянуть вам честю, дали салют з гармат, і мене посадили в білий човен, дванадцятивесельний, і відвезли на берег, у Ханю...

Вона вихопила хустинку й невтішно заплакала.

— Моя Бубуліно, — вигукнув розчулений Зорбас, — заплющ свої оченята, моє золотко, я твій Канаваро!

— Забери геть лапи, чуєш?! — грайливо протуркотіла наша господиня. — Ти ба, який нахаба! А де ж золоті еполети, де трикутний капелюх, де запашна борода? Ах! Ах!

Вона ласкаво стиснула Зорбасову руку й знову розплакалась.

Стало прохолодно. Ми примовкли. Море десь за очеретом зітхало тепер тихо, лагідно. Вітер улігся, сонце зайшло. Дві вгодовані ворони пролетіли над нами, і їхні крила просвистіли так, ніби роздерлася шовкова тканина — скажімо, шовкова сорочка однієї співачки.

Золотавим пилом сіялися сутінки, вкриваючи подвір'я. Кучерик мадам Ортанс спалахнув і поривчасто затріпотів під вечірнім леготом, наче хотів вирватись, аби перенести вогонь і на сусідні голови. Її напіввідкриті груди, розставлені, по-старечому повні коліна, зморшки на шиї, протерті пантофлі — все припорошилося золотом.

Наша старенька сирена здригнулася. Злегка розплющила червоні від сліз та вина оченята й дивилась то на мене, то на Зорбаса, який не відривав погляду від її пазухи, облизуючи свої пересохлі цапині губи. А вона дивилася на нас обох запитливо і намагалася вгадати, хто з нас двох таки стане Канаваро, бо вже зовсім смеркло.

— Моя Бубуліно,— муркотів пристрасно Зорбас, уже вмостивши свою ногу на її коліні,— нема бога, нема диявола, не сумуй! Підведи-но голівку, підпри ручкою щічку та й затягни амане¹, і хай здохне смерть!

Зорбас розпалився. Права рука його підкручувала вус, а ліва тяглася до захмелілої співачки. Говорив він уривчасто, очі його посоловіли. Напевне, тепер він бачив перед собою не цю нафарбовану й набальзамовану старушенцію, а взагалі «жіночий рід», як він завжди називав жінок. Зникала особистість, розтавало обличчя, молоде чи старе, гарне чи бридке, перетворюючись на несуттєві риси, і за кожною жінкою вимальовувалося строге, священне, сповнене таємничості обличчя Афродіти.

Саме те обличчя бачив Зорбас, до нього звертався, його гладив, а мадам Ортанс була тільки скороминущою прозо-

¹ А м а н е — турецька народна пісня.

рою маскою, і він зривав її, щоб поцілувати безсмертні уста.

— Вигни свою білосніжну шию, моє золото,— знову зазвучав його благальний, уривчастий голос,— вигни свою білосніжну шию, давай амане!

І старенька співачка підперла щоку своєю бувалою в бувальцях, порепаною від прання рукою, примружила оченята й затягла тужним грубуватим голосом свою улюблену, безліч разів співану пісню, дивлячись — вона вже зробила вибір — примруженими очима на Зорбаса:

Так жилось мені безжурно,
Нащо ж я тебе зустріла...

А Зорбас підхопився, приніс із нашої кімнати сандур, сів на землю, схрестивши ноги, витяг його з чохла, поклав собі на коліна й простяг свої ручиська.

— Ох! Ох! — ревноу він.— Візьми ніж, убий мене, моя Бубуліно!

І коли вже споночіло, коли на небо викотилась вечірня зірка й залунали змовницькі звуки сандура, мадам Органс, переобтяжена куркою, рисом, смаженим мигдалем та вином, важко схилилася Зорбасові на плече й зітхнула. Потім легенько потерлася об його кістляву спину і зітхнула знову.

Зорбас кивнув мені й тихо сказав:

— Ну, все, вона вже готова, хазяїне, ходи собі!

Світало. Я розплющив очі й побачив навпроти себе Зорбаса. Він сидів по-турецькому на своєму ліжку й курих, поринувши в глибоку задуму. Його маленькі круглі очі втупилися в віконце, що стало молочно-білим від вранішнього світла. Під очима в нього з'явилися мішки, гола кістлява шия незвичайно витяглася й напружилась, як у хижого птаха.

Учора ввечері я досить рано покинув бенкет, залишивши Зорбаса наодинці із старою сиреною.

— Мені пора,— сказав я тоді,— бажаю гарно провести час, Зорбасе, будь молодцем!

— На все добре, хазяїне,— відгукнувся Зорбас,— залиш нас, хай ми тут повидираємо одне одному очі.

І здається, вони таки повидирали їх, тому що крізь сон я начебто чув тихе воркотання, а якоїсь миті сусідню кімнату ніби струсонувало; та потім я міцно заснув. Далеко за північ я почув, як Зорбас увійшов босий і вклався в ліжко тихенько-тихенько, щоб не розбудити мене.

Тепер, у вранішньому світлі, я бачив, як він дивиться кудись у далину, у сяйво зорі, але очі його ще не прокинулись; відчувалося, що він потонув у якесь глибоке сп'яніння і крила сну ще не злетіли з його повік. Спокійно, байдуже віддавався він плину імлістої, повільної, як мед, річки: плинули світ, земля, води, думки, люди, плинули до далекого моря, плинув разом з ними й Зорбас, плинув не опираючись і не питаючи куди — він був щасливий.

Село почало прокидатися — галасували півні, свині, віслюки, люди. Я хотів був скочити з ліжка й гукнути: «Гей, Зорбасе, сьогодні починаємо працювати!», але й сам відчув несказанну втіху в тому, щоб отак мовчки, спокійно віддатися примхливим ясно-рожевим фантазіям зорі. Все життя в такі чарівні хвилини здається легким, як пух, а земля м'якою й ніжною, наче хмарка, що безперестанно змінює форму в повіях вітру.

Я дивився, як курить Зорбас, і мені стало заздрісно; я намацав рукою свою люльку. З хвилюванням поглянув на неї: мені її подарував мій друг; він мав ясно-зелені очі й шляхетні, з тендітними довгими пальцями руки. Було це давно, на чужині, якимось опівдні, коли він саме завершив навчання й мав увечері вирушати до Греції. «Облиш сигарети,— сказав він тоді мені,— їх запалюєш, викурюєш до половини й кидаєш, мов жінку з вулиці. Це ганебно. Оженися з люлькою, це вірна жінка; як повертатимешся додому, вона завжди чекатиме тебе. А дивитимешся, як з неї кільцями здійсмається дим — згадуватимеш мене!»

Був полудень; ми вийшли з одного берлінського музею, де мій друг прощався із своїм улюбленим Рембрандтовим «Воїном» у високому бронзовому шоломі, з блідими запалими щоками, з рішучим і печальним поглядом. «Якщо я звершу в своєму житті якусь велику справу,— прошепотів він, вдивляючись у непокірне відчайдушне обличчя,— то завдячуватиму нею тільки йому...»

Ми покинули приміщення і зупинилися на подвір'ї музею, спершись на якусь колону; навпроти нас стояла потемніла бронзова статуя — гола амазонка; невимовно радісна і впевнена в собі, вона красувалася на неосідланому коні; якась маленька сіра пташка, схожа на трясогузку, сіла на голову амазонки, жваво крутнула хвостиком, насмішкувато писнула разів зо три і полетіла.

Я здригнувся й глянув на свого друга: «Чув пташку? — запитав його.— Вона ніби щось сказала нам і втекла». — «То ж пташка, то хай собі щебече, хай собі співає!» — відповів мій друг і усміхнувся.

Чому перед моїм зором зринула сьогодні рано-вранці тут, на цьому критському узбережжі, та далека мить, чому наповнила мою душу тугою?

Я поволі набив люльку, закурив.

«Усе в цьому світі має потаємний зміст,— подумалось мені.— Все суще — люди, тварини, дерева, зорі — це ієрогліфи, і той щасливий і нещасний водночас, хто починає читати їх по складах і відгадувати, що вони означають... Тої миті, коли дивишся на них, ти ще нічого не розумієш, тобі здається, що то люди, тварини, дерева, зорі, і лише через багато років, надто запізно, доходиш їхнього змісту.

І воїн у бронзовому шоломі, і мій друг, що сперся того похмурого полудня на колону, і трясогузка, і те, що вона сказала нам, щебечучи, і навіть популярні слова з похоронної пісні Доброчинності,— все це,— гадаю я тепер,— можливо, має якийсь потаємний зміст, але який?»

Я стежив, як снується дим у сутінках, як, побавившись хвилину, він, синій, заплутаний, поволі тане в повітрі.

І моя душа перепліталася з ним, і бавилась, і танула знову. Минуло чимало часу, а я переживав самим тілом, без втручання розуму, дивовижно достовірно появу, розквіт і зникнення світу. І знову я поринав, але тепер уже без оманливих слів та безсоромної акробатичної гри розуму, в Будду. Оцей ось дим і є сутність його вчення, оці ось хвилинні мінливі видива і є життя, що спокійно, безшумно, щасливо доходить кінця в блакитній нірвані... Я не розмірковував, не намагався щось відгадати, ні в чому не сумнівався, а просто жив достовірністю.

У мене вихопилося тихе зітхання. Воно повернуло мене до дійсності: оглянувшись довкола, я побачив жалюгідну дощану кімнатку, маленьке люстерко, що висіло біля мене на стіні — на нього впав перший промінь, і воно сипонуло іскрами, — а навпроти на своєму ліжку спиною до мене сидів Зорбас і курив. І враз у мені зринув з усіма своїми трагічними й комічними перипетіями минулий день. Ледь чутний запах фіалки, одеколону, мускусу й амбри; папуга — людська душа, що стала папугою й біла крилами по залізній клітці та волала, і стара баржа, яка єдина залишилася від цілого флоту, навіюючи спогади про колишні морські битви.

Зорбас почув моє зітхання, підвів голову, обернувся.

— Погано ми повелися, — пробурмотів він, — погано повелися, хазяїне. Сміявся ти, сміявся й я, і вона, бідолашна, бачила це! А те, що ти пішов, не чіплявшись до неї, ніби вона тисячолітня потворна старушенція, — який сором! Це невихованість, хазяїне, так люди не поводяться, ні, даруй мені! Адже вона жінка, слабке створіння, жалісливе. Добре, що хоч я залишився втішити її.

— Та що ти, Зорбасе, — розсміявся я, — ти серйозно вважаєш, що в кожній жінки лише це одне на думці?

— Так, хазяїне, лише це одне в них на думці. Ось послухай мене, я то вже бачив і перебачив, і чого тільки не натворив, та таки ж і дійшов, повір мені, розуму. У жінки лише це одне на думці, хворе вона створіння, кажу тобі,

жалісливе. Не скажеш, що любиш її, і що жадаєш її,— вона одразу починає плакати. Вона може й зовсім не жадати тебе, може й гидувати тобою, може відмовити тобі — то інша річ. Може. Але вона завжди хоче, щоб той, хто дивиться на неї, жадав її. Ось чого вона хоче, бідолашна, то зроби ж їй таку послугу!

Мав я бабусю, було їй років з вісімдесят. Життя цієї старої — справжня казка. Але то вже інша пісня... Було їй тоді, отже, років з вісімдесят, а навпроти нашого дому жила дівчина, вродлива — хоч напийся з виду, звали її Крустало. Кожної суботи ввечері ми, сільські парубійки, вип'ємо, було, захмеліємо, закладемо за вухо квітку василька, мій двоюрідний брат візьме тамбуру¹, та й співаємо їй серенади. Пристрасть, кохання! Ревіли, як буйволи. Всі ми її вподобали і ходили до неї щосуботи ввечері гуртом, щоб вона вибрала котрогось із нас.

Так ось, ти не повіриш мені, хазяїне! Жінка — страшна загадка; має вона одну рану, що ніколи не заживає. Всі рани заживають, а ця не заживає, і не вір нікому. Що з того, що жінці вісімдесят років? Рана все одно відкрита.

Так ось, кожного вечора бабуся підсувала кушетку до вікна, брала потай люстерко та й ну розчісувати своє волосся скільки там його лишилося, і проділ робила. І озиралася крадькома, чи ми, бува, не бачимо, а якщо з'являвся хтось із нас, то вона скулиться, сумирна, як божа коровка, і вдає, що спить. Тільки де там їй було заснути! Вона чекала серенади. Вісімдесят років! Розумієш, хазяїне, яка це загадка — жінка? Тепер мені аж плакати хочеться. А тоді я був дурний, нічого не розумів, тому сміявся. Одного разу я розсердився на неї, бо вона лаяла мене, що я чіпляюся до дівчат, то ж я їй теж намолов казна-чого: «Що це ти натираєш собі губи горіховим листям кожної суботи? Що це ти розчісуєшся на проділ? Думаєш, то ми тобі співаємо

¹ Тамбура — струнний музичний інструмент.

серенади? Нам подобається Крустало, а ти вже на ладан дихаєш!»

Ти повіриш, хазяїне? Тоді я вперше зрозумів, що таке жінка. Дві гарячі сльози скотилися з очей моєї бабусі. Зіщулилась вона, як собака, підборіддя затремтіло. «Крустало,— закричав я й підступив до неї, щоб краще чула,— Крустало!» Молодість — вона дика, жорстока, бо не розуміє багатьох речей. Бабуся моя здійняла сухі руки до неба й крикнула: «Всім серцем тебе проклинаю!» І відтоді бідолашна моя бабуся почала підупадати. Зів'яла, а через два місяці й померла. І вже в передсмертних корчах помітила мене, засичала, як черепаха, й простягла кістляву руку — хотіла мене вхопити: «Це ти мене вбив, антихристе, прокляття на твою голову, бодай ти зазнав того, чого я зазнала, Алексісе!»

Зорбас засміявся.

— Збулося прокляття старої! — сказав він, погладжуючи вуса.— Мені вже ось, вважай, шістдесят п'ять, та хоча б і сто було, я не порозумнішав би,— все одно носив би в кишені люстерко і загравав би до жіночого роду.

Він знову засміявся, викинув сигарету в вікно, потягнувся.

— Багато маю вад,— сказав,— але ця мене вб'є!

І скочив з ліжка:

— Ну, годі про це, багато вже наговорили. Сьогодні робота!

Він швидко одягнувся, взув свої грубезні черевики й вилетів надвір.

Я похилив голову на груди, роздумуючи над словами Зорбаса. І раптом мені пригадалося далеке засніжене місце: була виставка Родена, я стояв і дивився на велетенську бронзову руку — «Руку божу». Її долоня була напіввідкрита, а в долоні, забувши про все на світі, змагалися в єднанні чоловік і жінка.

Біля мене зупинилася якась дівчина. Вона теж задивилася, тремтячи, на непримиренне вічне сплетіння. Тендітна, гарно вдягнена, вона мала густе русяве волосся, вольове підборіддя, тонкі, чітко окреслені вуста. Щось у ній було рішуче й мужнє. І я, хто так ненавидів легковажні розмови,— не знаю, що мене підштовхнуло,— обернувся й заговорив до неї:

— Що ви про це думаєте?

— Що краще було б людині вирватися з цього! — твердо сказала вона.

— А куди ж їй подітися? Рука божа є скрізь. Порятунку немає. Вам шкода?

— Ні. Можливо, кохання — найбільша радість на землі. Можливо. Але коли я зараз дивлюся на цю бронзову руку, я хотіла б вирватися.

— Вам імпонує воля?

— Так.

— А якщо ми лише тоді вільні, коли скоряємося бронзовій руці? Якщо слово «бог» не має того поверхового змісту, якого йому надає юрба?

Вона глянула на мене занепокоєно. Її очі були металевосірі, сухі губи гірко стиснуті.

— Я не розумію,— сказала й пішла геть, тремтячи.

Дівчина зникла. Відтоді вона ніколи не наvertsалась мені на думку, а проте, очевидно, жила в мені й гнітила мене під панциром моїх грудей, бо інакше як би тепер, на цьому пустельному узбережжі, виринула вона з мого ества, бліда від браку сонячного світла, змучена!

Я справді поведився зле, Зорбас має слухність. Ота бронзова рука була чудовою нагодою: гарно почалася перша зустріч, добре зав'язалася розмова, і ми могли б поволі, самі того не усвідомлюючи, а хоч і усвідомлюючи, та не соромлячись, обійнятися і з'єднатися на божій долоні. Але я несподівано перескочив із землі на небо, дівчина злякалася й утекла.

У дворі мадам Ортанс проспівав старий півень, яскраве денне світло вже лилося в віконця, і я підвівся.

Почали сходитися робітники, з дзенькотом кидаючи на купу кайла, ломи й лопати. Було чути, як Зорбас дає розпорядження: він уже цілком поринув у роботу, і в ньому було видно людину, яка вміє керувати й любить порядок.

Я просунув голову у віконце й побачив, що він стоїть, височенний здоровань, серед трьох десятків смаглявих тонкостанних чоловіків у суконних шароварах; він владно змахував рукою, слова його були короткі й точні. Та раптом Зорбас ухопив за комір хлопчину, який щось бурмотів і нерішуче тупцював на місці.

— Ти щось хочеш сказати? — крикнув Зорбас. — То кажи голосно! Я не люблю, коли бурчать під ніс. Для роботи треба мати настрої; якщо не маєш — біжи в кав'ярню!

Цієї миті з'явилася мадам Ортанс — розпатлана, підпухла, ненафарбована, у брудній широкій сорочці, човгаючи важкими розтоптаними кундурами¹. Вона закашлялася хрипким віслучим кашлем старої співачки, зупинилася й ласкаво глянула на Зорбаса; очі її затуманились, вона знову кашлянула, щоб привернути до себе увагу, і перевальцем, похитуючи задом, пройшла біля Зорбаса, ледве не зачепивши його широким рукавом. Але той навіть не обернувся до неї. Взявши в одного робітника шматок ячмінного калача й жменю оливок, він гукнув:

— Ну, вперед, хлопці! Перехрестіться і з богом!

І широкими кроками повів гурт просто до гори.

Я не розповідатиму тут про роботу на шахті: для цього потрібне терпіння, а я його не маю. Ми зробили з очерету, лози та банок з-під гасу халабуду біля самого моря; Зорбас прокидався вдосвіта, хапав кайло і вів робітників до шахти. Коли вони пробивали чергову штольню, він обстежував її, а натрапивши на шар бурого вугілля, блискучого,

¹ К у н д у р и — грубе шкіряне взуття (гр.).

мов кам'яне, танцював від радості, однак через кілька днів, коли запаси вичерпувались, він падав на землю горілиць, люто дригаючи ногами в небо.

Він віддавався роботі всією душею, мене навіть не питав ні про що. З перших днів усі турботи й уся відповідальність перейшли від мене до нього. Він узяв на себе прийняття рішень і виконання їх, а мені залишалось тільки сплачувати збитки, що я й робив без жалю, бо добре відчував, що ці місяці належатимуть до найщасливіших у моєму житті, а підрахунки, до того ж, переконували мене, що це щастя дісталось мені дуже дешево.

Мій дід по матері, що жив у одному з критських сіл, кожного вечора брав ліхтар і обходив усе село — подивитися, чи не прибув який чужинець. Дід вів його до себе додому, давав йому досхочу поїсти й попиту, а сам сідав на лаву, запалював довгу люльку, обертая до гостя — мовляв, час платити — і рішуче казав йому: «Розповідай!» — «Що тобі розповісти, діду Мустойоргі?» — «Хто ти, звідки прибув, які краї й села бачили твої очі, все-все мені розкажуй. Ну, давай, розповідай!»

І починав гість розповідати правду та вигадки, а мій дід курил люльку й слухав, і мандрував разом з ним, тихо сидячи на лаві. А якщо гість йому подобався, казав: «Залишайся й завтра в мене, не йди. Ти маєш що розповісти».

Дід мій ніколи не бував далі свого села, ні в Мегало Кастро не їздив, ні в Ретімнос. «Чого мені туди їхати? — казав він. — Тут бувають і ретімнійці, і кастрійці, приходять і Ретімнос, і Кастро в мій дім, дай йому, боже, віку. То нащо мені туди їхати?»

Тепер ось і я отут, на цьому критському узбережжі, живу дідовою пристрастю. Знайшов і я гостя, немов шукав його з ліхтарем і не даю йому піти далі; він коштує мені значно дорожче, ніж одна вечера, але того заслуговує. Кожного вечора я чекаю, коли він закінчить роботу, саджу його навпроти себе, і ми їмо, потім настає час розплачуватися, і я кажу йому: «Розповідай!» Я курю люльку і слу-

хаю; чимало пізнав цей гість на землі, чимало пізнав у людській душі, і я не можу наслухатися його. «Розповідай, Зорбасе, розповідай!»

І вся Македонія розкривалася перед моїм зором, розстигалася на тісному клаптику між Зорбасом і мною, вмещалася із своїми горами, лісами й водами, із своїми повстанцями, із своїми роботящими чоловікоподібними жінками й дужими грубо витесаними чоловіками.

Або Свята Гора з її двадцять одним монастирем, з її корабельнями й товстозадими ченцями. Зорбас обтрушував шию, закінчуючи свої святогірські історії, і казав, вибухаючи сміхом: «Хай тебе бог береже, хазяїне, від заду віслюка і від ченцевого передка!»

Щовечора водив він мене по Греції, Болгарії, по Константинополю, а я заплющував очі і все бачив. Зорбас віміряв своїми ногами ошукані багатостраждальні Балкани, і його маленькі очі схоплювали все швидко, миттєво, як соколіні. Він раз по раз витріщав їх; речі, до яких ми звикли й мимо яких проходимо байдуже, поставали перед Зорбасом страшними загадками. «Що це за загадка? — питає він. — Що таке жінка, чому вона так розкручує гвинтики нашого мозку? Що ж це воно таке — можеш ти мені сказати?» Так само він витріщався й запитував, здивовано розглядаючи дерево чи склянку холодної води. Все, на що дивився Зорбас, він щодня бачив ніби вперше.

І коли ми сиділи вчора перед халабудую, Зорбас, випивши склянку вина, обернувся й глянув на мене злякано:

— А от що таке оця червона вода, хазяїне? Якийсь там старий корінь пускає росточки, висять такі собі кислі прикраси, але минає час, сонце їх пражить і вони стають солодкі, як мед, тоді ми називаємо їх виноградом; ми даймо його, добуваємо з нього сік, наливаємо в бочки, він сам по собі бродить, ми відкриваємо його на святого Георгія П'яного в жовтні, і маємо вино! Що це воно за диво таке? Ти його п'єш, оцей червоний сік, і душа твоя виростає, їй

стає тісно в твоїй старій шкурі, і душа дратує бога, хоче позмагатися з ним. Що це таке, хазяїне, ти мені скажеш?

Я не відповів; я відчував, слухаючи Зорбаса, як до світу повертається первісна цнота. Все буденне, все облуплене знову набувало того блиску, який воно мало в ті перші дні, коли вийшло з рук божих. Вода, жінка, зірка, хліб поверталися до первородного джерела, і все знову починало обертатися в божественному колі.

Ось чому кожного вечора, уклавшись на побережній ріні, я з нетерпінням чекав Зорбаса. Я бачив, як він, брудний, обсипаний вугільним пилом, вискакував широкими хиткими кроками з земних надр, мов велетенська миша. З його постави, з похиленої чи високо підведеної голови, з того, як він махав своїми довжелезними ручиськами, я здалеку вгадував, як сьогодні йшли справи.

Спочатку я теж вирушав разом з ним, стежив за робітниками, намагаючись стати на новий шлях, зацікавитися ділом, пізнати й полюбити людський матеріал, що потрапив до моїх рук, зазнати давно жаданої радості займатися вже не словами, а живими людьми. І я будував романтичні плани, що ось, мовляв, справи з шахтою підуть добре, ми організуємо таку собі комуну, де всі ми працюватимемо, де все буде спільне, і всі ми разом їстимемо одну їжу і вдягатимемося в однаковий одяг, як брати. В моїй голові складалося нове суспільство, зріла закваска нового людського співжиття...

Проте я ще не відважувався відкрити свої плани Зорбасові. Я бачив, як він непорозуміло дивився на мене, коли я крутився між робітників, коли розпитував, втручався у все й завжди ставав на їхній бік. Зорбас відкопював губи:

— Хазяїне,— казав він,— чи не пішов би ти погуляти надворі? Сонце, божа благодать, ходи собі!

Але я на початку впирався, не йшов. Розмовляв з робітниками, розпитував їх і вже знав, кому з них як живеться: скільки в кого дітей, у кого є сестри, яких треба видавати

заміж, у кого німечні батьки. Знав їхні тривоги, хвороби, турботи.

— Не длубайся ти в їхньому житті, хазяїне,— похмуро порадив мені Зорбас,— розм'якне твоє серце, полюбиш їх дужче, ніж треба, дужче, ніж годиться для роботи, і все, що вони витворять, ти їм прощатимеш... А тоді, на жаль, з роботи буде пшик, аби ти знав. Суворого хазяїна робітники бояться, поважають, у такого вони працюють, а м'якосердого осідлають і дурять. Зрозумів?

Іншого вечора, скінчивши роботу, він обурено кинув кайло перед халабудою.

— Слухай, хазяїне, прошу тебе, не втручайся. Я буду, а ти все розвалюєш. Чого це ти їм сьогодні наговорив? Соціалізм і всякі інші витребеньки! Та ти хто — проповідник чи капіталіст? Треба нарешті щось вибрати.

Але як же я міг вибрати? Я згоряв від наївного бажання поєднати те й те, знайти такий синтез, при якому побратаються ці смертельно ворожі протилежності, а я матиму в нагороду одразу і земне життя, і царство небесне. Я мріяв про це вже багато років, ще змалку. Коли ходив до школи, організував разом з найближчими друзями таємну організацію — «Філікі Етерію»¹, як ми її називали; ми присяглися, замкнувшись у моїй кімнаті, присвятити все своє життя боротьбі за справедливість. І в ту хвилину, коли ми, поклавши руку на серце, давали клятву, з наших очей капали великі сльози.

Дитячі ідеали, але шкода людини, яка сміється, почувши про них! Коли я дивлюся, чого досягли члени тієї «Філікі Етерії» — поставали адвокатиками, лікарчуками, торгашиками, політикантиками, газетярчиками,— серце мое стискається. Напевне, дуже важкий, дуже суворий клімат цієї землі, тому й найдобріше насіння не дає сходів або ж глушить їх ромашка й кропива. Та все одно, як бачу,

¹ «Філікі Етерія» — таємна організація грецьких революціонерів-емігрантів у Одесі, яка готувала повстання 1821 р.

ще не дійшов я розуму, і навіть тепер — слава богу! — готовий до донкіхотських походів.

У неділю ми голилися, одягали чисті білі сорочки й під вечір ішли до мадам Ортанс. Кожної неділі вона різала для нас курку, і ми знову сідали до столу всі втрюх, їли й пили, Зорбас простягав свої довгі ручиська й заволодівав привільною пазухою господині. І коли вже пізно вночі ми поверталися на наше узбережжя, життя здавалося нам доброзичливою, вахлакуватою старою, дуже милою й гостинною, як мадам Ортанс.

Одної такої неділі, коли ми поверталися з багатої вечері, я наважився звірити Зорбасові свої плани. Він терпляче слухав мене, роззявивши рота, лише час від часу сердито похитував своєю макітрою: уже з першими моїми словами Зорбас протверезів, у мізках йому проясніло. Коли я закінчив, він нервово висмикнув дві волосини з вуса і сказав:

— Даруй мені, хазяїне, але мені здається, що в тебе в голові каша. Скільки тобі років?

— Тридцять п'ять.

— О, тоді вже та каша так і скисне. Ніколи не наберешся розуму,— мовив він і розреготався.

Я образився й розсердився:

— Ти не віриш у людину?

— Не сердься, хазяїне. Ні, я ні в що не вірю. Якби вірив у людину, то вірив би в бога, вірив би і в диявола, а це величезне безладдя. Тоді все на світі переплутається, хазяїне, так і дивись, щоб не вскочити в якусь халепу.

Він замовк, скинув кашкета й люто зашкріб потилицю. Потім знову смикнув свої вуса, ніби хотів вирвати їх з корінням; щось вертілося в нього на язиці, але він стримався. Глянувши на мене скося раз і вдруге, Зорбас нарешті зважився й вигукнув, люто стукнувши костуром у камінь:

— Людина — скотина! Велика скотина. Ти, шановний, не знаєш її, бо тобі все давалося легко, а ти мене запитай! Скотина, кажу тобі! Зробиш їй зло — вона тебе поважає й боїться. Зробиш добро — вона тобі очі видирає! Тримай-

ся від неї на відстані, хазяїне! Не розпускай людей, не кажи їм, що всі ми однакові, що всі маємо рівні права, бо вони одразу розтопчуть твоє право, вирвуть у тебе твій хліб і залишать тебе здихати з голоду. Тримайся на відстані, хазяїне, тільки цього я від тебе хочу!

— Але ж ти ні в що не віриш? — запитав я роздратовано.

— Ні, ні в що не вірю, скільки разів тобі казати? Ні в що не вірю, і ні в кого, тільки в Зорбаса. Не тому, що Зорбас кращий від інших. Нітрохи не кращий, анітрохи! Скотина й він. Але я вірю в Зорбаса, бо лише він у моїй владі, лише його я знаю, а всі інші — привиди. Його очима я бачу, його вухами чую, в його кишках перетравлюю їжу. А всі інші, кажу тобі, привиди. Якщо я помру, то й усі інші помруть. Увесь зорбасівський світ піде на дно.

— Ну й себелюбство! — сказав я саркастично.

— А що вдієш, хазяїне? Як є, так і є. До мене все одно не доходить. Я Зорбас, по-зорбасівському й кажу.

Я промовчав. Його слова шмагали мене, як батіг. Я захоплювався тим, що він такий сильний і може так гидувати людьми, водночас маючи величезне бажання жити й боротися з ними. Я на його місці став би аскетом, або вбирав би людей у фальшиве пір'я, щоб терпіти їх.

Зорбас обернувся, подивився на мене; при світлі зірок я розгледів, що він широко усміхається і що його рот розтягся в усмішці аж до вух.

— Ти образився, хазяїне? — запитав він і зупинився.

Я не відповів; мій розум був згоден із Зорбасом, але моє серце опиралося, воно прагнуло порвати із скотиною і знайти свій власний шлях.

— Щось мені не хочеться спати, Зорбасе, — сказав я, — а ти ходи собі, лягай.

Ми саме дісталися до халабуди.

Тремтіли зірки, тихо зітхало море, облизуючи ринь; світлячок засвітив золотисто-зелений ліхтарик любові; коси ночі вкрилися росою.

Я ліг на березі й поринув у тишу, ні про що не думаючи; я злився з ніччю й морем, світлячок був моєю душею, яка засвітила свій любовний ліхтарик, сіла на вологу чорну землю й стала чекати.

Повільно пливли зорі, минали години, і коли я підвівся, то відчув, що в мені закарбувалося два завдання, які конче треба було виконати на цьому узбережжі:

1) Позбутися Будди, викинути з голови усі метафізичні терзання, щоб стало легше на душі;

2) Віднині й надалі зав'язати серйозні, щирі зв'язки з людьми.

«Можливо,— сказав я собі,— ще не все втрачено».

Сьогодні нам повідомили, що ми можемо, якщо маємо охоту, завітати до дядька Анагностиса, сільського старости, на гостину. До села прибуде чоловік, який чистить кабанчиків, тож пані Анагностена підсмажить нам поросячі яечка, аби ми побажали здоров'я дядьковому онукові Мінасові — в нього сьогодні іменини.

Яка ж то велика радість — побувати в домі критського селянина. Тут усе патріархальне, вікове: піч, біля печі висить світильник, горшки з оливковою олією та зерном, а ліворуч, як увійти, ніша в стіні і в ній на поставці кухоль з холодною водою, прикритий васильками. Із сволоків звисають в'язанки айви, гранатів, пучки запашних трав — шавлії, м'яти, розмарину, чебрецю. У глибині три чи чотири сходинки, якими підіймаєшся на підвищення, де стоїть дерев'яне ліжко на козлах, а над ним висять святі ікони з запаленою лампадкою. Кімната здається порожньою, але вона має все необхідне — так мало речей потрібно справжній людині.

День був чудовий, сяяло тепле, лагідне осіннє сонце. Ми посідали перед домом у палісаднику, під обсипаною плодами оливою. Поміж срібним листям удалині виднілося море, воно виблискувало, спокійне й важке. Високо вгорі

пропливали хмари, і коли сонце то ховалося в них, то вірило, здавалося, що світ дихає, то радісний, то сумний.

По інший бік від палісадника, в маленькому дворику, пронизливо верещав від болю почищений кабанчик, а від печі долинали пахощі його яєчок, що смажились на приску.

Ми розмовляли про різні речі: про посіви, про виноград, про дощ. Нам доводилося кричати, тому що старий недочував; він мав, як сам казав, знамените вухо. Гарно розповідав дядько Анагностис про своє життя, спокійне, наче в дерева у затишному видолинку. З'явився на світ, виріс, одружився, народив дітей, діждався онуків — кілька померло, однак решта живе, рід продовжується.

Згадував старий крітянин давнину, роки турецького панування, переповідав розповіді свого батька, розказував про дива, що траплялися в ті часи, бо люди тоді були богобоязливі.

— Скажімо, ось я, оцей самий дядько Анагностис, народився якимсь чудом. Йй-богу, чудом. Ось послухайте, я вам розповім, щоб і ви подивувалися і вославили господа, та щоб сходили в монастир нашої пресвятої богородиці, поставили їй свічку.

Він перехрестився й почав тихо-тихо своїм приємним голосом:

— Так от, у нашому селі в ті часи жила одна багата туркеня — бодай і кості її зотліли! Ну, завагітніла вона, проклята, й настав їй час родити. Поклали її на лаву — три дні й три ночі ревіла вона, як корова. А дитя все не з'являлося на світ божий. Одна її подруга — бодай і кості її зотліли! — каже їй: «А чого б тобі, Джафер-ханум, не попрохати Мейре-ману?» Мейре-маную турки називають нашу все милостиву богородицю! «Як це мені її прохати, — заверещала та сука Джафер-ханум, — що я, гяурка?! Краще мені померти!» Але болі були страшні. Минула ще одна ніч, ханум ревіла, та все марно. Що їй було робити! Не витримала болю, загукала: «Мейре-манал Мейре-манал!» Кричала, кричала, та болі все одно не слабшали, дитя не

з'являлося. «Не чує вона,— сказала їй подруга,— мабуть не розуміє по-турецькому, крикни-но її грецьке ім'я». «Богородице грецька! — загорлала тоді сука,— богородице грецька!» І знову марно, а болі дужчають. «Не так ти й гукаєш, Джафер-ханум,— знову каже подруга,— не так гукаєш, тому вона й не допомагає!» І вже аж тоді та сука, та безбожниця, відчуваючи кінець, заволатала щосили: «Пресвята богородице!» І враз дитя вислизнуло з живота, як в'юн.

Це сталося одної неділі, і ось дивіться, який збіг: другої неділі почались перейми в моєї матері. Мучилась і вона, бідолашна, мучилась і кричала. Все гукала: «Пресвята богородице! Пресвята богородице!», але не могла розродитися. Батько мій сидів на землі посеред двору, не їв і не пив з горя. І гнівався на богородицю. Мовляв, коли її покликкала та сука Джафер-ханум, то так і кинулась притьмом їй на допомогу, а тут... На четвертий день батько не витримав, узяв свою вильчасту гирлигу — і одна нога тут, друга там — подався в монастир пресвятої Богородиці Закланої: мовляв, чого ж це вона не допомагає? Приїхав, увійшов у церкву й навіть не перехрестився — такий був злий, узяв двері на засув і підступив до ікони богородиці. «Слухай, богородице,— крикнув,— у моєї дружини Марулі, ти її знаєш, вона тобі щосуботи приносить олію й запалює лампадки, так ось у моєї дружини Марулі вже три доби перейми, і вона до тебе волає— невже ти її не чуєш? Оглухла ти, чи що? Звичайно, якби це була якась там сука Джафер-ханум, якась там задрипана розпусна туркеня, ти б стрімголов кинулась вибавляти її з біди. А як це християнка, як це моя дружина Маруля, то ти глуха, ти її не чуєш! Ну, твоє щастя, що ти богородиця, а то б ти в мене скуштувала оцієї гирлиги!»

Сказав отак і, навіть не поклонившись, обернувся й рушив до виходу. Але ж, господи твоя воля! Тої самої миті ікона голосно заскрипіла, ніби тріснула. Так скриплять ікони — запам'ятайте це собі, якщо досі не знали,— так скриплять ікони, коли творять чудеса. Зрозумів це мій

батько, обернувся, поклонився й наклав на себе хрест: «Прости мені, богородице,— вигукнув,— а те, що ми наговорили одне одному, хай розвіє вітер!»

Не встиг він добутися до села, як йому вже повідомили радісну новину: «Розродилась твоя жінка, Костанді, дай їй боже здоров'я! Син у тебе!» Тобто я, оцей самий, що перед вами, я, дядько Анагностис. Але народився я трохи тугим на вухо: адже батько мій богохульствував і назвав богородицю глухою. А вона, мабуть, сказала йому: «Ах, он як! Ну, то нехай і твій син буде глухим, аби ти знав, як богохульствувати!»

Дядько Анагностис перехрестився й додав:

— Та то ще й добре, слава богу! Адже ж вона могла зробити мене й сліпим або зуроченим, або горбатим, або — не доведи господи! — жінкою! То ще й добре, і я схиляюся перед її милосердям.

Він знову наповнив келихи, підніс свого і сказав:

— Хай не оминає нас її милосердя!

— Твоє здоров'я, дядьку Анагностисе, живи до ста літ і діждися правнуків!

Старий одним духом випив вино й витер вуса:

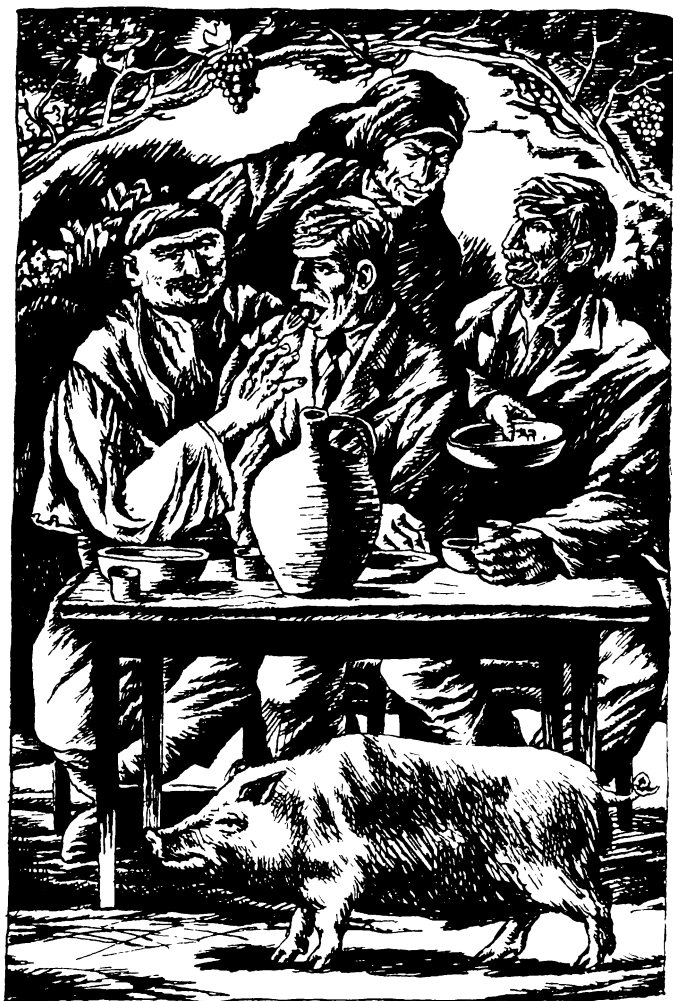
— Ні, дитино моя, досить! Діждався онуків — і досить! Усього, що є на світі, не перепробуєш! Пора вже мені, постарів я, спорожніли мої міхи, я вже не можу — хочу, та не можу — засівати дівчат. То нащо мені тоді жити?

Він знову наповнив келихи, добув із пояса горіхів та сушених смокв, загорнутих у виноградне листя, і пригостив нас.

— Поділив я між своїми дітьми все, що мав і чого й не мав! Збіднів я, геть збіднів, та мені байдуже — бог милостивий!

— Бог милостивий, дядьку Анагностисе,— крикнув Зорбас у вухо старому,— та не до нас: не дає він нам, скупердяга!

Але старий хазяїн насупив брови.

— Е, ти, куме, бога не лай,— сказав він суворо.— Не лай, адже він чекає на нас, бідолашний!

У цей час мовчазна, покірлива пані старостиха принесла на череп'яній тарілці смажені кабанячі яєчка й великий мідний дзбан вина. Поставивши все це перед нами, вона відступила від столу, випросталася, схрестила руки й опустила очі.

Я не міг навернутися до цієї страви, але ж і відмовлятися було незручно. Зорбас поглянув на мене скося й усміхнувся.

— Це найсмачніше м'ясо, хазяїне,— запевнив він,— не гидуї!

Старий зареготав:

— Він правду каже, правду, попробуй — сам побачиш. Мозок! Коли принц Георгіос — дай йому, боже, здоров'я! — заїхав до нашого монастиря, ченці накрили йому царський стіл і всім поставили м'ясо, а принцові — велику миску юшки. Узяв принц ложку, помішав юшку і здивувався: «Це квасоля?» — «Їж, мій принце,— відповів йому старий ігумен,— їж, а тоді поговоримо».

Попробував принц ложку, другу, третю, виїв усю миску й аж губи облизав. «Що це за диво таке? — питає.— Яка чудова квасоля, просто мозок!» — «Не квасоля це, мій принце,— сміється ігумен,— не квасоля, це ми почистили всіх півнів у єпархії!»

Старий засміявся й наколов виделкою шматочок кабанячого яєчка.

— Царська страва! — мовив він.— Ану, розкрий рота.

Я розкрив рота, і старий уклав у нього шматочок. Потім знову наповнив келихи, ми випили за здоров'я його онука, і дідові очі заблищали.

— А ким би ти хотів бачити свого онука, дядьку Анагностисе? — запитав я.— Скажи нам, щоб і ми йому того побажали.

— Та чого я можу бажати, дитино моя? Аби тільки пішов праведним шляхом. Щоб виріс доброю людиною,

одружився, виростив дітей та онуків, і щоб одне з його дітей було схоже на мене. Щоб старі, побачивши його, казали: «Ти ба як він схожий на покійного Анагностиса! Прости господи його душу, добрий був чоловік».

— Анезіньо,— гукнув він до дружини, не обертаючись,— Анезіньо, налий-но в дзбан ще вина!

Цієї миті хвіртка невеличкого загігачка з хряском відчинилась — у двір, пронизливо кувікаючи, влетів очманілий від болю кабанчик і забігав туди й сюди перед трьома чоловіками, що за приємною бесідою смакували його яєчками.

— Болить йому, бідолашному...— співчутливо сказав Зорбас.

— Болить, ще б пак! — озвався старий крітянин і засміявся.— Якби з тобою зробили те саме, то хіба б тобі лийбий мій, не боліло?

Зорбас постукав по дереву.

— Щоб тобі заціпило, глушман такий! — пробурмотів він злякано.

Кабанчик бігав по двору, люто зиркаючи на нас.

— Бодай я провалився, коли він не розуміє, що має їмо! — знову озвався старий Анагностис, якого вже розібрало винце.

Та ми спокійно їли, задоволені, мов канібали, смачну страву і крізь сріблясте листя споглядали море, що тепер, у світлі призахідного сонця, стало рожевим.

Коли пізнього вечора ми покинули дім старости, Зорбас теж захмелів, язик у нього розв'язався і він почав:

— Про що ми позавчора говорили, хазяїне? Що ти, так би мовити, просвітиш народ, відкриєш йому, як то кажуть, очі! Так ось, прошу, відкрий-но очі дядькові Анагностису! Бачив, як його жінка стояла перед ним на задніх лапках і чекала наказів? Ну то нехай спробує твоя милість утовкмачити йому, що жінка має однакові права з чоловіком, і що їсти шматок м'яса живісінького поросяти, яке кувікає перед тобою, жорстоко, і що велике безглуздя вмирати з голоду й утішатися тим, що господь милостивий!

Яку користь матиме темний дядько Анагностис від отих твоїх просвітницьких теревенів? Ти тільки надокучиш йому. А яку користь матиме пані старостиха? Почнуться сварки, курка захоче стати півнем, зчепляться обоє в бійці — тільки пір'я летітиме... Дай людям спокій, хазяїне, не відкривай їм очей, бо як відкриєш, що вони побачать? Власну нікчемність! То залиш їм очі закритими, хай собі снять свої сни!

Він помовчав хвилину, задумано почухав потилицю й додав:

— Хіба що... хіба що...

— Ну? Кажі вже!

— Хіба що, коли їм відкриються очі, ти зможеш показати їм кращий світ... Зможеш?

Я не відав. Я добре знав, що має стати руїною, але не знав, що постане на ній. «Ніхто цього не може знати напевне, — думав я, — старе відчутне на дотик, затужавіле, ми ним живемо і змагаємося з ним щомиті, воно суще, а майбутнє ще не народилося, воно невідчутне, плинне, воно з тієї самої матерії, з якої снуються мрії, воно — хмара, що її женуть буйні вітри — кохання, уява, талан, бог, воно розпливається, вимальовується, змінює форму... Навіть найбільший пророк може дати людям лише гасло, і що туманніше те гасло, то більший пророк».

Зорбас насмішкувато дивився на мене. Я розсердився і вперто сказав:

— Зможу.

— Зможеш? Тоді розкажи!

— Не варто розказувати, все одно ти не второпаєш.

— Е, тоді ти просто не маєш чого розказувати! — вигукнув Зорбас, похитавши своєю макітрою. — Мене на полові не проведеш, хазяїне, тут ти сплехував. Я так само неосвічений, як і дядько Анагностис, але не такий дурень, ні! Якщо вже я не второпаю, то як уторопає той простодушний чоловічок і та корова, його дружина? І всі Анагностиси й усі Анезіньо цього світу? Нову темряву побачать,

еґе ж? То залиш уже їм стару, вони хоч звикли до неї. Адже досі їм було добре, хіба ні? Живуть собі, поживають, плодяться, ось і онуків дочекалися; господь зробив їх сліпими й глухими, а вони кричать: «Слава тобі, господи!» Ім затишно в цій нікчемності. Тож облиш їх, не мороч їм голови.

Я мовчав. Ми саме проходили мимо саду вдови. Зорбас зупинився, зітхнув, але нічого не сказав. Десь, мабуть, пройшов дощ, бо в повітрі запахло вологою землею. З'явилися перші зірки, ніжно світився жовто-зелений молодик, повнячи небо лагідним сяйвом.

«Цей чолов'яга,— подумав я,— не вивчав високих матерій, але його розум не зійшов на пси. Був чолов'яга на коні й під конем, бачив смаленого вовка, і розум його прояснів, серце стало відкритим і не розгубило природженої зваги. Усі складні, нерозв'язані для нас проблеми він розв'язує одним ударом меча так само, як розв'язував його земляк Александр Македонський. Зорбаса важко збити з пантелику, бо всіма клітинами свого тіла — від голови до п'ят — він зв'язаний із землею. Он африканські дикуни обожають змію, бо вона всім своїм тілом дотикається до землі, а тому знає всі її таємниці. Вона пізнає їх і животом, і хвостом, і соромітним тілом, і головою. Вона припадає до землі, зливається з нею, стає одним цілим з Матір'ю. Так само й Зорбас. А ми, освічені, далекі від неї, мов безрозумне птаство на вітрі».

Зірок ставало дедалі більше. Жорстокі, зарозумілі, суворі, вони не мали ані крихти співчуття до людей.

Більше ми не розмовляли. Тільки зі страхом дивилися обидва на небо й спостерігали, як займаються все нові й нові зірки, ніби над світом розростається пожежа.

Нарешті ми дісталися до нашої халабуди. Їсти мені не хотілося, і я всівся на скелі над морем. Зорбас розпалив вогонь, поїв і вже був рушив шукати мене, але передумав, уклався на постіль і заснув.

Море примовкло — ані хвилі, земля теж мовчала, при-
нишкнувши під роз'ярілим зоряним сяйвом. Ані собака не
гавкне, ані птах нічний не проквилить — бездонна тиша.
Тиша підступна, небезпечна, зіткана з тисяч криків, що
народжуються чи то в такій недосяжній далечині, чи то
в такій глибині нашого нутра, що слух не годен доловити
їх. Я чув тільки, як стугонить моя кров, пульсуючи в скро-
нях та в жилах на шиї.

«Пісня тигра», — подумав я і здригнувся.

У Індії, коли западає ніч, із темряви часом лине сумови-
тий монотонний спів, приглушена первісна мелодія, немов
десь протяжно позіхає дикий звір, — пісня тигра. Людське
серце повниться тоді невимовним жахом.

І як тільки я згадав про той моторошний спів, мої груди
почали поволі повнитися звуками, у мене ніби відкрився
слух, тиша обернулася криком, і душа, мовби й сама ство-
рена з тієї мелодії, схвильовано стрепенулась і відділилась
від тіла, вслухаючись у спів.

Я нахилився, зачерпнув у жменю морської води, змочив
чоло та скроні. Це освіжило мене. У глибині мого нутра
почувся рик — страшний, навальний, нетерплячий — у ме-
ні ричав тигр. І раптом ясно пролунало: «Будда! Будда!»

Я схопився на ноги й швидко рушив берегом, ніби хотів
утекти. Вже не вперше, залишаючись на самоті в глибокій
тиші ночі, я чую його голос: спочатку тужливий, благаль-
ний, неначе голосіння, він поволі переходить у гнівний,
різкий і владний. І починає битися в моїх грудях, як дитя,
що шукає виходу з материнського лона.

Була вже, мабуть, північ. Небо заволокли чорні хмари,
на руки мені впали великі краплі. Та я не зважав на це;
я йшов крізь пекельний жар, і на моїх скронях палахкоті-
ли кучері вогню.

«Настав час, — подумав я, тремтячи, — ти потрапив у за-
чароване буддійське коло, настав час позбутися того бо-
жественного тягара, що ти носиш у собі».

Я майже бігом повернувся до халабуди й засвітив лампу. Зорбас, коли на нього впало світло, закліпав віями, розплющив очі, побачив, що я, схилившись над папером, пишу, муркнув щось нерозбірливе, різко відвернувся до стіни й знову поринув у сон.

Я писав швидко, без перепочинку, — поспішав. Я вже виносив «Будду» в собі і ось тепер бачив, як з мого нутра снувалася блакитна стрічка, помережена літерами; вона снувалася дуже швидко, й моя рука ледве встигала за нею. Я писав і писав, і це давалося навдивовижу легко й просто: це було наче списування. Цілий світ зринав переді мною, зроджений із співчуття, самозречення й повітря — палац Будди, жінки в гаремі, золота колісниця, три страшні зустрічі: із старцем, із хворим, із мерцем; далі втеча, випробування, звільнення, проповідь порятунку; земля вкривалася жовтими квітами, жебраки й царі вбиралися в жовті рясни, легшало каміння, дерево й тіло. Душі ставали повітрям, ставали духом, а дух був незримим. Пальці мої втомилися, але я не хотів, не міг зупинитися: видіння швидко пролітали і щезли і треба було встигнути описати їх.

Вранці Зорбас побачив, що я сплю, поклавши голову на рукопис.

Коли я прокинувся, сонце вже підбилося височенько. Права рука так затерпла від писання, що навіть пальці не згиналися. Буддійський ураган, промчавши наді мною, геть спустошив і виснажив мене.

Я нахилився, зібрав аркуші рукопису, що порозліталися по долівці, але не мав ні бажання, ані сили заглянути в них, немов те буйне натхнення було тільки сном і мені не хотілося бачити його приземленим, загнаним за ґрати слів.

Сіявся дрібний лагідний дощик. Зорбас, перш ніж піти, розпалив мені пічку, і я цілий день сидів по-турецькому, простягнувши руки до вогню, нічого не їв і не пив, сидів

нерухомо, заслухавшись у тихий шум першого осіннього дощу.

В голові не було жодної думки. Мій розум, скрутившись у клубочок, мов кріт у мокрому ґрунті, відпочивав. Я чув найтихші порухи, голоси і шкрябання в глибині землі, чув, як падають у неї краплини і бубнявіє насіння.

Я відчував, як еднаються небо й земля, наче в ті первісні часи, коли вони єдналися, мов чоловік і жінка, творячи дітей, а довкола понад берегом розлягався рев моря й було чути, як воно облизується, наче звір, що хлебче воду, висолопивши язик.

Я був щасливий і розумів чому. Коли щастя приходить до нас, ми рідко відчуваємо його. Лише коли воно мине, і ми оглядаємось назад, то раптом усвідомлюємо — часом з подивом — які ми були щасливі. А я на цьому критському березі переживав щасливу мить і саме тоді й знав, що вона щаслива.

Неозорий простір, що тягнеться аж до берегів Африки. Раз по раз віє лівас — гарячий південний вітер, що долітає з далеких розпечених пісків. Уранці море пахне динею, опівдні вкривається серпанком, хвилюється, на ньому здійснюється безліч маленьких дівочих персів, а увечері воно зітхає, спершу рожеве, потім червоне, як вино, а тоді темно-бузкове й густо-синє.

Пополудні я, граючись, набирав у жменю дрібного золотавого піску й давав йому, теплому й м'якому, просипатися між пальцями. Долоня моя — клепсида¹, пісок — життя, яке тече й зникає; воно зникає, а я дивлюся на море, слухаю Зорбаса і в моїх скронях стугонить від щастя кров.

Пригадую, одного разу моя маленька небога, чотирирічна Алька, коли ми напередодні Нового року задивилися на вітрину з іграшками, обернулася до мене й мовила: «Дядьку Змію — так вона мене називала — дядьку Змію, в мене від радості аж роги вирости!» Я здригнувся. Яке ж то

¹ К л е п с и д р а — водяний годинник (гр.).

диво — життя, і які схожі одна на одну в глибинах своїх, при самому корінні, всі душі, і як вони зливаються воєдино! Бо ось я відразу пригадав маску Будди, вирізьблену з блискучого ебену, що її мені пощастило бачити в одному далекому музеї. Був то Будда звільнений, сповнений найвищої радості по семи роках страждань. Жили в нього на лобі з обох боків так роздулись і випнулися від радості, що вирвалися з-під шкіри й стали схожі на два покручені, як сталева пружина, міцні роги.

Під вечір дощик перестав, небо прояснилося. Я зголоднів, проте був радий цьому, бо незабаром мав прийти Зорбас, а він же розпалить вогонь, і тоді почнеться щоденна церемонія кухарювання і розмов.

— Це теж нескінченна історія! — часто казав Зорбас, ставлячи горщик на вогонь.— Не тільки жінка — дай їй, боже, здоров'я! — їда теж нескінченна історія.

На цьому березі я вперше пізнав, яку насолоду дає їда. Коли Зорбас розпалював між двома каменями вогонь і куховарив, коли потім ми сідали вечеряти, попиваючи вино, й розмова жвавішала, я відчував, що їда — це теж духовний процес, і що м'ясо, хліб та вино — це ті первісні елементи, з яких твориться дух.

Увечері, після тяжкої денної праці, Зорбас не мав настрою, розмовляв неохоче, слова з нього треба було просто витягувати, рухи його були втомлені й незграбні, аж поки він поїсть і вип'є. Та досить було підкинути, як він казав, вугілля в топку — і вся зааніміла, розладнана машинерія його тіла оживала, наливалася силою й починала працювати. Очі займалися вогнем, спогади товпились у голові, ноги поривалися в танок, мовби на них вирости крила.

— Скажи мені, що ти робиш із їжею, яку споживаєш,— звернувся він якось до мене,— і я скажу тобі, хто ти є. Одні переробляють її на жир і лайно, інші пускають на працю й настрій, а ще інші, як я чув, перетворюють на щось божественне. Отож люди є трьох сортів. Я, хазяїне, не належу ні до найгірших, ні до найкращих. Я посередині.

Те, що з'їв, обертаю на працю й добрий гумор. А це вже непогано!

Він хитро глянув на мене й засміявся.

— Ти, хазяїне, здається мені, намагаєшся переробляти наїдки на оте саме божественне, та це в тебе не виходить і ти мучишся. Ти заплутався, мов той ворон.

— А як же заплутався ворон, Зорбасе?

— Та він, бачиш, ходив собі повагом, як годиться вороніві, аж одного дня закортіло йому виступати гордовито, як голуб, та відтоді бідолаха забув свою власну ходу, і тепер ходить вистрибом, ти ж, мабуть, і сам бачив.

...Я підвів очі — почув Зорбасові кроки, який спускався від шахти. Невдовзі він з'явився переді мною — голова похилена, обличчя кисле, ручиська теліпаються, ніби розгвинтилися.

— Добривечір, хазяїне, — процідив крізь зуби.

— Вітаю! Як сьогодні йшли справи, Зорбасе?

Замість відповіді він сказав:

— Розпалю-но я вогонь та щось приготую.

Він набрав у кутку оберемок дров, вийшов надвір, майстерно уклав їх між двома каменями й підпалив. Зверху поставив горщика, налив у нього води, вкинув цибулі, помідорів, насипав рису й почав варити. Я тим часом накрив маленьку круглу софру¹, нарізав великими шматками пшеничний хліб і наповнив вином із глека плетену баклагу, що її подарував нам ще в перші дні дядько Анагностис.

Зорбас укляк перед горщиком, мовчки втупившись у вогонь.

— Ти дітей маєш, Зорбасе? — зненацька запитав я.

Він обернувся:

— А чому це тебе цікавить? Маю доньку.

— Одружена?

Зорбас оскалився.

— Чого ти смієшся, Зорбасе?

¹ С о ф р а — низенький столик (тур.).

— Смішне запитання, хазяїне. Чи вона дурна, щоб не одружуватись? Працював я колись на мідному руднику в Правіті, на Халкідіці¹. І ось одного дня отримую листа від мого брата Янніса. Бач, я й забув тобі сказати, що маю брата: він у мене хазяйновитий, розважливий, релігійний, лихвар і лицемір — ну, чоловік хоч куди, просто тобі стовп суспільства. Бакалійник у Салоніках. «Брате Алексісе,— пише він мені,— твоя донька Фросо пустилася берега, знеславила весь наш рід: вона має коханця й прижила з ним дитину, пропало наше добре ім'я. Змотаюсь я в село й заколю її».

— І що ж ти зробив, Зорбасе?

Зорбас здвигнув плечима:

— Сказав: «Ух! Ці жінки!», а тоді порвав листа.

Він помішав страву, посолив і усміхнувся.

— Але слухай далі, зараз буде найсмішніше. Через місяць отримую від мого пришелепуватого братика другого листа: «Доброго здоров'я, дорогий мій брате Алексісе! — пише той глупак.— Наше добре ім'я відновлено, можеш тепер ходити з високо підведеною головою, той коханець узяв шлюб із Фросо!»

Зорбас обернувся й глянув на мене; у спалаху цигарки було видно, як іскряться його очі. Він знову здвигнув плечима й кинув з величезним презирством:

— Ух! Ці чоловіки!

І, помовчавши, додав:

— Чого можна чекати від жінки? Що вона плодитиме дітей від кого завгодно. Чого можна чекати від чоловіка? Що він потрапить у розставлені тенета. І нічого тут не вдієш, хазяїне!

Він зняв горщик з вогню, ми посідали, схрестивши ноги по-турецькому, і взялися до вечері.

Зорбас упав у глибоку задуму. Якась гризота мучила його. Він поглядав на мене, відкривав рота — поривався

¹ Халкідіка — півострів у Греції.

щось сказати, але не зважувався. При світлі гасової лампи в його очах ясно прозирала тривога.

Я не витримав:

— Зорбасе, ти щось хочеш мені сказати. Ну, давай, народжуй!

Зорбас промовчав, узяв камінець і сильно пожбурих його в відчинені двері.

— Облиш каміння, кажи вже!

Зорбас вигнув дугою зморшкувату шию.

— Ти довіряєш мені, хазяїне? — насилу витиснув він із себе й уп'явся поглядом мені просто в очі.

— Довіряю, Зорбасе, — відповів я. — Хоч би що ти робив, ти не зможеш піти на обман. Якби навіть і хотів — усе одно не зможеш. Ти, скажу я тобі, наче той лев або вовк. Ці звірі ніколи не поведуться, як вівці чи віслюки, ніколи не зраджують своїй вдачі: адже ти весь Зорбас Зорбасом. Від голови до п'ят.

Він похитав головою.

— Але я вже не знаю, куди нас у чорта може занести!

— Зате я знаю, не бійся, чеши вперед!

— Ану, повтори, що ти сказав, хазяїне, додай мені духу! — вигукнув Зорбас.

— Чеши вперед!

Зорбасові очі спалахнули.

— Ось тепер я можу тобі сказати, в чім річ. Уже кілька днів, як засів мені в голові один план, божевільна ідея з'явилася. Та чи ми здійснимо її?

— Ти ще й питаєш? Ми ж для того й прибули сюди, щоб здійснювати божевільні ідеї.

Зорбас витяг шию і глянув на мене радісно, але з острахом.

— Скажи відверто, хазяїне! — вигукнув він. — Хіба ми прибули сюди не заради вугілля?

— Вугілля — то тільки привід, аби не дратувати людей. Хай собі вважають, що ми серйозні підприємці й не дивляться на нас косо. Второпав?

Зорбас роззявив рота — не зрозумів, бо не міг повірити в таке щастя. Нараз до нього дійшло, він кинувся до мене, почепився мені на шию й запитав пристрасно:

— Ти вмієш танцювати? Вмієш?

— Ні.

— Ні?!

Він вражено опустил руки, помовчав і сказав:

— Добре, тоді танцюватиму я, халяїне. Стань далі, щоб я тебе не звалив. Хай! Хай!

Одним скоком він вилетів з халабуди, відкинув геть черевики, піджак, жилет, закасав холоші аж до колін і пустився в танок. Обличчя його, ще й досі вимазане вугіллям, було геть чорне, лише білки очей блищали на ньому.

Зорбас цілковито віддався танцю: плескав у долоні, підстрибував, крутився в повітрі, падав додолю, присідав і отак навпочіпки підскакував високо в гору, як гумовий. І раптом тягся ще вище в повітря, ніби залявся подолати могутні закони природи й полетіти, мов на крилах. Чути було, як у цьому зморшкуватому, висхлому тілі душа силкується підхопити плоть і разом з нею метеором помчати в пітьму. Душа підіймала тіло, але воно падало додолю, бо не могло довго триматися в повітрі, однак душа безжально поривала його ще вище вгору, а воно, нещасне, падало, задихаючись.

Зорбас насупив брови, обличчя його стало тривожно-зосередженим, він уже не вигукував, а зціпивши зуби, силкувався досягти недосяжного.

— Зорбасе, досить, чуєш, досить! — крикнув я, бо злякався, що це старече тіло раптом не витримає такого шалу й розлетиться в повітрі на шматки.

Я кричав, та хіба ж міг Зорбас почути земну істоту? Він уже почувався птахом, і я з острахом стежив за цим диким відчайдушним танцем.

Коли я був малим, моя уява не знала меж, і я розповідав своїм друзям усілякі страшні історії, в які й сам вірив.

— А як помер твій дід? — запитав мене якось товариш, коли ми ще вчилися в першому класі.

Тоді я враз вигадав казочку; я розповідав і вигадував, і що далі вигадував, то більше вірив у неї.

— Мій дід носив гумові черевики. Одного дня, коли в нього борода була вже сива, він стрибнув з даху нашого дому, та як тільки доторкнувся до землі, то враз підскочив, ніби м'яч, і підлетів вище дому, і отак летів усе вище й вище, аж поки загубився у хмарах. Ось як помер мій дід.

Відтоді, як вигадав цю баєчку, я завжди, приходячи в маленьку церковку святого Мина й розглядаючи внизу на іконостасі «Вознесіння Христа», показував на нього рукою й казав однокласникам:

— Оце мій дід у гумових черевиках!

І ось цього вечора, через стільки років, дивлячись, як Зорбас злітає в повітря, я знову зі страхом переживав ту дитячу казочку, ніби боявся, що старий теж зникне у хмарах.

— Зорбасе, Зорбасе,— кричав я,— досить.

Нарешті він, важко дихаючи, присів навпочіпки на землю. Його обличчя сяяло й світилося втіхою. Сиве волосся поприлипало до лоба, по щоках і підборіддю збігав піт, перемішаний з вугільним пилом.

Я стурбовано нахилився над ним.

— Полегшало мені,— відсапуєчись, мовив він,— наче кров мені пустили. Отепер я можу й порозмовляти.

Зорбас увійшов у халабуду й сів під пічкою. Обличчя його сяяло.

— Що це на тебе найшло? Чому ти пустився в танок?

— А що я, по-твоєму, мав робити, хазяїне? Мене розпирало від радості, то треба було розрядитись. А як може розрядитися людина? Словами? Пхе!

— Що ж то за радість?

— Що за радість? А хіба ті твої слова, ось тут сказані, ти кинув просто так, на вітер? Чи ти й сам не розумієш того, що сказав? Ми, мовляв, прибули сюди не заради вугілля... Ось що ти сказав, аби мені полегшало! Що ми прибули сюди погуляти, що ми замилуємо людям очі, аби

не вважали нас за придурків і не дивились на нас косо, і що ми, як тільки залишатимемося самі й ніхто нас не бачитиме, животи надриватимемо зо сміху! Цього ж самого, 'слово честі, бажав і я, тільки не розумів, чого бажаю. То вугілля мені з думки не йде, то пані Бубуліна, то ти... Заплутаний клубок. Коли прокладав штольню, казав собі: «Найперш — вугілля! Вугілля! Вугілля!» І сам ставав наскрізь вугіллям. Та коли кінчав працю й знову бавився з тією старою тюленихою — дай їй боже здоров'я! — то в її обіймах забував і про вугілля, і про всяких там хазяїнів. Та й себе самого забував. А коли залишався сам і мені не було чого робити, мої думки поверталися до тебе, хазяїне, і серце моє розривалося. Камінь у мене був на душі. «Як тобі не соромно, Зорбасе,— кричало все в мені,— як тобі не соромно, Зорбасе, дурити цю добру людину й проїдати її гроші? Доки ти ще будеш таким негідником, Зорбасе? Досить уже!»

Скажу тобі, хазяїне, я зовсім був розгубився: диявол тяг мене в один бік, бог — в інший, вони мене роздирали навпіл. Та ось ти, хазяїне, мовив велике слово, і я прозрів. Я побачив! Розібрав! І ми порозумілися! Ну, то тепер дамо жару! Скільки ти ще маєш грошей? Давай їх сюди! Гуляти так гуляти!

Зорбас витер піт, розглянувся навколо. В око йому впали рештки вечері на софрі — він простяг до них руку і сказав:

— З твого дозволу, хазяїне! Я знову хочу їсти!

Схопивши шмат хліба, цибулину й жменю оливок, він з апетитом почав їсти, потім узяв баклагу й перевернув її над роззявленим ротом — вино забулькало в його горлі. Напившись, Зорбас смачно прищмокнув язиком.

— Оце аж тепер я оговтався.

Він глянув на мене, підморгнув і запитав:

— Чого ти не смієшся? Що ти на мене так дивишся? Таку вже маю вдачу. Сидить у мені якийсь диявол і кричить на мене, і я виконую все, що він мені каже. Як тільки

я доходжу до того, що ось-ось розум потьмариться, той диявол горлає мені: «Танцюй!» І я пускаюся в танок. Одного разу, коли помер мій синочок, Димитракіс, на Халкідіці, я отак скочив і затанцював. Мої родичі й друзі, як побачили, що я танцюю перед покійником, кинулись були зупиняти мене. «Збожеволів Зорбас,— кричать,— збожеволів Зорбас!» А я тої хвилини був би справді збожеволів од болю, якби не затанцював. Бо то була моя перша дитина, три роки минуло синочкові, і я не пережив би втрати. Ти мене зрозумів, хазяїне, чи я кажу на вітер?

— Зрозумів, Зорбасе. Зрозумів, не на вітер кажеш.

— А то колись був я в Росії — і туди мене занесло, знов таки на рудник, на мідний, біля Новоросійська. Ну, вивчив я п'ять чи шість російських слів, найпотрібніших для роботи: «ні», «так», «хліб», «вода», «я тебе люблю», «ходи сюди», «скільки». І що ти думаєш? Заприятелював з одним росіянином, запеклим більшовиком. Зійдемося ми з ним, бувало, увечері в портовій корчмі та й кружляємо горілку карафку за карафкою, аж поки нас розбере. А як розбере, тоді вже душі відкриваються; він хоче мені розповісти від початку до кінця все, що бачив і пережив у революцію, а мені теж кортить звіритися йому в усіх своїх пригодах. Та отак за чаркою ми, бач, і побраталися.

Розмовляли ми, вважай, на мигах. Він починав розповідати перший, а я, коли вже нічого не міг уторопати, кричав йому: «Стоп!» Тоді він зривався з місця й починав танцювати — показував у танці все, про що хотів мені розповісти. Так само і я. І все те, чого не могли ми розповісти словами, те передавали ногами, руками, животом або дикими вигуками: «Хай-хай! Гоп-ля! У-у-ух!»

Отож росіянин починав перший: як вони захопили гвинтівки, як почалася війна, як вони дісталися до Новоросійська... І коли неможливо було зрозуміти, що він мені каже, я підносив руку й гукав: «Стоп!» Росіянин умить підскакував і пускався в танок. Танцював він як осатанілий, а я стежив за його руками, ногами, грудьми, очима й розумів

усе: як вони вдерлися в Новоросійськ, як убивали буржуїв, як трошили магазини, як вдиралися в будинки й хапали буржуйських жінок. А ті, безсоромні, спершу плакали, дряпалися, кусалися, а потім потроху вгамовувались, заплющували очі й німіли від утіхи. Такі-но вони, жінки...

А потім починав я. Та не встигну, було, сказати й кількох слів, як росіянин, мабуть, уже добре захмелілий,— голова вже, певно, не варила, кричить: «Стоп!» А мені цього тільки й треба! Я підхоплююсь, відсуваю набік стільці і столи та й ну витанцьовувати... Е-ех, до чого тільки докотились люди, тьху! Хай йому всячина! Забули про тіло, дали йому оніміти і розмовляють лише словами. Але що ти скажеш словами, що можуть донести слова? Бачив би ти, любий мій, того росіянина, як він їв мене очима від голови до п'ят і як усе розумів! Я розповідав йому в танці і про свої нещастя, і про мандри, і про те, скільки разів одружувався, і чим займався: що був і каменярем, і шахтарем, і мандрівним торговцем, і гончарем, і комітаджі, і музикою, і продавцем смаженого гороху, і ковалем, і контрабандистом; і як мене запроторили до в'язниці, і як я втік, і як прибився до Росії...

А він усе-все розумів, хоч і був добре напідпитку. Говорили мої ноги й руки, говорив чуб і одяг. Навіть складаний ніж, що висів у мене на поясі, і той говорив... А коли я закінчував, росіянин згрібав мене в обійми й цілував, і ми знову наливали горілки в чарки, і плакали й сміялися, міцно обнявшись. А вдосвіта нас рознімали, і ми, чіпляючись ногою за ногу, ішли спати. А під вечір знову сходилися.

Ти смієшся? Не віриш мені, хазяїне? Мабуть, кажеш собі: «І що це він за байки плете, оцей Синдбад Морехід? Щоб ото вести бесіду танцями?» Але я даю голову навідсіч, що саме так бесідувать боги й дияволи!

Та ти, бачу, вже геть сонний. Тендітний ти занадто, не витримуєш. Ну, то ходи спати, а завтра порозмовляємо. Маю я один план, серйозний план, завтра тобі розповім.

А я ще викурю сигарету, може, й скупаюся в морі — я весь горю, треба загасити пожежу. Добраніч!

Мені не спалося. «Пішло моє життя намарне,— думав я.— Коли б то можна було взяти губку і стерти з пам'яті все, чого начитався, що бачив і чув, та й піти в науку до Зорбаса й розпочати з великої, справжньої абетки! Як же відрізнявся б тоді мій шлях від теперішнього. Я натренував би до досконалості всі свої п'ять чуттів, я навчив би все тіло радіти життю й розуміти його. Навчився б бігати, боротися, плавати, їздити верхи, гребти веслами, водити машину, стріляти з рушниці. Я дав би душі моїй плоть, а плоті — душу, збратав би в собі, нарешті, цих двох одвічних ворогів...»

Сидячи на постелі, я перебирав у пам'яті змарновані роки. Крізь відчинені двері мріла в непевному світлі зірок розпливчата тінь Зорбаса; він сидів на скелі, мов великий нічний птах, і дивився на море. Я позаздрив йому. «Ось хто дійшов істини,— думав я.— Оце правдивий шлях!»

За інших, первісних і творчих часів, був би Зорбас вождем племені, ішов би попереду й прокладав би сокирою шлях, а може, був би уславленим трубадуром, який мандрував би по рицарських замках, і всі — господарі, слуги, дами — ловили б кожне його слово... А в нашу невдячну епоху блукає він, мов голодний вовк навколо кошар, або ж опускається до того, що стає блазнем у якогось писаки.

Раптом я завважив, що Зорбас підвівся. Він роздягся, кинув одяг на ринь і стрибнув у море. В блідому місячному світлі час від часу я помічав його велику голову — вона то з'являлась над водою, то поринала. Раз по раз він щось вигукував, гавкав, іржав або кукурікав півнем — душа його поверталася в далеке минуле, до тваринного стану, бо в цій пустельній ночі вона була самотня й купалася в морі...

Я й не зчувся, як заснув. А вранці, на світанку, прокинувся від того, що Зорбас, усміхнений і причесаний, тяг мене за ноги.

— Піднімайся, хазяїне,— сказав він,— відкрию тобі свій план. Ти слухаєш?

— Слухаю.

Він увівся по-турецькому на землю й почав мені пояснювати, як збудує канатну дорогу від вершини гори до берега — нею ми спустатимемо дерево для кріплення лав, а рештки можна буде продавати. Ще раніше ми вирішили придбати монастирський сосновий ліс, але перевезення колод коштувало б дорого, а мулів ми ніяк не могли знайти. Отож Зорбас і додумався змайструвати повітряну дорогу з товстим сталевим канатом, стовпами й гаками. На вершині підвішуєш колоду й не встигаєш слова сказати, як вона вже лежить на березі.

— Згода? — спитав Зорбас, скінчивши пояснення.— Підписуєш папір?

— Підписую, Зорбасе, берись за діло.

Він розпалив пічку, поставив джезву, зварив каву, укрит мені ноги ковдрою, щоб я не мерз, і пішов, задоволений собою.

— Сьогодні,— кинув на ходу,— почнемо нову лаву, я знайшов одну жилу — справжній діамант!

Розкривши рукопис «Будди», я й собі поліз у свою власну лаву. Працював цілий день, і що більше працював, то легше мені ставало: я від чогось звільнявся, відчував якесь дивне зворушення — суміш полегкості, гордості й відрази. Але працював захоплено, бо знав, що як тільки закінчу писати, зв'яжу й запечатаю рукопис, то стану вільним.

Я зголоднів, тож з'їв трохи винограду й мигдалю та шматок хліба, чекаючи, поки прийде Зорбас і принесе всі ті блага, які дають людині радість — чистий сміх, цікаву бесіду, смачну їжу.

Він з'явився під вечір, зварив їсти, ми повечеряли, але його думки блукали десь інде. Ставши навколішки, він позабивав у землю палички, натяг на них шнур, підвісив на

маленьких гачках сірник і спробував визначити, який нахил повинен мати канат, щоб уся споруда не перетворилась на купу уламків.

— Якщо нахил буде більший, ніж треба,— пояснював він мені,— то все полетить під три чорти, а якщо менший, то все знов-таки полетить під три чорти. Треба знайти нахил віть-у-віть, а для цього, хазяїне, потрібні розум і вино.

— Вина в нас достатньо,— осміхнувся я,— а от розуму? Зорбас розреготався.

— О, та ти теж не в тім'я битий, хазяїне,— сказав він і ніжно глянув на мене.

Потім присів відпочити, запалив сигарету. Вино вдарило йому в голову, язик розв'язався.

— Якби нам пощастило з канатною дорогою, ми б спустили весь ліс, поставили б тартак, напиляли б дощок, брусів, балок — гроші лопатою б загірбали, а тоді збудували б трищогловий корабель та й пустилися б куди очі бачать, гуляти по світах!

Погляд його спалахнув: перед ним закрутилися далекі міста, жінки, вогні ілюмінацій, велетенські будинки, машини, пароплави.

— Я вже посивів, хазяїне, зуби мої починають хитатися, мені вже не можна марнувати часу. Тобі що! Ти молодий, можеш потерпіти, а я ні. От їй-богу, що старіший, то буйніший! І нехай ніхто мені не каже, що на старість людина вгамовується, що жар її вигасає, і вона тільки й жде смерті, підставляє їй шию та просить: «Зітни-но мені голову, владарко, щоб я потрапив до раю!» Ні, я що старіший, то буйніший. Я не піддаюся, я ладен би й світ проковтнути.

Він підвівся й зняв із цвяха сандур, примовляючи:

— Ходи-но сюди, злий дух! Чого це ти прилип до стіни й мовчиш? Ану ж бо заграй!

Я не міг надивитися, як обережно, як ніжно розгортав Зорбас полотно, що в нього було загорнуто сандур. Здавалося, ніби він обчищає смокву або роздягає жінку.

Поклавши сандур на коліна, Зорбас схилювся над ним і пестливо провів рукою по струнах, ніби радився зі своїм другом, яку б мелодію заграти, ніби будив його, благаючи скласти компанію змученій душі, що вже не витримує самотності. А тоді почав награвати якусь пісню, та вона не виходила, й він облишив її, почав іншу, але струни зазвучали різко, немов їм було боляче й вони не бажали грати. Зорбас відкинувся спиною до стіни й витер піт, що раптом рясно вкрив його лоб.

— Не хоче,— пробурмотів він, з острахом дивлячись на інструмент,— не хоче...

Потім загорнув сандур так само обережно, як і розгортав, ніби то було дике звіря, щомиті готове укусити, підвівся й повісив його на цвях.

— Не хоче...— знову пробурмотів він.— Не хоче... Не треба його силувати.

По цьому Зорбас усівся на землю, загорнув у присок каштани, налив у склянки вина, відпив раз і вдруге, далі обчистив каштан і, подаючи мені, запитав:

— Ти щось розумієш, хазяїне? Я геть з глузду з'їхав. Все має душу: і дерево, і камінь, і вино, яке ми п'ємо, і земля, по якій ходимо. Все-все, хазяїне.— І підніс склянку: — Твоє здоров'я!

Випивши, налив собі ще.

— Ох і шельма це життя! Ох і шельма! Така сама, як і пані Бубуліна!

Я розсміявся.

— Ти не смійся, хазяїне, а слухай мене. Життя, кажу тобі, як та пані Бубуліна. От і стара вона, але ж має, клята любаска, свої принади. Так уміє прикидатися, що з умарозуму зводить. Заплющиш очі, і здається, що стискаєш в обіймах двадцятирічну дівчину. От їй-богу не брешу —

стає двадцятирічною, кажу тобі, коли маєш настрої і ви-мкнеш світло!

Звичайно, ти мені скажеш, вона вже добре підтоптана, вибрикувала в житті, аж небу жарко було: пройшли через її руки і флотоводці, і моряки, і солдати, і селюки, і мандрівні торговці, і пани, і рибалки, і жандарми, і вчителі, і проповідники, і мирові судді. Але що з того? Вона, бісова шльондра, все швидко забуває, жодного кохавника не пам'ятає, невинною голубкою стає, правду тобі кажу, недосвідченою, пташенятком, ще й червоніє— ти тільки послухай! — червоніє й тремтить, ніби це їй уперше. Жінка — це загадка, хазяїне. Тисячу разів упаде, і тисячу разів устане невинною. Спитаєш, чому? А тому, що вона не пам'ятає.

— Зате папуга пам'ятає, Зорбасе,— сказав я, щоб подратувати його,— завжди кричить те саме ім'я, та ба — не твоє. Тебе це не доводить до сказу? Тільки-но ви вдвох опиняєтесь на сьомому небі, як папуга раптом горлає: «Канаваро! Канаваро!» В тебе тоді не з'являється бажання вхопити його за горлянку й задушити? Таки час би вже навчити його кричати «Зорбас! Зорбас!»

— Хе-хе! Стара пісня! Давнє політиканство! — вигукнув Зорбас і затис вуха своїми ручиськами.— Задушити, кажеш? Ха! Я ж просто млію від утіхи, коли він горлає це ім'я! Та безбожниця чіпляє вночі його клітку якраз над ліжком, і той негідник, дарма, що темно, як упнеться в нас одним оком, то тільки-но нам замакітриться в голові, як він починає репетувати: «Канаваро! Канаваро!»

Клянусь тобі, хазяїне,— тільки хіба ж ти зрозумієш, тебе ж заїли ті розпрокляті книжки! — клянусь тобі, хазяїне, тоді я враз відчуваю, що на моїх ногах лаковані черевинки, на голові — пера, і що в мене якась м'яка напахчена амброю борода. «Буонджорно! Буона сера! Манджате макароні?»¹ Я стаю справжнім Канаваро. Я підіймаюся на мій

¹ Будь ласка! Добрий день! Хочете макаронів? (Іт.)

пошарпаний у битвах флагманський корабель — і повний вперед! І починається канонада!

Зорбаса аж трясло від сміху. Прискаливши ліве око, він глянув на мене й повів далі:

— Даруй мені, хазяїне, але я схожий на свого діда, капітана Алексіса, хай бог простить його! Йому було сто років, а він сідав під вечір у себе на порозі й милувався дівчатами, які йшли по воду. Але очі мав уже слабенькі, не міг добре роздивитися. Тож він і гукав: «Ти чия будеш, дитино?» — «Мастрандонісова Леньо!» — «А підійди-но, дитинко, я до тебе доторкнуся! Ходи, не бійся!» Дівчина сховає посмішку й підступить до нього. Дід простягне руку до її обличчя, обмацає його якимось так повільно, ніжно, аж ніби жадібно. І раптом заплаче. «Чого ти плачеш, дідусю?» — якимось запитав я. «Е, як же мені не плакати, дитино моя, коли я вмираю й залишаю таких гарних дівчат?»

Зорбас зітхнув і мовив:

— Ох, бідолашний дідусю, як я тебе розумію! Часто сиджу отак і думаю: «Ех, коли б то разом зі мною повмирали й усі красуні!» Але ті хвойди житимуть, ще й як житимуть, обійматимуться й цілуватимуться з чоловіками, а Зорбас тим часом стане землею, і вони по ній топтатимуться!

Він вигріб з попелу кілька каштанів, обчистив їх, ми цокнулися склянками і, попиваючи вино, довго, мов два великі зайці, гризли каштани, вслухаючись у глухий стогін моря.

Якийсь час ми мовчки сиділи біля пічки. Я ще раз переконався, яким простим і скромним може бути щастя: склянка вина, каштан, простенька пічка, шум моря і більше нічого. Треба тільки мати просту і скромну душу, аби відчутти, що все це і є щастя.

— Скільки разів ти одружувався, Зорбасе? — невдовзі запитав я.

Ми обидва трохи захмеліли — не так від надміру вина, як від невимовної втіхи, що переповнювала нас. У глибині

душі обидва ми — кожний на свій лад — розуміли, що ми тільки дрібненькі недовговічні комашки, які міцно вп'ялися в земну кору, і, знайшовши десь край берега моря між очерету, дощок та гасових каністр затишний куточок, тісно притиснулись одна до одної, а перед нами щось приємне на вигляд і на смак, а в нас самих — тиша, любов і спокій.

Зорбас не почув мене; бог його знає, якими морями, куди не долинав мій голос, блукав вітрильник його думки. Я простяг руку й злегка доторкнувся до старого.

— Скільки разів ти одружувався, Зорбасе? — перепитав я.

Він стрепенувся — почув, та тільки махнув ручиськом і прогудів:

— У-у-у... Чого це ти взявся копатися в мені? Хіба я не людина? Вчинив і я велике глупство: це я так називаю шлюб, і нехай мені пробачають усі жонаті. Еге ж, вчинив і я Велике Глупство, одружився.

● — Що, лише раз?

Він нервово пошкріб потилицю, подумав якусь хвилину.

— Чи тільки раз, питаєш? Законно — один раз, раз і назавжди. Напівзаконно — двічі, незаконно — тисячу, дві тисячі, три тисячі — хіба я вів рахунок!

— Розкажи, Зорбасе! Завтра неділя, поголимося, уберемося по-святковому та й підемо до пані Бубуліни — живімо на широку ногу! Роботи завтра нема, то ну його все к бісу, розповідай!

— Та що розповідати? Хіба про таке розповідають, хазяїне? Законні шлюби прісні — їжа без перцю. Що тут розповідати? Ну хіба про поцілунок, коли на тебе дивляться святі з іконостасу, благословляють тебе? У нас у селі кажуть: «тільки крадене м'ясо смачне». Власна дружина — то не крадене м'ясо. Ну, а незаконні зв'язки — де вже їх запам'ятати! Можеш ти уявити, щоб півень вів рахунок? Нісенітниця, правда ж? Рахунок йому до одного місця! Колись я, ще замолоду, мав звичку відрізати у кожній жінки, з якою спав, пучечок волосся. Для цього я завжди

носив при собі ножички. Навіть ідучи до церкви, клав їх до кишені. Всі ми люди, ніколи не знаєш, що з тобою станеться.

Отак і збирав я ті пучечки — чорні, золотаві, каштанові, ба навіть із сивими волосинками, — збирав, збирав, аж поки набив ними цілу подушку. Набив подушку та й сплю на ній, але тільки взимку, бо влітку мені від неї було жарко. Однак незабаром і вона мені спротивіла, бо стала дуже запахуючою, то я її спалив.

Зорбас засміявся й додав:

— Ото такий у мене був рахунок, хазяїне. Згорів. Набрид він мені: я думав, що він буде недовгий, аж бачу — нема йому краю, то я й закинув ножички.

— А напівзаконні зв'язки, Зорбасе?

— О, вони мають свою принаду, — захихотів Зорбас. — Гей, слов'янська жінко, живи тисячу літ! Ти — сама воля! Нема отого: де був, чому забарився, де ночував? Ні вона тебе не питає, ні ти її. Воля!

Він сягнув рукою до склянки, вихилив її, потім обчистив каштан і, жуючи, вів далі:

— Одну з них звали Софинкою, другу — Нюсею. Із Софинкою я познайомився у великому селі під Новоросійськом. Зима, сніг, а я подався був на одну копальню. Проходив тим селом та й зупинився — саме була неділя, і з усіх навколишніх сіл поз'їжджалися жінки й чоловіки щось купити чи продати. Був страшний голод, морози люті, люди продавали все, що мали, навіть ікони, аби купити хліба.

От походжаю я по базару, дивлюсь — аж із одного воза зістрибує дівчина, селянка, дебелинька така, на зріст метрів зо два, очі сині, як море, а що вже крижі — лошиця, та й годі! «Ну, кажу, Зорбасе, пропала твоя голівонька!»

Поплентався я за нею, пасу її очима, пасу — тільки де ж тут напастися поглядом, коли в неї крижі гойдаються, як великодні дзвони! «І нащо тобі здалася та копальня? — кажу сам собі. — Скільки тобі ще тиняться, вітрого-

не? Ось тобі найкраща копальня, закопайся в неї з головою та й довбися в її забої скільки хочеш!»

Дівчина зупинилася, поторгувалася за дрова, вхопила в'язку — ото були ручиська, господи! — та й пожбурила її на воза. Потім купила трохи хліба, далі вибрала п'ять чи шість копчених рибин. «Скільки просите?» — питає. «Стільки». І тоді вона зняла з вуха золоту сережку, щоб розплатитися. Грошей, бач, уже не мала, то хотіла віддати сережку. Ну, тут я й спалахнув від обурення. Щоб оце я допустив, аби жінка віддавала свої сережки, всілякі там брязкальця, духмяне мило, пляшечку лаванди... Коли жінка мусить отаке робити, то це вже кінець світу! Це все одно, що обскубти павича. У тебе стало б духу обскубти павича? Ніколи! Ні, ні, поки живий Зорбас, кажу собі, цього не буде. Відкрив я свій гаманець та й заплатив. У ті часи карбованець був нікчемним клаптем паперу, а драхми цінувалися, за сотню можна було купити мула, за десять — жінку.

Ну, заплатив я, лошиця обернулась, глянула на мене й схопила мою руку — хотіла поцілувати. Я руку відсмикнув — що це вона, за старого мене має? А вона крикнула: «Спасибо! Спасибо!», одним скоком скочила на воза, вхопила віжки й змахнула батогом. «Зорбасе, — кажу я собі, — не лови гав, утече!» Я й собі вистрибнув на воза й опинився біля неї. Уперіщила вона коня, і ми поїхали.

Дорогою вона второпала, що я хотів би мати її за дружину. По-російському я вмів поганенько, але в таких справах багато слів не треба. Ми розмовляли очима, руками, колінами. Коротше, дісталися ми села, зупинилися перед якоюсь хатою, позлазили з воза. Дівчина одним ударом розчинила ворота, й ми ступили на подвір'я. Поскидали дрова, взяли рибу та хліб, заходимо до світлиці. А там біля вичахлої плити бабця скулилась і тремтить. Повкривалася мішками, ганчір'ям, смушками, і все одно тремтить. Морози, були, скажу я тобі, — птах на льоту падав. Підступив я до плити, наклав у неї чималенько дров та й підпалив.

Бабця дивиться на мене й усміхається. Донька щось їй сказала, та я не розібрав. Вогонь розгорівся, стара зігрілася, пожвавішала.

А дівчина тим часом накрила на стіл, принесла трішки й горілки, ми її тут-таки й прикінчили. Тоді вона поставила самовар, заварила чай, сіли ми, повечеряли, напилися чаю, нагодували й стару. Дівчина постелила чисті простирадла, загасила лампадку перед іконою богоматері, перехрестилася. Потім дала мені знак, ми уклакли обоє перед старою, поцілували їй руку. А та поклала свої сухі руки нам на голови і щось пробурмотіла,— мабуть, благословила нас. Я тут як не крикну: «Спасибо! Спасибо!» — і ми з лошицею миттю пірнули під ковдру.

Зорбас замовк, підвів голову й задивився в темряву, кудись у море.

— Її звали Софинкою,— невдовзі озвався він і знову замовк.

— Ну, а далі? — нетерпляче запитав я.— Що було далі?

— Далі! Далі зась! І що це в тебе за звичка, хазяїне, все «далі» та «чому»? Май бога, хіба ж про це говорять? Жінка — це чисте джерело, ти нахиляєшся над ним і бачиш себе, і п'єш, і п'єш, аж поки тобі щелепи зведе. А потім приходять хтось інший, теж спраглий, і теж нахиляється й бачить себе, і теж п'є. А потім ще інший... Ось що таке джерело, ось що таке жінка.

— Отже, ти після цього пішов від неї?

— А що я мав робити? Адже вона — джерело, як я вже казав, а я — перехожий, тож і пішов своєю дорогою. Прожив я з нею три місяці, дай їй, боже, здоров'я, і не шкодюю. Але через три місяці згадав, що вирушив то я до копальні. «Софинко,— кажу їй одного ранку,— я маю справу, треба мені йти». — «Гаразд,— каже Софинка,— треба, то йди. Я тебе чекатиму один місяць, якщо через місяць не вернешся, то я вільна. І ти теж тоді вільний. Ну, з богом!» І я пішов.

— І через місяць повернувся?

— Ну чи ти дурний, хазяїне, чи що, даруй мені на слові! — вибухнув Зорбас.— Де там було повертатись! Хіба ж ті клятві жінки дадуть? Через, місяць на Кубані я зустрів Ньюсю.

— Розкажи! Розкажи!

— Іншим разом, хазяїне. Не треба їх, бідолашних, валити на купу! За здоров'я Софинки!

Він одним духом випив вино, відкинувся до стіни й мовив:

— Ну, добре, розкажу тобі про Ньюсю. Щось мені весь вечір не йде з думки Росія. Згортай вітрило! Полегшимо цей човен — мою душу!

Він обтер вуса й розворушив жар у пічці.

— З тією Ньюсею, значиться, я запізневся в одному селі на Кубані. Було літо. Кавунів і динь — гори, підходь, бери — ніхто тобі нічого не скаже. Розріжу, було, навпіл, та й запихаюся, аж за вухами лящить.

Там, на Кубані, всього доволі, хазяїне, чого завгодно, що в око впало, те й твоє! Не тільки динь та кавунів, не думай, а також і риби, і сиру, і жінок. Ідеш собі, бачиш кавун — береш кавун, бачиш жінку — береш жінку. Не те що тут, у цій злиденній Греції, де не встигнеш узяти шкурку від дині, як тебе тягнуть у суд, а доторкнешся до якоїсь жінки, то її брат одразу хапається за ножа, щоб зробити з тебе фарш. Скнарість, ненатлість; твоє, моє — бодай вас земля проковтнула, голодранці зачучверені! Пішли б у Росію та подивилися, що таке людська щедрість!

Так ото проходив я Кубанню та й побачив на одному баштані жінку. Сподобалась вона мені. А треба тобі знати, хазяїне, що слов'янки зовсім не такі, як оці дешеві корисливі грекині, котрі продають любов на грами та все хитрують, аби тобі перепало якнайменше, аби хоч дешицю тобі не доважити. Слов'янки, хазяїне, як уже чого вділяють, то повною мірою. Знаєш, слов'янки в усьому — і в сні, і в любові, і в їді дуже схожі на звірят. Є в них щось від землі, в усьому щедрі, дуже щедрі, не скупляться, як оці грекині,

оці нікчемні торговки! «Як тебе звати?» — питаю її. Бачиш, біля жінок я вже трохи навчився російської... «Нюсю. А тебе?» — «Алексісом. Ти мені дуже подобаєшся, Нюсю». Вона оглянула мене з голови до п'ят, прискіпливо так, як ото оглядають коня на базарі. «Та й ти не видаєшся мені хирлявим, — каже. — Зуби міцні, вуса пишні, плечі широкі, руки дужі. Ти мені теж подобаєшся». Більше ми, вважай, нічого й не сказали одне одному, та й не було потреби. Отак швиденько й домовилися. Того ж вечора я, вбраний по-святковому, мав прийти до неї додому. «А ти кожуха маєш?» — питає мене Нюся. «Маю, але ж у таку спеку...» — «То нічого, вдягни його для статечності».

Убрався я ввечері як жених, перекинув через руку кожух, а ще був у мене костур зі срібною голівкою, то я й його взяв та й пішов. Велика сільська хата, широке подвір'я, корови, преси для винограду, на подвір'ї щось вариться в казанах. «Що це ви тут варите?» — питаю. «Бекмез із кавунів». — «А там?» — «Бекмез із динь». «Ого-го, — дивуюся собі, — що ж це воно робиться? Подумати тільки — бекмез із кавунів і динь! Це ж земля заповідана! Прощайте, злидні! Благословляю тебе, Зорбасе, утрапив ти — куди твоє діло! — як миша в курдюк із сиром».

Піднявся я східцями. Якись такі величезні дерев'яні східці, дуже рипучі. На ганку Нюсині батько й мати, одягнені в щось подібне до зелених шароварів, і підперезані червоними поясами з великими китицями. Заможні люди. Розкрили вони обійми — чмок, чмок, — обіймаємося. Обслинили мене всього. Щось мені казали швидко-швидко, я ні біса не второпав, але що з того? По їхніх обличчях було видно, що зла вони мені не бажають.

Входжу в хату — і що ти думаєш? Там уже столи накріті, навантажені, як трищоглові кораблі! Всі родичі, чоловіки й жінки, а попереду Нюся, нафарбована, розцяцькована, ще й викот на грудях величезний — справжня тобі корабельна горгона. Аж сяє красою й молодістю. На голові в неї — червона хустина, а на грудях, якраз на серці —

вишиті серп і молот. «Послухай, ти, безбожнику,— кажу собі,— невже цей шматочок для тебе? Невже ти обійматимеш сьогодні оце тіло? Хай простить господь батька й матір, які тебе породили!»

Та ось усі посідали й дружно, з богатирським завзяттям, узялися до страв і напоїв. «А де ж піп?» — питаю я Нюсиного батька — він сидів біля мене і вже упрів від ситої їжі. «Де ж піп, хто ж нас благословить?» — «Немає попа,— відповідає він і знову обсликює мене,— немає попа. Релігія — опій для народу».

Сказавши це, старий підвівся, випнув груди, послабив червоний пояс і підніс руку, вимагаючи тиші. Потім узяв повний по вінця келих і, дивлячись мені просто в вічі, почав говорити. Говорив і говорив — до мене промовляв. Що він казав? Те лише йому самому відомо та ще господу богу. Я спробував підвестись, але мене захитало, і я знову сів. А як сів, то притиснувся коліном до коліна Нюсі, вона сиділа по праву руку від мене.

Старий усе говорив і говорив, аж піт у нього виступив на обличчі. Тоді всі кинулись обіймати його, аби він уже замовк. А як він замовк, Нюся нахилилась до мене й просить: «Ну, тепер і ти щось скажи!»

Тоді я підвівся і теж виголосив промову, половину російською, половину грецькою. Що я казав? Хай мене грім поб'є, коли я знаю. Пригадую тільки, що наприкінці потягло мене на розбійницькі пісні. І я загорланів ні в тин, ні в ворота:

В гори клефти подались
Красти коней-коненят!
Не спіймали коненят,
А спіймали Нюсеньку!

Як бачиш, хазяїне, я цю пісню на ходу трохи переінакшував, підганяв під момент:

І несуть її, несуть,
Ой магуреченко, несуть!

Нюсю моя,
Нюсю моя,
Ох!

А як проревів оте «ох», то вхопив Нюсю й почав її цілувати.

Цього тільки й треба було! Я ніби дав знак, якого всі чекали. Рудобороді здоровані кинулись гасити світло.

Жінки, ці хитрі лисиці, спершу заверещали, ніби їм страшно. Та невдовзі — хі-хі-хі! — захихотіли в темряві, почалися лоскотання та сміх.

Що там було, хазяїне, бог знає. Тільки думаю, що й він не знав, бо якби знав, то спалив би нас блискавкою. Жінки й чоловіки впереміш попадали на підлогу. Я хотів було розшукати Нюсю, та де там було знайти! Попав якусь іншу та й забувся з нею.

Вранці підвівся — хотів забрати свою дружину й піти. Було ще темно, не розбереш, де хто. Вхопив одну ногу, потяг — не Нюсина, вхопив іншу — теж ні! Знов котрусь потяг — не вона! Хапаю знову й знову, аж нарешті не побачив — відчув, що це вже Нюся. Потяг її, вивільнив з-під двох чи трьох туш, які мало не розплющили її, бідолашну, розбудив та й кажу: «Нюсю, ходімо!» А вона мені: «Не забудь кожуха!» І ми пішли.

— Ну, а далі? — запитав я, бо Зорбас замовк.

— І що це тобі далось: «далі» та «далі»? — нервово кинув Зорбас і зітхнув. — Я прожив з нею шість місяців. І відтоді — от їй-богу не брешу — вже нічого не боюся. Анічогісінько, хоч вір, хоч не вір! Крім одного: що раптом диявол чи господь бог зітруть з моєї пам'яті оті шість місяців. Зрозумів? Кажу, що зрозумів.

Зорбас заплющив очі. Видно було, що він дуже схвилюваний. Це вперше я бачив, що він так глибоко переживав якусь давню мить.

— То ти, виходить, любив ту жінку дуже сильно? — запитав я, помовчавши.

Зорбас розплющив очі.

— Ти ще молодий, хазяїне, ще молодий, де тобі таке зрозуміти? От коли й твоє волосся посивіє, отоді давай і порозмовляємо про цю нескінченну історію...

— Яка це ще нескінченна історія?

— Жінка. Скільки тобі казати? Жінка — це нескінченна історія. А ти зараз — як той півень, що блискавкою налетить на курку, а потім настовбурчить пір'я на шиї, злетить на купу гною, кукурікає і приндиться. І курка вже його не цікавить, лише власний гребінь. То хіба він розуміється в коханні? Як свиня в апельсинах!

Зорбас презирливо сплюнув і відвернувся — не хотів мене бачити.

— Послухай,— знову запитав я,— а як же Нюся?

Вступившись поглядом кудись у море, Зорбас відповів.

— Одного разу приволікся я додому, а її немає. Пішла вона. В ті дні до села навідався якийсь красень солдат, от вона й подалася з ним. Пішла геть! Серце моє розірвалося навпіл, та скоро, кляте, знову зрослося. Ти бачив коли-небудь на кораблях латані-перелатані вітрила, з червоними, жовтими, чорними латками, пришитими таким міцним шпагатом, що вже не рвуться і в найлютішу бурю? Отаке й моє серце. Тисячу разів пробите, тисячу разів латане і нездоланне.

— І ти не розгнівався на Нюсю?

— А чого б я гнівався? Хоч би що ти мені казав, але жінка — це нелюдина, це щось інше, щось інше. Чого б я мав гніватися? Жінка — це щось таке, що не можна пояснити, і всі закони, державні й релігійні, помиляються! Не треба так ставитися до жінки, ні! Закони надто жорстокі до неї, несправедливі... Якби мені випало видавати закони, то я встановив би для чоловіків одні, а для жінок — інші. Десять, сто, тисячу приписів для чоловіка — він витримає, на те він і чоловік! Але для жінки — жодного. Тому що — скільки ще тобі казати, хазяїне! — жінка слабка істота. За здоров'я Нюсі, хазяїне! За здоров'я жінки! І нехай нам, чоловікам, бог дасть розуму!

Він випив, підніс руку й різко змахнув нею, ніби рубував сокирою:

— Або хай нам дасть розуму, або хай нас каструє. Інакше, хазяїне, ми пропали! І я знаю, що кажу!

Зранку йшов тихий, лагідний дощ, небо з невимовною ніжністю припадало до землі. В моїй уяві сплив один індійський барельєф з темно-синього каменю: чоловік обвив руками жінку і єднається з нею так ніжно й водночас нестримно, що здається,— хоч їхні тіла вже майже зовсім роз'їв і стер час,— ніби ти бачиш двох комах, які злилися воєдино, а дрібний дощ намочив їхні крила, і тепер цих комах, міцно притиснутих одна до одної, тихо й жадібно поглинає земля.

Я сидів у халабуді й дивився, як тьмавіє світ і як виблискує попелясто-зелене море. Скільки видно берега — від краю до краю — ні людини, ні вітрила, ні птаха. У відчинене віконце повіває лише духом землі.

Я підвівся й простяг руку під дощ, мов жебрак. І раптом мені захотілося плакати. Якась туга — не за самого себе, — якась глибша й темніша, ніж моя власна, заповзала з мокрої землі в моє тіло. Мене пройняв жах! Жах, який охоплює тварину, що пасеться мирно, і раптом не знати чому відчуває, що вона оточена і нема їй рятунку.

Я вже ладен був закричати, бо знав, що це полегшить мою душу, але посоромився.

А небо опускалося дедалі нижче. Я виглянув у віконце. Хмари вкрили верхів'я гори з шахтою, і в них потонуло обличчя жінки, що лежала горілиць.

Гнітючі, сумні ці години, коли мжичка сіється ніби просто в твою душу, а вона схожа на метелика, у якого змокли крила, і він в'язне в розкислій землі. Тоді в пам'яті спливають усі гіркі спогади, що були поховані в серці — розлуки з друзями, все згаслі усмішки жінок, надії, яким, наче метеликам, відірвано крила й вони перетворились на

таких собі черв'яків, що повзають по листках твого серця й гризуть їх.

І поволі на тлі дощу й мокрої землі виринув у моїй душі образ мого друга, що перебував на чужині, десь аж там, на Кавказі. Я взяв ручку, схилився над папером і почав з другом розмову, аби прорвати сітку дощу й розвіяти тугу:

«Дорогий мій, пишу тобі з пустельного берега Криту, де я, зі згоди Долі, маю пробути кілька місяців і погратися. Погратися в капіталіста, власника вугільної шахти, ділову людину. Якщо мені поталанить у цій грі, я зможу сказати, що то була не гра, а важливе рішення, яке змінило моє життя.

Пригадай: коли ти від'їжджав, то спересердя назвав мене чорнильною душею. Я теж тоді розсердився і вирішив на певний час, — а може, й назавжди? — облишити папір і зайнятися ділом. Я придбав гору з покладами бурого вугілля, найняв робітників, купив кайла, лопати, ацетиленові лампи, кошики, тачки, пробив штольні й тепер угризаюся в гору. Ось так, тобі на зло. І з чорнильної душі я перетворився, риючись у підземеллі, на духа землі.

Сподіваюсь, ти схвалиш цю переміну. Ти часто, кепкуючи наді мною, називав себе моїм учнем. І тепер я скористаюся з цього, добре знаючи, що є обов'язком справжнього вчителя і яка нагорода для нього найвища: навчитися від свого учня всього, чого тільки можна, і відчувати, куди прагне молодість, аби й свою душу спрямувати туди ж. Ось так, скориставшись з науки, що її дав мені ти, мій учень, я й опинився на Криті.

Ніде нема вищих утіх, як тут, бо вони дуже прості і складаються з вічних начал: свіже повітря, море, пшеничний хліб, а вечорами — незрівнянний Синдбад Мореплавець, який сідає переді мною по-турецькому й починає розповідати, і тоді мені відкривається світ. Часом, коли йому бракує слів, він зривається на ноги й пускається в танок, а часом, коли й танок не допомагає, він кладе собі на коліна сандур і починає грати.

Іноді мелодія буйно весела, і ти аж задихаєшся, бо раптом розумієш, що доля твоя зла і життя твоє безглузде, негідне людини, а іноді мелодія печальна, і ти відчуваєш, як життя твоє минає, тече, мов пісок між пальцями, і нема тобі рятунку.

Душа моя б'ється в грудях, миготить, мов човник у кроснах, і тче, тче ці короткі місяці, які я пробуду на Криті, і нехай мене бог простить, але мені здається, що я щасливий.

Конфуцій казав: «Одні прагнуть щастя вищого за людину, інші — нижчого, але щастя — саме на зріст людини». І це правда. Тобто, існує стільки видів щастя, стільки людських зростів. Отаке, мій любий учню і вчителю, тепер і в мене є щастя; я весь час міряю його, аби знати, якого я тепер зросту. Адже тобі добре відомо, що зріст людини не залишається незмінним.

А як дивно змінюється залежно від клімату, від тиші, самотності чи товариства душа людини! Люди здаються мені, з цієї моєї самотності, не мурашками, як ти можеш подумати, а чимось зовсім іншим: велетенськими дикими звірами, динозаврами та птеродактилями, що живуть в атмосфері, насиченій вуглекислим газом та густою космогонічною гнилизною. Живуть у якихось незрозумілих, безглуздох і похмурих джунглях. Поняття «вітчизна» і «нація», що їх любиш ти, поняття «надвітчизна» і «людство», якими захоплювався я, набувають однакової цінності під могутнім вітром тління. Ми неначе іграшки, заведені лише на те, щоб вимовити кілька складів, часом навіть не складів — нерозбірливих звуків, якихось «а» чи «у», та й зламатися по тому. І навіть найбільші ідеї, досить лише розпороти їх і заглянути всередину, теж не що інше, як ляльки, напхані тирсою, а в ній хитро замасковано банальну пружину.

Ти знаєш добре, що ці жорстокі в своїй відвертості роздуми не годні зацькувати мою душу, більше того, вони необхідні мені як паливо для вогню, що горить у мені.

Адже, як каже мій учитель Будда, я бачив. А якщо я бачив і змирявся, підморгуючи незримому, завзятому й дотепному Режисерові, то можу грати відверто, цебто ні на кого й ні на що не зважаючи, свою роль на землі. Бо цю роль визначив мені не тільки Той, хто мене завів, але я й сам із власної волі завів себе. Чому? Тому що я бачив, я брав участь у творінні, в якому граю на сцені Мартопляса Господа.

І ось, кинувши погляд на всесвітню сцену, я бачу, що й ти, аж ген там, у легендарних людських гніздов'ях Кавказу, граєш свою роль, намагаючись урятувати кілька тисяч душ із нашого племені, які потрапили в скруту. Ти Псевдопрометей, але тобі доведеться зазнати справжніх мук від темних сил, з якими ти змагаєшся: від голоду, холоду, хвороб і смерті. А знаючи твій гонор, я певен, що ти пишаєшся численністю й нездоланністю тих темних сил, отож твій замір, хоча й зовсім, вважай, безнадійний, стає ще героїчнішим, а порив твоєї душі сягає трагічної величі.

Очевидно, ти вважаєш, що оце твоє життя щасливе. І якщо ти його вважаєш таким, то таким воно і є. Ти теж вибрав щастя за мірою свого зросту, і тепер, слава богу, ти зростом вищий за мене. Для доброго вчителя нема вищої нагороди, ніж те, що учень переростає його.

Я часто відволікаюся, помиляюся, сходжу на манівці. Моя віра — це мозаїка безвір'я, іноді я готовий заради єдиної миті віддати все своє життя. А ти міцно тримаєш стерно, не відволікаєшся, і навіть у хвилини найвищої втіхи, варті цілого життя, не забуваєш, куди спрямував свій човен.

Чи ти хоч інколи згадуєш той час, коли ми через Італію поверталися до Греції? Пам'ятаєш, то були чорні дні Понту¹, і ми вирішили негайно податися туди. В якомусь маленькому містечку ми поспіхом зійшли з поїзда, бо до

¹ П о н т — історична область у південно-східній частині Малої Азії, територія елліністичного Понтійського царства.

прибуття іншого, на який ми мали пересісти; залишалась одна година. Ми зайшли у великий, зарослий буйною зеленню парк біля вокзалу: широколисті дерева, бананові пальми, тростини темного металевого кольору, бджоли, що обліпили квітучу гілку — вони смоктали її, і вона аж тремтіла від розкошів.

Ми йшли мовчки, зачаровані красою, мов у сні. Аж раптом на одному із закрутів квітучої алеї з'явилися дві дівчини — вони щось читали на ходу. Не пригадую, гарні вони були чи ні. Пригадую тільки — одна білява, а друга — чорнява, і на обох були легкі літні блузи.

Ми підійшли до них так відважно, як нам уявлялось лише у мріях, і ти сказав, усміхаючись: «Хоч би що ви там читали, ми можемо про це поговорити,— от буде весело!»

Вони читали Горького. І ми почали розмовляти швидко-швидко — адже часу було обмаль — про життя, про бідність, про непокірну душу, про кохання...

Ніколи не забуду тієї радості й гіркоти. Ми були ніби давніми друзями чи навіть коханими цих двох незнайомих дівчат, ми стали ніби відповідальними за їхню душу й тіло і поспішали, бо за кілька хвилин мали розлучатися з ними назавжди. Ми чули подих руїни і смерті.

Прибув поїзд. Від його свистка ми здригнулися, мовби прокинувшись, і подали дівчатам руки. І хіба я можу забути ті міцні безнадійні потиски рук, ті десять пальців, що не хотіли, бідолашні, розлучатися! Одна з дівчат була зовсім бліда, друга усміхалась і тремтіла.

Пам'ятаю, я тоді сказав тобі: «Що значать Греція і обов'язок? Істина тут, ось вона!» А ти відповів: «Нічого не значать Греція і обов'язок, але з'являється це «нічого» віддаймо життя з власної волі!»

Чому я про це пишу тобі? Бо хочу сказати, що все, пережите разом з тобою, я пам'ятаю і нічого, нічого не забув. А ще я хочу знайти нарешті нагоду відкрити тобі в листі те, чого ми ніколи не могли виказати один перед

одним через нашу звичку — добру чи погану, не знаю,— бути стриманими.

Тепер, коли тебе нема переді мною і ти не бачиш виразу мого обличчя, а я не боюся видатись розкислим і смішним, я кажу, що дуже люблю тебе».

Я закінчив лист. Розмова з другом дала мені розраду. Тепер можна було гукнути Зорбаса. Скулившись під скелею, аби не мокнути на дощі, він ворожив над моделлю канатної дороги.

— Гей, Зорбасе,— крикнув я,— ходімо в село, трохи розізнаємося.

— У тебе добрий настрій, хазяїне, але ж дощ. Може б, ти сам пішов?

— Настрій у мене добрий, і я не хотів би його втратити. А коли ми разом, це мені не загрожує. Ходімо.

Він засміявся:

— Приємно чути, що я тобі потрібен. Ходімо!

Він одягнув вовняну критську накидку з гостроверхим каптуром, яку я йому подарував, і ми вийшли на дорогу, грузнучи в розкислій землі.

А дощ не вгавав. Вітру не було, на вершинах гір лежали хмари, мокре каміння полискувало. Гора з шахтою ледве мріла у млі; справжній людський смуток повивав жіночий профіль гори, що мовби знепритомніла під дощем.

— Людське серце вразливе,— сказав Зорбас,— і не треба з ним сперечатися, коли йде дощ.

Біля одного куща він нахилився, зірвав перші дикі нарциси й довго розглядав їх жадібним поглядом, ніби бачив уперше, потім понюхав, мружачись від задоволення, зітхнув і подав мені.

— Коли б то знати, хазяїне,— мовив він,— про що говорять камені, квіти, дощ! Може, вони кличуть, нас кличуть, а ми не чуємо. Так само, як ото й ми звертаємось до них, а вони нас не чують. Коли відкриються людські вуха, хазяїне? Коли відкриються наші очі, коли вони стануть видючими? Коли розкриються наші обійми, щоб усі ми —

і камені, і квіти, і дощ, і люди — обнялися? Що ти скажеш на це, шановний? Що кажуть про це кітапи? ¹

— Пішли б вони під три чорти,— відповів я улюбленою фразою Зорбаса.— Пішли б вони під три чорти! Більше ні на що вони не годяться!

Зорбас схопив мене за руку:

— Я тобі щось скажу, хазяїне, тільки не сердься на мене: поскидай ти всі свої кітапи на купу й підпали. Може, тоді,— а ти ж не дурний, ти добра людина.,— може, тоді й ти дещо зрозумієш!

«Твоя правда, твоя правда! — майнуло в моїй голові.— Але я не можу!»

Зорбас зупинився в задумі й невдовзі сказав:

— Бачиш, дещо мені прояснилося...

— Що саме? Розкажи!

— Ех, якби ж то я був певен! Це мені так здається, що прояснилося... Та коли б почав його розповідати, то воно б розвіялося. Хай іншим разом, як матиму настрої, я тобі розповім у танці.

Дощ припустив дужче. Ми ввійшли в село. Маленькі дівчатка гнали з паші овець, орачі порозпрягали волів, залишивши недоорані ниви, по вулицях жінки заганяли дітей додому.

Радісне сум'яття принесла в село ця раптова зміна погоди: жінки сердито кричали, проте очі їхні сміялися. На загострених бородах і обвислих вусах чоловіків тремтіли великі краплі, повітря пахло землею, камінням і травою.

Промоклі до рубця, ми вбігли в кав'ярню — м'ясну лавку «Цнота». Людей там було повно; одні грали в карти, інші розмовляли так голосно, ніби перегукувалися з двох сусідніх гірських вершин. У глибині за столиком на дощаному підвищенні засіла сільська старшина: дядько Анагностис у білій сорочці з широкими рукавами, Маврандоніс, мовчазний, поважний,— він курив наргіле, втупившись у

¹ К і т а п — книга (тур.).

підлогу, учитель — сухий, середніх літ чоловік, — спершись на дебелий костур, він з поблажливою посмішкою слухав зарослого здорованя, що оце саме повернувся з Кастро й розповідав про дива великого міста. Хазяїн кав'ярні, налігши на шинквас, теж слухав і сміявся, але наглядав і за джезвами, поставленими на жар. Дядько Анагностис, побачивши нас, підвівся й гукнув:

— Ходіть сюди, земляки, Сфакіаноніколіс розповідає нам, що бачив і чув у Кастро... Така потіха, ходіть послушайте.— І, обернувшись до хазяїна, замовив: — Дві ракії, Манолакисе.

Ми посідали. Дикуватий чабан, побачивши чужих людей, знітився й замовк.

— То ти, виходить, і в театрі був, капітане Ніколісе? — запитав учитель у чабана, щоб підбадьорити його.— І як же воно тобі там сподобалося?

Сфакіаноніколіс простяг своє здоровенне ручисько, вхопив кухоль з вином і випив його одним духом. Вино додало йому відваги.

— Та як би це я не був у театрі? — вигукнув він.— Ясно, що був. Я ж ото чую: все Котопулі та Котопулі. Ну, ото якось увечері перехрестився та й кажу собі: таки ж тягне мене туди, от їй-богу, тягне піти й подивитись на неї. Що то воно за проява, що це за ім'я таке — Котопулі!

— І що ж ти побачив, Ніколісе? — запитав дядько Анагностис,— що ти побачив?

— А нічого не побачив, хай йому чорт, нічого! Ото ж наслухався —«театр», «театр»! Дай, думаю, піду подивлюся, розважуся. Та плакали мої грошенята! Така собі кругла кав'ярня, наче тік, повно стільців, люстер і людей. Голова в мене пішла обертом, у очах потемніло, нічого не бачу. «Ну його к бісу,— кажу собі,— ще зурочать мене тут, краще забратися геть!» Аж раптом якась вертихвістка хапала мене за руку. «Куди ти мене тянеш?» — питаю, а вона тягне мене й тягне, потім обернулась і каже: «Сідай!» Я сів. Попереду й позаду, і по праву руку, і по ліву — скрізь

люди. Ну, думаю, попався! Тут же задихнутись можна, дихати нічим! Обертаюся до сусіда: «Звідки ж воно, кумцю, виходитимуть перемадонни?» — питаю. «А он звідти, з середини!» — відповідає той і показує на якусь завісу. Ну, то я теж прикипів очима до тої завіси.

Коли це й справді, теленькає дзвінок, відкривається завіса й виходить оте саме Котопулі. Тільки ж — от бог свідок, не брешу, — не було там ніякого кота! Звичайна жінка. Жінка, та й годі! Почала вона вибрикувати задом, аж поки людям набридло: вони заплескали в долоні, і вона втекла.

Селяни вибухнули реготом. Сфакіаноніколіс засоромився, розсердився й відвернувся до дверей.

— А дощ іде! — сказав він, щоб перемінити тему.

Усі обернулись до дверей. І саме в ту мить — ніби диявол підстроїв — пробігає мимо кав'ярні жінка; спідниця в неї задерлася вище колін, волосся розсипалося по плечах, одяг обліпив її всю й окреслив міцне, гнучке, туге, мов тріпотлива рибина, тіло.

Я підхопився. Що це за bestія? Вона нагадувала кровожерну тигрицю.

Жінка обернулася, кинула блискавичний погляд у кав'ярню, і її розпашіле обличчя проясніло, очі заблищали.

— Пресвята богородице! — прошепотів юнак з пушком на підборідді, він сидів біля самого вікна.

— Будь ти проклята, стерво розбещене! — пробурчав Манолакас, польовий сторож. — Розпалюєш у нас вогонь, а гасити не гасиш.

Юнак, що сидів біля вікна, завів пісню, спочатку тихо, невпевнено, але щодалі голос його міцнішав:

Ой, пахне хустка удови достиглою айвою,

А хто ті пахощі почув — не владний над собою!

— Замовкни! — проревів Маврандоніс, люто сіпнувши рукав наргіле.

Юнак притих. До Манолакаса, польового сторожа, нахилився патлатий старий.

— Твій дядько,— тихо сказав він,— знову розлютився. Якби вона потрапила йому до рук, то він роздер би її, бідолашну, сохрани її господи!

— Е, діду Андрульо,— усміхнувся Манолакас,— бачу, тебе теж тягне до вдовиної спідниці. І не сором тобі? Ти б уже мав думати про спасіння душі.

— Та я ось що кажу: нехай бог дасть їй довгого віку! Ти бачиш, які діти останнім часом народжуються в селі? Не діти — янголята! А як ти гадаєш, чому? Та через удову, хай би вона була здорова! Вона ж усе заворожує: як погасиш світло, то здається, обіймаєш не свою жінку, а вдову. Того й плодяться красиві діти в нашому селі. Точно тобі кажу!

Дід Андрульо хвилину помовчав, а потім пробурмотів:

— Хвала тому, хто її здобуде! Ех, мав би я зараз двадцять років, як Маврандонісів Павлісі! Хай би він у мене повчився!

— Та він хоч би де був, а тут з'явиться! — сказав хтось зі сміхом.

Всі глянули на двері. Дощ лив як із відра, вода з шумом текла по бруківці, час від часу блискавка розтинала небо, Зорбас, ще й досі під враженням від удови, обернувся й дав мені знак.

— Дощу вже нема, хазяїне, ходімо!

У дверях з'явився босий розпатланий молодик. Його великі очі нестямно палали; таким малюють на іконах святого Іоанна Хрестителя — з розширеними від голоду й молитов очима.

— Доброго здоров'я, Мімітосе! — загукали звідусіль, сміючись.

Кожне село має свого дурника, а якщо не має, то творить його собі на втіху. Мімітос саме й був сільським дурником.

— Люди! — вигукнув він тремтливим жіночим голосом.— Люди! Вдова Сурмеліна загубила своїх овець. Хто їх знайде, тому п'ять ок вина у віддяку!

— Геть звідси, вишкребку! — знову почувся голос Маврандоніса. — Геть!

Наляканий Мімітос зіщулювся в кутку біля дверей.

— Сідай сюди, Мімітосе, випий ракії, зігрійся! — пожалів його дід Анагностис. — Що ж би наше село робило без дурника?

У цей час у дверях з'явився юнак. Обличчя в нього було бліде, щоки, усіяні пушком, аж сині, бляклі. Дихав він важко, по волоссю, що попримлипало до лоба, збігала вода.

— Здоров, Павлісе! — вигукнув Манолакас. — Здоров, брате, ходи до нашої компанії.

Маврандоніс обернувся, глянув на сина й насупився. «І оце мій син? — подумав він. — Оцей недоносок? І в кого тільки він удався? Взяти б його за шкірку та гепнути об землю, щоб і дух випустив!»

Зорбас сидів як на голках. Вдова розпалила його уяву, і тепер йому було тісно в чотирьох стінах.

— Ходімо, хазяїне, ходімо... — раз по раз підганяв він мене, — тут можна задихнутися!

Йому вже здавалося, що хмари розійшлися і виглянуло сонце. Не витримавши, Зорбас запитав у хазяїна кав'ярні якомога байдужіше:

— Хто ця вдова?

— Кобила, — відповів той.

Він приклав пальця до губів, показав очима на Маврандоніса, який знову втупився в підлогу, і додав:

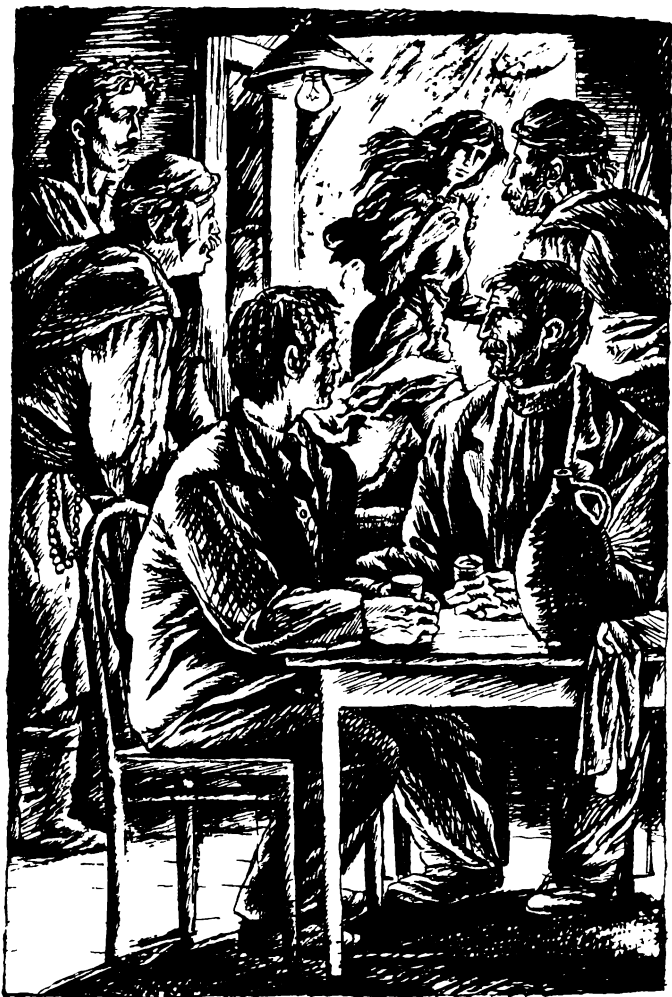
— Кобила! Краще не говорити про неї, не брати гріха на душу.

Маврандоніс підвівся, склав наргіле і сказав:

— Даруйте мені, я маю йти додому. Ходи сюди, Павлісе, нам пора!

Він почекав сина, ступив до дверей, і вони обидва загубились у струменях дощу. Тоді підвівся й Манолакас і пішов услід за ними.

Кондоманольос, хазяїн кав'ярні, одразу всівся на стілець Маврандоніса.

— Бідний Маврандоніс, помре від розпачу,— сказав він тихо, аби не почули за сусідними столами.— У нього в домі велика біда. Учора я чув на власні вуха, як Павліс йому сказав: «Якщо не одружуся з нею, то накладу на себе руки!» А та безсоромниця не хоче Павліса, ще й називає його шмаркачем.

— Ходімо, хазяїне,— знову заскиглив Зорбас, бо що більше він чув про вдову, то дужче розпалювався.

Подекуди заспівали півні — дощ трохи стих.

— Ходімо,— погодився я й підвівся.

Мімітос підхопився зі свого кутка й крадькома подався за нами.

Каміння блищало, двері, мокрі від дощу, почорніли, бабусі, взявши кошики, повиходили збирати слимаків.

Мімітос наздогнав нас, сіпнув мене за рукав і сказав:

— Дай цигарку, хазяїне, хай тобі щастить у коханні.

Я дав йому. Він простяг тонку засмаглу руку:

— Дай мені й вогню!

Я дав йому припалити. Він глибоко затягся, пустив дим носом і примружився, промимривши задоволено:

— Чим я не бей!

— Куди йдеш? — запитав я.

— До вдови в сад. Казала — нагодує мене, якщо оголошу про її овець.

Ми йшли швидко. Крізь розірвані хмари проглянуло сонце. Умите дощем село проясніло, мов усміхнулося.

— Тобі подобається вдова, Мімітосе? — озвався Зорбас.

Мімітос захихотів.

— А чого б це вона мені не подобалась, кумцю? Хіба я не вийшов із помийниці, як усі?

— Із помийниці? — запитав я вражено.— Що ти цим хочеш сказати, Мімітосе?

— Ну, з материнського черева.

Я здригнувся. «Тільки Шекспір,— подумав я,— міг би в хвилину найвищого творчого злету знайти отакий безог-

лядно реалістичний вираз, що повністю розкривав би темну й відразливу таємницю народження».

Я глянув на Мімітоса: очі його були великі, вирлуваті й трохи косили.

— Чим ти займаєшся, Мімітосе?

— Чим займаюся? Живу, як бей! Підіймаюся вранці, з'їдаю шматок хліба, потім починається чорна робота, яка де попадеться: ходжу з дорученнями, ношу лайно, збираю кінські кизяки, а ще маю вудку і ловлю рибу. Живу в моєї тітки, у пані Леньо, плакальниці. Мабуть, ви її знаєте, її всі знають. Її навіть фотографували. А як смеркне, повертаюся додому, з'їдаю миску юшки, а то й винця вип'ю, коли є, а коли нема, то й чисту водичку, нап'юся вволю. Живіт у мене тоді стає як бубон. А потім — на добраніч!

— А ти не думаєш одружитися, Мімітосе?

— Одружитися? Що я, з глузду з'їхав? Про що ти кажеш, хлопче? Почепити ярмо на шию? Жінці давай черевки. А де я їх візьму? Ось бачиш, сам ходжу босий.

— Що, й чобіт не маєш?

— Як то не маю! Того року помер тут один, так тітка Леньо зняла з нього. Правда, я беру їх тільки на Великдень: іду до церкви попам на втіху. А потім скидаю, вішаю собі на шию й повертаюся додому.

— А що ти любиш, Мімітосе, найбільше в світі?

— Передусім — хліб. Ех, яка то смакота! Щоб гарячий та щоб пшеничний! Та хоч би й ячний! Потім — вино. А вже потім — спати.

— А жінки?

— Тьху! Наїжся, напийся і ходи собі спати, ось що я тобі скажу! А все інше — дурні клопоти!

— А як же вдова?

— Забудь ти про неї, хай іде під три чорти, так буде краще для тебе!

Він тричі сплюнув і перехрестився.

— А грамоту ти знаєш?

— Таке! Коли я був ще малий, відвели мене силою до школи, та невдовзі захворів я на тиф і став недоумкуватим. Отак і врятувався!

Тим часом Зорбасові наша розмова набридла, його думка крутилася навколо вдови.

— Хазяїне...— озвався він, узяв мене під руку і звелів Мімітосові: — Ти собі йди вже, ми тут маємо про дещо поговорити.

Притишивши голос, Зорбас схвильовано сказав:

— Ну, хазяїне, отут ти мені попався — не підведи чоловічої статі! Чи бог, чи диявол послав тобі цей шматочок — дарма, зуби ти маєш, то ж не випусти його! Лиш простягни руку й бери! Навіщо Творець приробив нам руки? Щоб ми могли хапати! То ж хапай! Я бачив на своєму віку багато жінок, але перед цією вдовою, будь вона проклята, і фортеця не встоїть!

— Не хочу клопотів! — сердито відповів я.

Я справді розсердився, бо в глибині душі теж прагнув того налитого нездоланною звабою тіла, що промчало переді мною, лишивши в повітрі пахощі мускусу,— справжня тобі розпалена жагою самиця під час тічки.

— Не хочеш клопотів! — вражено скрикнув Зорбас.— Але чого ж ти тоді хочеш, хазяїне?

Я не відповів.

— Життя — це клопіт,— не вгавав Зорбас,— а смерть — ні. Чи знаєш ти, що значить бути живим? Попустити пояс і кидатись у бійку.

Я мовчав. Зорбас мав слухність, це я знав, але не міг наважитись. Життя моє зійшло на манівці, і я звів свої зв'язки з людьми до внутрішнього монологу. Я докотився до того, що коли б мені випало вибирати між коханням до жінки та гарною книжкою про кохання, я вибрав би книжку.

— Не вагайся, хазяїне,— співав своєї Зорбас,— відкинь цифри, потрощи свої підлі ваги, закрий лавку, кажу тобі. Оце зараз або врятуєш, або погубиш свою душу.

Послухай мене, хазяїне, купи хустину, зав'яжи у вузлик дві-три ліри, тільки золоті, не паперові, бо ті не сліплять очей, пошли їх з Мімітосом удові, і хай він скаже, мовляв, вітання від хазяїна шахти, а оце, ось, будь ласка, хустина. Дрібничка, мовляв, але від щирого серця. І нехай вона, мовляв, не шкодує за вівцями, хоч би вони й пропали,— то пусте, бо тут є ми, хай не боїться! Хазяїн, мовляв, бачив її, коли вона бігла повз кав'ярню, і тепер тільки й думає про неї.

Ось так. І куй залізо, поки гаряче — одразу ж наступного вечора постукай до неї в двері. Скажеш, збився з дороги, бо вже темно, чи не дала б вона тобі ліхтар. Або таке: тобі раптом запаморочилась голова, чи не дала б вона склянку води. Або ще краще: ти купуєш яку-небудь вівцю, приводиш до вдови й кажеш: «Ось, будь ласка, люба пані, у вас пропала вівця, і я її знайшов!» І вдова — повір мені, хазяїне,— вдова тебе винагородить, і ти в'їдеш,— е-ех, якби ж то й мені вміститися на твоєму коневі! — ти в'їдеш, кажу тобі, верхи в рай. Іншого раю, лихо ти моє, нема, не слухай попів, іншого раю нема!

Ми, мабуть, уже дійшли до саду вдови, бо Мімітос почав своїм жіночим голосом виливати в пісні свою тугу:

До горіха треба меду, вина — до каштана,
Треба хлопцю мати дівку, бо як віск розтане!

Зорбас зупинився: довгі ноги циркулем, ніздрі тремтять. Глибоко зітхнувши, він глянув на мене й нетерпляче запитав:

— Ну?

— Ходімо! — різко відповів я й прискорив ходу.

Зорбас похитав головою, щось буркнув, але я не розчув.

Коли ми прийшли до халабуди, він сів по-турецькому, поклав на коліна сандур, підвів голову, ніби перебираючи в пам'яті пісні, й завів тужну, сповнену муки й болю мелодію...

Час від часу він скося позирав на мене. Я відчував, що те, чого Зорбас не може або не хоче сказати мені словами, він виповідає звуками сандура. Що життя моє пішло намарне, що вдова і я — два метелики, які живуть під сонцем лише єдину мить, а потім гинуть навіки. І вже ніколи, ніколи!..

Зорбас різко встав, бо раптом зрозумів: його старання марні. Відкинувшись до стіни, він закурив сигарету й задумливо промовив:

— Відкрию тобі одну істину, хазяїне. Я почув її від старого ходжі в Салоніках, отож я відкрию її тобі, хоч би й пішла вона на вітер.

Був я тоді мандрівним торговцем у Салоніках. Ходив кварталами й продавав шпильки, голки, житія святих, миро, чорний перець... Голос мав, як у соловейка, а треба тобі знати, жінки падкі на голос (та й на що тільки вони, шльондри, не падкі!). Чорт їх знає, що там робиться в їхньому нутрі! Ти можеш бути бридким, кульгавим, горбатим, але якщо маєш гарний голос і співаєш, то все — жінка божеволіє!

Отож був я мандрівним торговцем та й ходив по турецьких кварталах, і, мабуть, якась багата туркеня клюнула на мій голос, утратила розум. Покликала вона одного старого ходжу, насипала йому жменю золотих. «Аман¹, — каже йому, — поклич отого гяура, мандрівного торговця, нехай прийде, аман! Хочу його бачити. Не можу більше терпіти!»

Ходжа знайшов мене: «Гей, грече, — гукає, — ходімо зі мною!» — «Не піду, — кажу йому, — куди ти мене тягнеш?» — «Слухай, грече, одна ханум, чиста, як джерельна вода, чекає тебе у себе вдома, ходімо!» Але я знав, що ночами в турецьких кварталах убивали християн. «Ні, не піду!» — відповідаю. «Побійся бога, гяуре!» — «А чого б це мені його боятися?» — «А тому, грече, що хто може з'єднатися з жінкою і не єднається, той чинить великий гріх.

¹ А м а н — вигук, що означає прохання, розпач, тугу (тур.).

Якщо тебе кличе жінка в своє ліжко, а ти не йдеш — пропала твоя душа! Та жінка зітхне в день страшного суду, і те її зітхання штовхне тебе в пекло, хоч би хто ти був і хоч би які добрі справи робив!»

Тут Зорбас зітхнув і додав:

— Якщо існує пекло, бути мені в пеклі, і саме через це. Не тому, що крав, убивав, перелюбствував, ні, ні! То все ніщо, господь таке прощає. Але я потраплю в пекло, бо тієї ночі одна жінка чекала мене в своєму ліжку, а я не прийшов...

Зорбас підвівся, розпалив вогонь і взявся куховарити. Скоса глянувши на мене, він зневажливо посміхнувся й пробурмотів:

— Е-ех, дурне діло — стукати до глухого в двері!

І, нахилившись до мокрих дрів, почав люто роздмухувати вогонь.

Дні коротшали, стало швидше темніти, і вже після полудня на душі ставало похмуро. То прокидався первісний страх предків, навіяний тим, що в зимові місяці сонце заходило щодень раніше. «Завтра вже зовсім погасне», — думали вони у відчаї й цілими ночами тривожно виглядали його з узвиш — зійде чи ні? — і тремтіли.

Зорбас, людина далеко первіснішого складу, ніж я, переживав цей гнітючий стан значно глибше. Щоб не піддаватися цьому стану, він не вилазив з шахти, аж поки на небі займалися зорі.

Зорбас натрапив на добрий шар бурого вугілля, не дуже вологого, висококалорійного, тому був задоволений — адже майбутній прибуток він блискавично перетворював у своїй уяві на мандри, жінок і нові пригоди, з нетерпінням чекаючи, коли можна буде наробити багато крил, саме крил — так називав він гроші — і полетіти. Задля цього він не спав ночами — все ворожив над своєю іграшковою канатною дорогою, прагнучи знайти точний нахил, аби

стовбури спускалися легко-легко, ніби їх несуть янголи, як він казав.

Якось Зорбас узяв великий аркуш паперу та кольорові олівці й намалював гору, ліс, канатну дорогу і стовбури, що спускалися вниз, підвішені до каната, а пообіч кожного стовбура — блакитні крила. А в округлій затоці намалював чорні пароплави з зеленими, як папуги, моряками, і чорні баржі, навантажені стовбурами дерев. У чотирьох кутах аркуша стояли чотири ченці, і з їхніх уст вилися рожеві стрічки, на яких великими чорними літерами було написано: «Великий ти, господи, і дивні діла твої!»

Уже кілька днів Зорбас куховарив похапцем, і як тільки ми повечеряємо, зникав у напрямку села. По якомусь часі повертався сумний.

— Де це ти знову бродив, Зорбасе? — питав я його.

— Облиш, хазяїне, — кидав він і переводив розмову на інше.

Одного вечора, вернувшись із села, Зорбас обережно запитав:

— Як ти гадаєш, хазяїне, бог є чи нема? І якщо є — все може бути, — то яким ти його собі уявляєш?

Я мовчки стеновав плечима.

— А мені — ти тільки не смійся, хазяїне, — мені здається, що бог точнісінько такий самий, як я, але ще вищий, ще дужчий, ще несамовитіший і, до того ж, безсмертний. Сидить він на м'яких, вичинених овечих шкурах, а за халабуду йому править небо. І та халабуда не з каністр, як оце наша, а з хмар. І держить бог у правій руці не меч і не ваги — то інструменти для вбивць і гендлярів — бог держить величезну губку, а в ній повно води, як у дощовій хмарі. По праву руч у нього рай, по ліву — пекло. Прилітає бідолашна душа, гола-голісінька, бо втратила тіло, прилітає і тремтить. Бог дивиться на неї й усміхається в вуса, але вдає з себе сердитого. «Ану, ходи сюди, — каже їй грубим голосом, — ходи сюди, проклятуща!» І починає допит. Душа падає богові до ніг. «Аман! — волає вона до нього. —

Прости мене й помилуй!» І враз починає розповідати про свої гріхи. Розповідає й розповідає, і нема їм кінця. «Ну, годі вже,— гримає на неї бог,— ти мені вуха протурчала!» А тоді — раз! — одним помахом губки стирає з неї всі гріхи. «Ану, киш звідси в рай! — кричить.— Петре, зажени її туди, нещасну!»

І це тому, аби ти знав, хазяїне, що бог дуже великодушний, а бути великодушним — значить прощати!

Пам'ятаю, того вечора, коли Зорбас усе це городив мені, я сміявся, однак відтоді ота божа «великодушність» пустила в мені коріння й зав'язала плід, чуйна, щедра, всемогутня.

Іншого вечора, коли йшов дощ, і ми, скулившись біля вогню, пекли каштани, Зорбас підвів очі й довго дивився на мене, ніби хотів розкрити якусь велику таємницю. Нарешті він не витримав:

— Хотів би я знати, хазяїне, якого тобі дідька від мене треба і чого ти не витуриш мене в шию?! Я вже тобі казав, що мене називають ще й Бідою, бо де я тільки пройду, там такий шарварок — усе перевертається догори дном... Під три чорти твою роботу, прожени мене геть, кажу тобі!

— Ти мені подобаєшся,— відповів я,— і більше про це не питай.

— Та невже ж ти не бачиш, хазяїне, що в мене якоїсь клепки нема? Скільки їх там у мене — кат його знає, я не лічив, а що не всі — то це точно. Ось, будь ласка, щоб тобі було ясніше: останнім часом ні вдень, ні вночі не дає мені спокою вдова. І не про мене йдеться, клянусь тобі, ні! Мені вона ні на що, бодай її чорти вхопили! Я твердо знаю, що ніколи не доторкнусь до неї, мені вона не по зубах... Але ж і не хочу, щоб вона себе змарнувала. Не хочу, щоб спала сама. Це було б несправедливо, хазяїне, цього моє серце не витримує. От і никаю цілу ніч навколо її обійстя, тому й пропадаю, тому ти й питаєш, де я тиняюсь. А що мені там треба? Та просто хочу побачити: може, ж хтось прийде до неї. Отоді б я заспокоївся.

Я розсміявся.

— Не смійся, хазяїне! Коли якась жінка спить сама, то всі ми, чоловіки, винні. Всі ми відповідатимемо перед богом у день страшного суду. А бог прощає всі гріхи, однак цього не прощає. Горе тому чоловікові, хазяїне, який міг би спати з жінкою і не спав, горе тій жінці, яка могла б спати з чоловіком, і не спала. Згадай, що казав мені ходжа.

Він помовчав і зненацька запитав:

— А якщо людина вмерла, може вона народитися знову?

— Я в це не вірю, Зорбасе.

— Я теж. Бо якби могли, тоді б ті люди, що про них ми оце говорили, ті, які відмовилися від обов'язку, такі собі дезертири, вони б знаєш ким повернулися на землю? Мулами!

Зорбас знову примовк і задумався, та раптом очі його спалахнули.

— Хто знає,— сказав він весело,— можливо, всі мули, які є сьогодні на світі, то колишні люди,— отакі телепні, чоловіки й жінки, які насправді не були чоловіками й жінками. Тому вони й стали мулами, такими ж упертими й брикливими. Що думає про це твоя світлість?

— Що в тебе таки нема однієї клепки! — відповів я зі сміхом.— Краще візьми-но сандур!

— Не буде сьогодні сандура, хазяїне, і прошу тебе — не ображайся. Я все розмовляю, розмовляю, кажу дурниці, а знаєш, чому? Тому що маю великий клопіт. І на душі тривожно. Нова лава, проклята, ще дасть мені духу. А йому, бач, давай сандур...

Він вигріб із попелу каштани, насипав мені у жменю і налив у чарки ракі.

— Хай тобі бог помагає! — сказав я, чаркуючись із ним.

— Хай мені бог не заважає! — заперечив Зорбас.— Бо досі ми з тим «хай бог помагає» успіху не мали.

Він одним духом випив палючу рідину, простягся на постелі і сказав:

— Завтра мені треба буде сили та й сили: маю впоратися з тисячею дияволів. На добраніч!

Наступного дня Зорбас рано-вранці пірнув у шахту. Шахтарі вже почали нову лаву з добрим шаром вугілля, але із стелі капала вода й люди місили ногами глину.

Ще позавчора Зорбас наказав принести сюди колод, щоб кріпити лаву, але не міг заспокоїтися: колоди були тонші, ніж треба, і Зорбас своїм непомильним інстинктом, який примушував його відчувати безпосередньо, наче власне тіло, весь цей підземний лабіринт, визначив, що дерев'яні підпори ненадійні, і вже уловлював слухом ще легесеньке, нечутне для інших потріскування — то стогнало під тягарем кріплення стелі.

І ще одна річ тривожила сьогодні Зорбаса: саме в ту хвилину, коли він збирався спускатися до лави, звідкись вигулькнув верхи на коні сільський піп Стефанос, прямуючи до сусіднього жіночого монастиря причастити вмираючу черницю. На щастя, Зорбас, як тільки побачив його, устиг тричі плюнути собі в пазуху, перш ніж піп заговорив.

— Добридень, отче! — крізь зуби відповів Зорбас на попове привітання.

Перечекавши, поки піп від'їде, він додав притишеним голосом:

— Згинь, сатано!

Проте Зорбас відчував, що самим цим закляттям не відвернути лиха, тож поспішав до нової лави роздратований.

Там стояв важкий дух вугілля й ацетилену. Робітники ще позавчора почали кріпити лаву, підпираючи стелю колодами.

Зорбас сухо привітався і, засукавши рукава, похмуро взявся до роботи.

Чоловік з десять робітників кайлами довбали вугілля, і воно сипалося їм під ноги, інші накидали його лопатами в невеликі тачки й вивозили на поверхню.

Раптом Зорбас завмер, давши знак зупинитися й робітникам, і прислухався. Як вершник зростається з конем, чи капітан з кораблем, так само зрісся з шахтою Зорбас — він відчував усе плетиво її ходів, ніби вона була його власним тілом, і те, чого ще не чула в собі темна маса гори, Зорбас уже вловлював і по-людському ясно усвідомлював.

Ось тепер він нашорошив свої вушиська, прислухаючись, і саме в цю мить нагодився я, немовби мав якесь лихе передчуття і немовби мене підштовхувала чиясь рука. Прокинувшись, я враз підхопився, одягнувся й вилетів з халабуди, не знаючи, чому й куди, але ноги самі понесли мене до шахти. І я примчав у лаву саме тоді, коли стривожений Зорбас нашорошив вуха, вслухаючись у тишу підземелля.

— Ні, нічого...— невдовзі сказав він,— то щось мені здалося. До роботи, хлопці!

Він обернувся, побачив мене й стиснув уста.

— Чого ти тут так рано, хазяїне? — І, підступивши ближче, пошепки додав: — Чи не вийшов би ти нагору дихнути свіжим повітрям, хазяїне? А сюди навідаєшся іншого дня.

— Що сталося, Зорбасе?

— Та нічого... То мені здалося. Сьогодні вранці піп на очі навернувся. Так що ходи звідси!

— Якщо є небезпека, то чи не сором мені йти геть?

— Сором,— відповів Зорбас.

— А ти пішов би?

— Ні.

— Отже?

— Зорбаса я міряю однією міркою, а інших — іншою,— роздратовано сказав він.— Та коли вже ти зрозумів, що сором утікати, то не втікай, залишайся.

Він узяв молоток і, зіп'явшись навшпиньки, почав збивати великими цвяхами дошки на стелі. Я зняв з однієї підпори ацетиленову лампу і пройшов, грузнучи в глині, уздовж лави. Темно-брунатне вугілля полискувало: земля поглинала безмежні ліси й мільйони років жувала, перетравлювала їх — своїх дітей. І дерева стали вугіллям, і прийшов Зорбас, і знайшов його.

Почепивши лампу на місце, я задивився, як працює Зорбас. Він цілковито віддавався роботі, ні про що інше не думав, зростався з землею, з кайлом, з вугіллям. Молоток і цвяхи немовби ставали його тілом, яке змагалось з деревом, змагалось із стелею лави, що випнулася, мов пузо, змагалось з усією горою, прагнучи вирвати в неї вугілля й утекти. Зорбас тонко відчував породу і бив у неї безпомильно там, де вона була найслабша, де найлегше можна було перемогти її. І оскільки тепер я бачив його замурзаного, всього у вугільному поросі — лише білки очей поблискували, — я сказав, що він замаскувався вугіллям, став сам вугіллям, аби якнайлегше обманити противника і зруйнувати його замок.

— Чудово, Зорбасе! — мимоволі вихопилось у мене.

Але той навіть не озирнувся. Хіба ж міг він зараз розмовляти з якимось там «зеленим тілом», що замість кайла тримає в руці олівець? Він був зайнятий і не мав часу на балачки. «Не чіпай мене, коли я працюю, — сказав він мені одного вечора, — бо я можу розірватися!» — «Розірватися? Чому, Зорбасе?» — «Знову ти «чому» та «чому»? Наче мала дитина. Як це тобі пояснити? Я весь поринув у роботу, напружився від голови до п'ят над каменем або вугіллям, з якими змагаюся, або над сандуром. І якщо ти несподівано доторкнешся чи заговориш до мене, якщо примусиш обернутися, то я можу розірватися! Як ти цього не розумієш?»

Я глянув на годинник: було близько десятої.

— Час уже перекусити, хлопці, — сказав я, — година минула.

Робітники радісно покидали інструменти в куток, пови-тирала піт і зібралися виходити на поверхню. Зорбас, поринувши в роботу, навіть не чув, що я сказав. Та якби й чув, то все одно не залишив би роботи.

— Зачекайте,— звернувся я до робітників,— ось я при-гощу вас сигаретами.

І почав обмацувати кишені, шукаючи сигарети; робітни-ки обступили мене.

Раптом Зорбас завмер, припавши вухом до стіни. При світлі ацетилену я побачив, що його вуста болісно пере-косились.

— Що з тобою, Зорбасе? — скрикнув я.

Та в цю мить уся стеля над нами здригнулася.

— Тікайте! — хрипко вигукнув Зорбас.— Тікайте!

Ми ринулись до виходу, та не встигли добігти до край-ніх підпор, як над нами затріщало вдруге, ще дужче. Тим часом Зорбас підвів велику колоду, щоб підсилити кріплен-ня там, де воно тріснуло. Якщо він устигне, то стеля про-тримається ще кілька секунд і ми встигнемо вибігти.

— Тікайте! — почувся тепер уже глухо, мов із надр зем-лі, Зорбасів голос.

І всі ми легкодухо, як це часто буває в критичні хвили-ни, помчали нагору, не думаючи про Зорбаса.

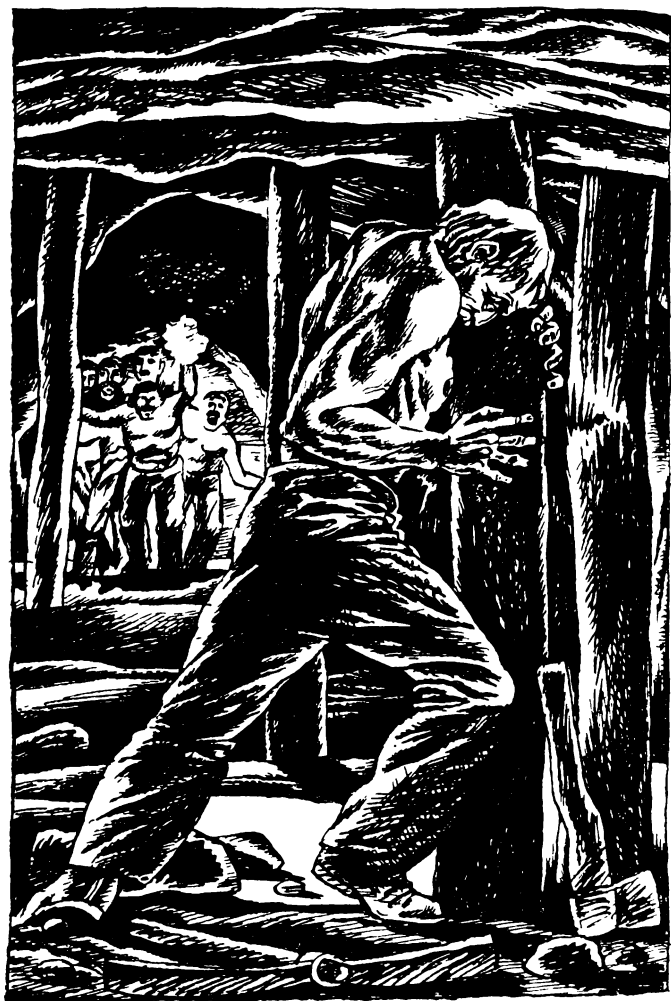
Але через кілька секунд я оговтався й повернув назад.

— Зорбасе! — заволав я.— Зорбасе!

Мені здавалося, що я кричу, але тут-таки зрозумів, що звук не виривався з мого горла — від страху мені відняло голос. І тоді мені стало соромно. Я ступив ще крок, витяг-ши вперед руки. Зорбас у цю мить уже підставив грубу колоду під стелю, відскочив убік і щосили кинувся бігти. В напівтемряві з розгону він налетів просто на мене. Мимо-волі ми обнялися.

— Вперед! — прохрипів здушеним голосом Зорбас.— Вперед!

Ми побігли й швидко вихопились на світло. Робітники, стовпившись біля входу, прислухалися, бліді й мовчазні.

Пролунав третій, ще дужчий тріск, немов зламався на-впіл стовбур могутнього дерева, а потім розлігся протяжний рев, і гора здригнулась — то завалилася лава.

— Сохрани господи! — забурмотіли робітники, хрестячись.

— А кайла залишили там? — раптом гнівно крикнув Зорбас.

Робітники мовчали.

— Чому ви їх не захопили? — знову крикнув він сердито. — Оце-то молодці! В штани наклали! Пропав інструмент!

— Та що там ті кайла, Зорбасе? — втрутився я. — Будьмо задоволені з того, що ніхто не постраждав. І дай тобі, боже, здоров'я, ми всі завдячуємо тобі життям.

— Я хочу їсти! — рішуче махнув він рукою. — Голодний, як вовк.

Зорбас узяв вузлик із сніданком, залишений на камені ще рано-вранці, розв'язав його, дістав хліб, оливки, цибулю, варену картоплину й пляшку вина.

— Пригощайтесь, — сказав він, напхавши рота.

Ів Зорбас поспіхом, ніби раптом витратив багато сили і тепер хотів улити в жили свіжої крові. Ів, низько нахилившись над вузликом, і не промовив жодного слова, потім узяв пляшку, закинув голову, й вино заклекотало в пересохлому горлі.

Робітники теж оговталися, порозв'язували вишиті торби й почали їсти. Всі вони сиділи, схрестивши ноги по-турецькому, навколо Зорбаса, їли й поглядали на нього. Вони ладні були впасти йому в ноги, цілувати йому руки, але знали, що він дивак, тому жоден не наважувався почати першим.

Нарешті найстарший з них, Міхеліс, із великими сивими вусами, насмілився:

— Якби не ти, пане Алексісе, були б наші діти сиротами.

— Замовкни! — буркнув Зорбас повним ротом, і вже ніхто не наважувався заговорити.

«Хто створив цей лабіринт несталості, цей храм пихи, цей глек гріхів, це поле, засіяне сім'ям розбрату, цей вхід до пекла, цей кошіль, повний хитрощів, цю отруту, схожу на мед, цей ланцюг, що зв'язує смертних із світом — жінку?»

Я писав і переписував цю буддійську пісню, сидячи потурецькому біля розпаленої пічки. Мучився, нагромаджуючи закляття на закляття, аби вигнати з пам'яті видіння змоклого під дощем тіла з крутими стегнами, що з'являлося всі ці зимові ночі перед моїм зором, з'являлося знову й знову. Не знаю, як, але відразу після обвалу лави, де могло так несподівано обірватися моє життя, вдова озвалася в моїй крові і кликала мене, немов розпалений жагою звір, владно й жалібно водночас.

«Прийди, прийди,— волила вона,— життя — це спалах блискавки, прийди, прийди, бо буде пізно!»

Я знав, що то був Мара¹, дух зла, який мав жіноче тіло з крутими стегнами. Я боровся проти нього — сидів і писав «Будду», мов ті первісні дикуни, котрі на стінах своїх печер видовбували гострим каменем або малювали фарбами кровожерних звірів, що чатували на них; у такий спосіб дикуни боролися — прагнули прикувати звірів до скелі, аби ті не накидались на них.

Від того дня, коли я мало не загинув, удова нечутно зринала в мої самотності і вабила мене, легко погойдуючи стегнами. Удень я мав силу, мій розум був пильний, і я міг прогнати видіння. Я описував, у якій подобі являвся Будді спокусник, писав, як він перевдягався жінкою і як припадав до стегон Будди тугими випуклими персами. Але Будда розпізнавав небезпеку, збирав усі свої сили й проганяв спокусника. І разом з Буддою проганяв його і я.

Я писав, і з кожною фразою мені ставало легше, я міцнів, відчуваючи, як відступає спокусник і зрештою вті-

¹ М а р а — в індійській міфології злий дух, який намагався спокусити Будду.

кає, переслідуваний усемогутнім закляттям — словом. Удень я боровся відважно, як тільки міг, але вночі розум мій утрачав пильність, внутрішні мої брами залишалися без сторожі, і вдова входила в них.

Вранці я прокидався виснажений і переможений, а війна починалася знову. Лише зрідка я підводив голову від паперу, здебільшого під вечір. Натомлене світло швидко згасало, ніби його ковтала темрява. Дні коротшали, наближалось різдво, і я, спостерігаючи цю одвічну боротьбу в просторі, казав: «Я не самотній; світло, ця могутня сила, теж бореться, воно перемагає і зазнає поразок, але не втрачає надії, і я перемагатиму разом з ним!»

Мені здавалося — і це додавало мені сміливості, — що я теж підкоряюсь якомусь великому всемогутньому ритму, борючись проти вдови. У ній, гадав я, втілилась невідома підступна субстанція, щоб легко заволодіти мною і згасити в мені волелюбний племін. Я казав: «Та неосягненна сила, яка перетворює матерію на дух, є бог, і кожна людина має в собі частку цієї божественної круговерті, саме тому людина здатна змінювати сутність хліба, води і м'яса, перетворюючи їх на думку й дію. І Зорбас має слухність: «Скажи мені, що ти робиш із того, що їси, і я скажу, хто ти!» Тепер ось і я намагався перетворити цю нестримну жагу тіла на «Будду».

— Що це ти задумався? Якийсь ти смутний, хазяїне, — запитав Зорбас одного вечора, саме напередодні різдва, зрозумівши, з яким демоном я змагаюся.

Я вдавав, що не почув, але Зорбас не міг так просто відчепитись.

— Молодий ти, хазяїне, — раптом жовчно мовив він, — молодий ти, здоровий, їси і п'єш уволю, дихаєш чистим повітрям, усе набираєшся сили, а толку з того? Спиш-то ти сам, тільки харчі переводиш! Та піди вже ти до неї, таки цієї ночі, не гай часу, життя просте, хазяїне, — скільки ще тобі це казати? Не ускладнюй його!

Гортаючи рукопис «Будди», який лежав переді мною, я слухав Зорбасові слова й розумів, що вони відкривають широкий і рівний шлях і що вони теж поклик Марі, злого духу розуму, підступного спокусника.

Я слухав Зорбаса мовчки, готовий до рішучого опору, поволі перегортав рукопис і посвистував, аби приховати хвилювання. Та що довше я мовчав, то більше він розпалював:

— Сьогодні ж різдвяна ніч, біжи, перехопи вдову, поки не пішла до церкви. Христос народжується цієї ночі, хазяїне, сотвори й ти своє власне чудо!

Я підвівся й сказав роздратовано:

— Годі вже, Зорбасе, у кожної людини свій шлях, як і своє дерево. Ти хоч коли гудив смокву за те, що на ній не ростуть черешні? Та ото замовкни! Скоро північ, ходімо до церкви та й собі подивимось, як народжується Христос.

Зорбас насунув аж на очі свою зимову шапку й важко мовив:

— Добре, ходімо. Але — згадаєш моє слово — бог був би більш задоволений, якби ти цієї ночі з'явився у вдови, мов архангел. Коли б господь ходив твоїми дорогами, хазяїне, він би не опинився в Марії, і Христос ніколи б не народився. Спитай мене, який шлях божий, і я скажу тобі: той, що веде до Марії. Вдова — це Марія.

Він помовчав, марно чекаючи відповіді, потім рвучко відчинив двері. Ми вийшли, і він сердито повторив, ударивши костуром у ринь:

— Так, так, удова — це Марія!

— Ходімо, — сказав я, — тільки не кричи.

Ми швидко йшли в зимову ніч. Небо було дивовижно чисте, зовсім низько над нами сяяли великі зорі, мов завислі в повітрі вогненні кулі. І поки ми йшли берегом, ніч скидалася на вбитого звіра, що впав край моря.

«Від цієї ночі, — думав я, — світло, яке здолала зима, почне брати над нею гору. Так, неначе й воно народилося цієї ночі разом з прекрасним божистим дитям».

Всі селяни збилися в теплому запашному вулику — в церкві: попереду чоловіки, за ними, склавши руки на животі, жінки. Піп Стефанос, високий, сухий, роздратований сорокаденним постом, походжав туди й сюди широкими кроками, махав кадилом і співав, поспішаючи впоратись із народженням Христа; аби якомога швидше дістатися додому й накинутись на жирну м'ясну юшку, ковбаси та печеню...

Якби було сказано: «Сьогодні народиться світло», то це не схвилювало б людські серця, не стала б легендою ця ідея й не заволоділа б світом. І народження світла залишилося б звичайним фізичним явищем, яке не розпалює уяви, тобто нашої душі. Але світло, що народжується посеред зими, стає дитям, дитям божим, і ось уже двадцять віків душа пригортає його й плекає своїм молоком...

Десь одразу після півночі тайний обряд дійшов кінця: Христос народився, зголоднілі селяни весело посунули по домівках, щоб наїстись і до глибин живота відчутити таїнство господнього втілення. Живіт — то міцна підвалина, а хліб, вино і м'ясо — першоелементи, без яких не сотвориться бог.

Зірки тепер сяяли великі, наче янголи, ріка Йордан¹ плинула від одного краю неба аж до іншого, важка зелена зірка тремтіла над нами, як смарагд. Я зітхнув.

Зорбас обернувся:

— А чи ти, шановний, віриш, що бог став людиною й народився в стайні? Ти віриш чи посміюєшся над людьми?

— Важко відповісти, Зорбасе, вірю чи не вірю. А ти?

— Йй-богу, я теж заплутався. Що тобі сказати, хазяїне? Коли я був ще малим хлопчиком і бабуся розповідала мені казочки, я нітрохи не вірив, але тремтів від хвилювання, сміявся і плакав так, неначе вірив. Коли ж у мене почала рости борода, всі ті казочки я відкинув і навіть сміявся

¹ Ріка Йордан — грецька назва Чумацького Шляху.

з них. А ось тепер, на старість, мабуть, здитинів, бо знову почав вірити... Ні, людина — це загадка!

Ми попрямували до мадам Ортанс. Ішли швидко, мов зголоднілі коні.

— Але ж і хирючі ці святі отці! Пузо твоє до рук приборуть — як ти від них відчепишся? Не їж, кажуть, м'яса сорок днів, постись. А для чого? Та для того, щоб ти зголоднів на м'ясо! От же ж пройдисвіти, яких тільки штук не знають!

Він прискорив ходу:

— Швидше переставляй свої маслаки, хазяїне, індичка вже, мабуть, готова!

Коли ми ввійшли в кімнатку нашої люб'язної пані, де стояло широке двоспальне ліжко, стіл уже був накритий білою скатертю, й на ньому парувала розкарячена догори ногами індичка, а від розжареної пічки йшло приємне тепло.

Мадам Ортанс зробила завивку й одягла довгу, кольору збляклої троянди, сукню з широкими рукавами та потертим мереживом; жовтогаряча, у два пальці завширшки, стрічка стискала її зморшкувату шию; під пахвами мадам побризкала помаранчовою водою.

«Як досконало згармонізовано все на цьому світі! — думав я.— І як добре згармонізований світ з людським серцем! Ось і ця стара співачка, пройшовши стільки рук і опинившись на цьому пустельному березі, зосереджує в своїй убогій кімнатці всю святу турботливість, душевну щедрість і дбайливість жінки».

Смачно приготована багата їжа, палаюча пічка, барвісте вбрання, схоже на прапор, що майорить на вітрі, пахощі помаранчової води — всі ці маленькі й такі людські тілесні втіхи дуже легко й швидко перетворились на велику душевну насолоду!

І раптом очі мої налилися сльозами: мені привиділося, що я зовсім не самотній цієї врочистої ночі, отут, край

берега моря, і що подбати про мене прийшло чарівне створіння, яке уособлювало з незвичайною відданістю, ніжністю й терплячістю і матір, і сестру, і дружину.

І я, хто вважав, що не має потреби ні в чому, нараз відчув потребу в усьому.

Мабуть, і Зорбаса поиняло таке ж саме хвилювання, бо як тільки ми ввійшли, він кинувся до нашої святково вбраної уславленої старої пані, дружини тисячі чоловіків, і міцно обняв її.

— Христос народився! — вигукнув він. — Слався, жіноче плем'я! — І обернувся до мене, сміючись: — Бачиш, хазяїне, яке це хитре створіння — жінка? Вона навіть бога заманить у свої тенета!

Ми посідали до столу й налягли на їжу та вино. І возрадувався живіт, і розм'якло серце. І знову розпалився Зорбас.

— Їж і пий! — раз по раз кричав він мені, — їж і пий, хазяїне, звесели душу, заспівай і ти, хлопче, як вівчарі: «Слава всевишньому...» Христос народився, це тобі не жарти, починай амане, хай тебе послухає господь, хай звеселиться і він, бідолашний, годі вже отруювати йому життя!

Зорбас уже був у доброму гуморі й теревенив безперестанку.

— Христос народився, премудрий Соломоне, книгогризе ти мій! Тільки ти мені не починай сіяти та пересівати: народився, не народився! Таки ж народився, чуєш, не будь дурнем! Казав мені один інженер: «Коли б ти взяв лупу та роздивився воду, яку ми п'ємо, то побачив би, що в ній повно дрібнесеньких черв'ячків, їх не видно простим оком. Побачив би черв'ячків та й не став би пити воду, помер би від спраги». Розбий лупу, хазяїне, розбий її, прокляту, хай пощезнуть усі черв'яки, та й напийся води, освіжись!

Він обернувся до нашої легковажної подруги, підніс угору повний келих і проголосив:

— Я, моя пані Діво, моя соратнице, п'ю цей келих за твоє здоров'я! За своє життя я бачив на кораблях багато різьблених із дерева жіночих фігур, прибитих на носі,— груди в них випнуті, щоки й губи пофарбовані в яскравий червоний колір. Вони пройшли всі моря, кидали якір у всіх портах, а коли корабель уже геть прогнів, вони опиняються на суші й до кінця днів своїх підпирають стіни рибальських кав'ярень, куди заходять випити капітани.

Так оце, пані морська вовчице, сьогодні, коли я бачу тебе на цьому узбережжі, оце тепер, коли я наївся й напився вволю і мені прояснилося в очах, ти здаєшся мені отакою самою фігурою з великого корабля. А сам я, моя Бубуліно,— твій останній порт,— я — ота кав'ярня, до якої заходять випити капітани, тож ходи, обіпрись об мене, згорни вітрила! Я п'ю цей повний келих, моя горгоно, за твоє здоров'я!

Мадам Ортанс, украй розчулена, розплакалася й уткнулась лицем у Зорбасове плече.

— Ось побачиш,— прошипів мені Зорбас на вухо,— оцим своїм добрим словом я накличу на себе лихо: вона мене сьогодні не відпустить, негідниця. Але ж як мені їх шкода, як мені їх шкода, сердешних!

— Христос народився! — крикнув він до своєї сирени.— За наше здоров'я!

Зорбас пропустив свою руку під руку мадам, і вони обоє, переплівши руки, випили нахильці, а потім захоплено глянули одне одному в очі.

Вже десь аж під ранок я вийшов самотній з теплої кімнатки й попхався до нашої халабуди. Село наїлося й напилосся вволю і тепер, позачинявши вікна й двері, солодко спало під великими зимовими зорями.

Було холодно, шуміло море, на сході грайливо підморгувала Венера. Я йшов берегом, бавлячись із хвилями: вони намагалися лизнути мене довгими язиками, а я відскакував від них. Я був щасливий і думав собі: «Оце і є справжнє щастя — не мати ніякого марнославства, а працювати, ска-

жено, мовби тебе з'їдає марнославство, жити подалі від людей і любити їх, не маючи в них потреби. І щоб було різдво, і щоб ти добре наївся й напився, а потім щоб сам вирвався з полону всіляких спокус, і щоб над тобою були зірки, ліворуч — земля, праворуч — море, і щоб ти зненацька усвідомив, що життя в твоєму серці вже дійшло найвищого дива — стало казкою».

Дні приходили й відходили, а я намагався бадьоритися, горланив і вибрикував, але в найглибших, найтемніших закутках душі був смутний. Увесь цей святковий тиждень у мені спливали спогади, повнячи мене музикою та образами близьких мені людей. Я знову відчув, настільки правдива та давня казка про те, що людське серце — то яма, наповнена кров'ю, а дорогі нам небіжчики припадають до неї і п'ють кров, аби воскреснути, і чим дорожчі вони нам, тим більше випивають крові.

Новорічний вечір. Галасливий гурт сільських дітлахів з великим паперовим корабликом прикотився й до нашої халабуди і почав дзвінкими радісними голосами співати різдвяних пісень. Заспівали й про те, як із Кесарії¹ вирушив Ай-Василіс², неабиякий мудрагель, та й прибув з папером і чорнилом на берег цього синього-синього критського моря скласти хвалебну пісню Зорбасу, мені та неіснуючій «шляхетній пані».

Я слухав і слухав, не кажучи й слова. І відчував, як ще один листочок, ще один рік спадає з мого серця, а я ступаю ще крок до чорної ями.

— Що з тобою, хазяїне? — запитав Зорбас, який співав разом з дітлахами, б'ючи в бубон, — що з тобою, мій хлопчику? Ти так зблід, хазяїне, аж постарів. Я під Новий рік завжди, як оце й тепер, стаю знову малою дитиною.

¹ Кесарія — місто в Центральній Анатолії, турецька назва — Кайсері.

² Ай-Василіс — грецький Дід Мороз.

Заново народжуюсь, як Христос. Адже він народжується щороку, правда ж? Отаке й зі мною робиться.

Я ліг на ліжку й заплющив очі. Щось дратувало мене, розмовляти ні з ким не хотілося.

Сон не брав мене. Неначе я мав цього вечора скласти звіт за всі свої діяння, тож усе моє життя, швидкоплинне, безладне й непевне, зринало перед моїм зором, і я вдивлявся в нього, сповнений відчаю.

Немов пухка хмара, яку високо вгорі шматують вітри, життя моє мінилося формами, клубочилося, розпадалося й знову збивалося до купи, прибираючи вигляду то лебедя, то собаки, то демона, то скорпіона, то золотого павука, то мавпи, а хмара все розповзалася й розпадалася, наповнена сьайвом веселки й вітром.

Всі питання, які я поклав собі розв'язати за своє життя, не тільки залишалися без відповіді, й ставали щодалі заплутанішими, пекучішими. І навіть мої найбільші поривання вгомонилися, стали поміркованішими...

Розвиднілось. Я не розплющував очей, намагаючись пробити затужавілу кору мозку й проникнути в той небезпечний темний канал, що єднає кожную людську істоту з великим океаном буття. Я поспішав роздерти серпанок і подивитися, що несе мені цей новий рік...

— День добрий, хазяїне, многая літа!

Зорбасів голос різко повернув мене на землю. Я розплющив очі саме в ту мить, коли Зорбас гупнув об поріг халабуди великим гранатом. Вологі рубінові зерна долетіли аж до мого ліжка. Я підібрав кілька і з'їв. Приємний сік промочив пересохле горло.

— Хай нам добре ведеться, хай буде легко на серці і нехай нас украдуть гарні дівчата! — з почуттям вигукнув Зорбас.

Він умився, поголився, вдягнув святкове вбрання — штани з зеленого сукна, сірий повстяний піджак, облізлу коротку шубу з козини, на голову натяг російську каракулеву шапку, підкрутив вуса і сказав:

— Хазяїне, я піду покажуся в церкві як годиться представникові компанії. А то ще подумають, ніби ми масони, тоді прощай вугілля. Та й що я втрачаю? Швидше час мине.

Він схилив голову набік, підморгнув мені й прошепотів:
— А може, ще й удову побачу.

Бог, інтереси компанії та вдова сплелись у Зорбасовій голові в єдиний вузол; я почув, як даленіють його легкі кроки й підхопився на ноги; чари розвіялись і душа знову замкнулася в своїй тілесній в'язниці.

Я одягнувся й пішов понад берегом. Ступав швидко, на серці було радісно, ніби я врятувався від якоїсь небезпеки чи гріха; мені раптом здалося святотатством моє ранкове бажання досягнути своєї мети й побачити ще не народжене майбутнє. Я пригадав, як одного ранку зненацька уздрів на сосні лялечку метелика саме в ту мить, коли жива істота, що була всередині, пробивала оболонку, готуючись вибратися назовні.

Я чекав і чекав, але вона барилася. Я нетерпляче нахилився над нею й почав зігрівати її диханням. Зігрівав настирливо, і диво почало вершитися переді мною в неприродно швидкому темпі; оболонка повністю розкрилася, і метелик вивільнився з неї. Але я ніколи не забуду жаху, що поймав мене: крильця метелика залишалися згорнутими, все його тільце тремтіло, силкуючись розправити їх; я теж намагався допомогти метеликові своїм диханням. Але марно: йому слід було терпляче дозрівати й розкриватися під сонцем, а тепер уже стало пізно, моє дихання примусило метелика вилупитися дочасно, зморщеним і недоношеним. Вилупившись недозрілим, він посіпався відчайдушно і невдовзі помер у мене на долоні.

Оте легесеньке, як пушинка, тільце метелика, здається, лягло найбільшим тягарем на моє сумління. І ось сьогодні я глибоко усвідомив: штучно прискорювати дію вічних за-

конів — смертельний гріх, у всьому треба з цілковитою довірою віддаватися безсмертному ритму.

Я присів на одній із скель, щоб спокійно при звичаїти себе до цієї новорічної думки. «О! Коли б то мені пощастило,— казав я собі,— в цьому новому році підлагодити моє життя під той ритм, щоб не знало воно істеричного поспіху! О, коли б той маленький метелик, якого я вбив, примусивши дочасно вилупитися, міг завжди летіти попереду мене й показувати мені дорогу! Тоді б той метелик, що помер, ледве народившись, допоміг би одній із своїх сестер, одній людській душі розправити крила неквапливо, у спокійному темпі!»

Я радісно підхопився на ноги — тепер і я мав новорічний дарунок. Віяв холодний вітер, небо було чисте, море виблискувало.

Я подався до села; служба в церкві, певне, вже скінчилася, тож я з завмиранням серця чекав, хто перший зустріне мене в новому році, хто стане знаменням для моєї душі. «От коли б це було якесь дитя,— казав я собі, з новорічною іграшкою в руках або ще міцний дід у білій сорочці з широкими рукавами, який уже до кінця сповнив свій обов'язок на землі». Що ближче підходив я до села, то дужче хвилювався.

Раптом коліна мої підломилися: на дорозі, що тяглася попід сливами до села, з'явилася вдова у чорній хустці. Прудка, розпашіла, струнка, як тополя, вона вигиналася на ходу, мов чорна пантера, і мені здалося, що від неї в повітрі розливається різкий запах мускусу.

«Якби ж то можна було щезнути!» — майнуло мені в голову. Я чув нутром, що ця роздратована самиця не знає пощади і єдино можлива перемога над нею — це втеча. Але як ти втечеш? Удова наближалася; ринь рипіла так, ніби йшло військо; вона струснула головою, хустка зсунулася, відкривши лискуче, як воронове крило, волосся. Вдова стрельнула в мене поглядом і усміхнулася. Її очі яріли жагучою ніжністю. І враз вона швидко, похапцем накиннула

хустку на голову, ніби зненацька засоромилася, що відкрила найглибшу жіночу таємницю — волосся.

Я хотів був привіталися, сказати «многая літа», але щось затисло мені горло, як тоді, коли обвалилася лава і моє життя зависло на волосинці. Погойдувались тростини в огорожі її саду, зимове сонце лило світло на золоті лимони та помаранчі в темному листі, і весь сад сяяв, ніби рай.

Аж ось удова спинилася, простягла руку, з силою штовхнула хвіртку й відчинила її. Саме в цю мить я порівнявся з нею, вона обернулася, знову глянула на мене й грайливо повела бровою.

Хвіртка залишилася відчиненою, а я дивився, як удова, погойдуючи стегнами, віддаляється, зникає за помаранчами.

Стрибнути б оце на поріг, рвонутися двері, ускочити в дім услід за нею, обхопити її за талію, щоб ми, не кажучи й слова, впали разом на розстелене ліжко — ось що означає чоловік! Так учинив би мій дід, ба навіть і мій онук, а я стояв на місці й роздумував...

— У якомусь іншому житті,— пробурмотів я, гірко усміхаючись,— поведуся краще, а тепер ходімо геть!

Збігши в зелений видолинок, я відчув на серці такий тягар, ніби вчинив смертельний гріх. Я блукав і блукав, тремтячи від холоду, і гнав з уяви усмішку й груди вдови, а вони все зринали й зринали перед моїми очима, і я припускав щодуху, ніби за мною хтось гнався. Деревя ще стояли голі, але бруньки їхні вже набухали й розпукувались; у кожній бруньці відчувалися туго скручені, стиснуті, готові вискочити на світ божий майбутні паростки, квіти й плоди. Під сухою лускою беззвучно, потаємно, день і ніч серед зими снується велике диво весни. Зненацька я радісно скрикнув: переді мною в улоговині вже квітнув відважний розвідник — мигдаль, він випередив усі інші дерева, провіщаючи весну.

Я відчув полегкість. Саме цього мені й хотілося. Глибоко вдихаючи тонкий гіркуватий запах, я зійшов з дороги й присів навпочіпки під квітучим гіллям. Сидів довго, ні про що не думаючи, безтурботний і щасливий. Ніби опинився у вічності, під якимось деревом у раю.

Нараз гучний грубий голос вигнав мене з раю.

— Чого це ти упхався в яму, хазяїне? А я його шукаю, геть ноги відбігав! Скоро обід, ходімо!

— Куди?

— Куди? Ти ще й питаєш? До пані Свинки. Ти що, не зголоднів? Поросятко вже вибралося з печі, пахощі такі, що дух забиває. Ходімо, кажу тобі!

Я підвівся, погладив твердий таємничий стовбур мигдалю, що зміг звершити оце квітуче диво. Зорбас ішов попереду, спритний, веселий і голодний; первісні потреби людини — їжа, питво, жінка, танок — ще не вичахли в його розбійницькому тілі. У руці він щось тримав, загорнуте в рожевий папір і перев'язане золотою стрічкою.

— Новорічний подарунок? — запитав я.

Зорбас засміявся, намагаючись приховати хвилювання.

— Та... це щоб та бідолаха не кисла! — сказав він не обертаючись. — Це ж тобі жінка, ми ж уже говорили, що це тонкосльоза істота.

— Фотографія? Твоя фотографія, нечестивцю?

— Побачиш... побачиш, не поспішай. Я сам це зробив. Ходімо швидше.

Яскраво світило полуденне сонце, вливаючи в тіло бадьорість. Море теж тішилося в його промінні. Маленький пустельний острівець удалині, повитий легким серпанком, здавалося, плив по морю, виринувши з його глибин.

Ми дійшли до села. Зорбас порівнявся зі мною й сказав притишеним голосом:

— Знаєш, хазяїне, та бестія була в церкві. Я стояв спереду, аж біля півного, коли дивлюсь — іконостас засяяв, заблищали і Христос, і богородиця, і дванадцять апосто-

лів... «Що це воно таке,— думаю собі й хрещуся,— сонце, чи що?» Обертаюсь — аж то вдова.

— Годі теревенити, Зорбасе! Годі! — сказав я й пришвидшив ходу.

Але Зорбас бубонів мені в спину:

— Я бачив її зблизька, хазяїне, у неї родимка на щічці — збожеволіти можна. І що воно за диво — родимки на жіночих щічках!

І він вражено, як завше, витріщив очі.

— Ти таке бачив, хазяїне? Дивишся — гладенька шкіра, аж тут раптом чорна цятка. І в тебе від цього голова йде обертом! То як би ти це розтлумачив? Що про це кажуть твої кітапи?

— Ану їх к бісу!

Зорбасові моя відповідь припала до серця і він розсміявся:

— О, бачу, ти вже починаєш розуміти, що і до чого.

Ми хутко проминули кав'ярню, навіть не спинившись.

«Шляхетна пані» вже спекла в печі поросю і виглядала нас, стоячи на ганку.

Вона знову пов'язала шию стрічкою жовтогарячого кольору і так товсто натиькувала себе пудрою, так густо наклеїла губи темно-вишневою помадою, що ставало страшно. Як тільки вона побачила нас, усі її тілеса затряслися, бляклі оченята радісно, кокетливо заграли й прикипили до підкручених вусів Зорбаса. А той, щойно зачинилися за нами зовнішні двері, обхопив її за талію.

— Многая літа, Бубуліно моя, поглянь, що я тобі приніс! — сказав він і поцілував її в зморшкувату тлусту шию.

Стара сирена зойкнула від лоскоту, але не розгубилася: око її вп'ялося в подарунок, вона вхопила згорток, розв'язала золоту стрічку, розгорнула папір і скрикнула.

Я нахилився подивитись і собі. На товстому картоні богопротивний Зорбас намалював чотирма різними кольорами — жовтим, брунатним, сірим і чорним — чотири великі, прикрашені прапорами панцерники. Море було рожеве,

перед панцерниками, розкинувшись на хвилях, пливла сніжно-біла, з закрученим риб'ячим хвостом, з розпущеним волоссям, високими персами й жовтою стрічкою на шії русалка — мадам Ортанс. Вона тримала чотири канати, тягнучи панцерники з англійським, російським, французьким та італійським прапорами. А в кожному кутку картини стовбурчилось по бороді — золотава, руда, сива й чорна, як вугілля.

Стара сирена миттю второпала, що й до чого.

— Я! — вигукнула вона, гордо показуючи на русалку. І додала, зітхнувши: — Ох, ох, колись і я була великою державою...

Вона зняла кругле люстерко, що висіло над ліжком біля папужиної клітки, і почепила туди творіння Зорбаса. Обличчя її під густими рум'янами, напевно, стало білим як крейда.

Тим часом Зорбас прошмигнув на кухню — голод не давав йому спокою — і виніс звідти печене поросся, поставив перед ним пляшку вина й наповнив три келихи.

— Призволяйтеся! — вигукнув він, ляснувши в долоні. — Почнімо з основи основ — з пуза, Бубуліно моя, а потім перейдемо й нижче!

Але атмосфера ставала напруженою від зітхань старої сирени. Кожного нового року наша пані теж мала своє друге пришествя і, певно, теж зважувала своє життя і, мабуть, бачила, що воно змарноване. У цій жіночій голові з поріділим волоссям міста, чоловіки, шовкові сорочки, шампанське, напахчені борода напевне «устають по святах з могил і волають».

— Я не хоче їсти, — промовила вона розчулено, — не хоче... не хоче...

Мадам улякла перед мангалом, поворушила розжарене вугілля, і рожеві відблиски заграли в неї на обличчі. Один кучерик ковзнув по її чолу й дотягся до вогню; кімната наповнилася нудотним запахом смаленого волосся.

— Я не їсти... я не їсти...— знову прошепотіла вона, побачивши, що ми не звернули уваги на її слова.

Зорбас сердито стиснув кулак і якусь хвилину вагався: чи то дати їй бурмотіти скільки хоче, а самому накинута на їжу й питво, чи то улякнутися перед нею, обняти її й шепнути ніжне слівце, щоб у неї проясніло на душі.

Раптом Зорбасове обличчя прибрало рішучого вигляду: він прийняв рішення. Упавши навколішки, він обхопив ноги сирени і сказав тремтячим голосом:

— Якщо ти не їстимеш, моя Бубуліно,— світ западеться. Пожаль світ, моя господине, посмакуй ніжкою цього поросятка!

І він пхнув їй у рота обліту жиром хрящувату ніжку. А потім згріб мадам у обійми, підняв і посадив на стілець між нами.

— Їж,— закричав він,— щоб і в наше село ввійшов Ай-Василіс! Бо інакше, аби ти знала, не ввійде. Повернеться назад, у свій рідний край, у Кесарію, забере назад папір і чорнило, новорічні пироги, подарунки, дитячі іграшки, оце ось поросся і піде геть. А тому, моя Бубулінонько, відкрий свого ротика, їж!

Він заліз двома пальцями їй під пахву й залоскотав. Стара сирена захихотіла, витерла свої почервонілі оченята й почала зі смаком жувати печену ніжку.

І саме в цю хвилину на даху, над нашими головами, залунав дружний дует котячої любові. Коти нявчали скажено, несамовито, голоси їхні, сповнені погрози, то здіймались до пронизливих нот, то притихали, аж нараз почулося, як тварини зчепились і клубком покотилися по даху, дряпаючи й кусаючи одне одного.

— Няв-няв! — занявчав Зорбас і підморгнув старій сирені.

А та усміхнулась і потайки стиснула йому руку під столом. Тугий клубок відкотився від її горла, і вона радісно накинута на їжу.

Сонце схилилось до заходу, заглянуло в віконце і спочило на колінах Бубуліни. Пляшка спорожніла, Зорбас, по-котячому настовбурчивши вуса, схилився над «жіночим родом». А мадам Органс, згорбившись на стільці й опустивши голову на груди, відчула над собою — аж здригнулася — гарячий хмільний дух.

— Ну, що воно за чудасія, хазяїне? — обернувшись до мене, запитав Зорбас.— У мене все навпаки. Розповідали мені, що в дитинстві я скидався на старого: поважний, неговіркий, голос грубий, старечий. Казали, дуже я був схожий на свого діда! Та що більше років налягало мені на плечі, то легковажнішим я ставав. У двадцятирічному віці почав я викидати коники — не зовсім шалапутні, а так собі, звичайні. Коли стукнуло сорок, заграли в мені з доброго дива молоді соки і витівки мої стали такі, наче я блекоти об'ївся. А ось тепер, як заокруглив шостий десяток — воно то мені вже шістдесят п'ять, але це між нами — так ось тепер, як заокруглив шостий десяток, от їй-богу, — що ти на це скажеш, хазяїне? — я наче з прив'язі зірвався.

По цих словах Зорбас підніс келих і розчулено обернувся до своєї дами.

— Твоє здоров'я, шляхетна пані, — мовив він урочистим тоном.— Хай з божою поміччю в новому році в тебе виростуть нові зуби. Хай брови твої стануть як шаблочки, хай шкіра твоя знову стане мармуровою, щоб ти нарешті зірвала з шиї цю нікчемну стрічку! І нехай знову повстане Кріт, і прибудуть, моя Бубуліно, чотири великі держави зі своїми флотами, і щоб кожний флот мав свого «плотьоводця», а кожен «плотьоводець» — бороду, кучеряву й запашну. І щоб ти, моя русалочко, знову вискочила з хвиль і почала — ой лишенько, пропали ми! — пісню. І нехай усі чотири флоти розіб'ються об оці дві округлені скелі!

І він простяг своє лаписько до зів'ялих, обвислих грудей мадам.

Від цього тосту Зорбас розпалився ще дужче, і його голос став хрипким од пристрасті. Я колись бачив у кіно,

як один турецький паша розважався в паризькому кабаре: у нього на колінах сиділа русява мідинетка¹, паша збуджувався, розпалювався, і було видно, як китичка його фески піднімається, спершу завмирає в горизонтальному положенні, а потім враз підскакує й стає в повітрі сторчака.

— Ти чого смієшся, хазяїне? — запитав мене Зорбас.

Однак мадам ще була під враженням від Зорбасового госту.

— Ох, — зітхнула вона, — чи це можливо, любий мій Зорбасе? Молодість не вертається!

Зорбас підсунувся ближче до неї, два стільця притулились один до одного.

— Послухай, що я тобі скажу, моя Бубуліно, — мовив він, намагаючись розстебнути й третього, найважливішого гудзика її блузки, — послухай, який великий подарунок я тобі зроблю: з'явився один новий лікар, він творить чудеса. Дає тобі ліки — чи то порошки, чи краплі, не знаю, не буду брехати, — і ти знову стаєш двадцятирічною, ну, щонайбільше, двадцятип'ятирічною. Почекай, моя Бубуліно, я замовлю їх тобі в Європі...

Стара сирена підкочила, на голові в неї поміж ріденьким волоссям сяйнула лискуча червоняста шкіра.

— Справді, — скрикнула вона, — справді?

І обвила повними ослабленими руками шию Зорбаса.

— Якщо це, мій Зорбасику, — заворкотала вона, сповзаючи по ньому, — якщо це будуть краплі, то замов мені сулію, а якщо порошки...

— То цілий лантух! — вигукнув Зорбас і розстебнув третього гудзика.

Коти, що на хвилину були примовкли, занявчили знову — один голос благав і ридав, другий відмовляв і погрожував...

Наша дама позіхнула, очі в неї злипалися.

¹ Мідинетка — прізвисько працівниць салонів та ательє мод у Франції.

— Чуєш котів? Безсоромні...— проворкотала вона й усілася Зорбасові на коліна, потім поклала голову йому на плече; хильнула вона чималенько, очі від вина вкрились поволокою.

— Про що ти задумалась, моя Бубуліно, що аж погляд у тебе затуманився? — спитав Зорбас.

— Про Александрію...— склипуючи, видушила з себе сирена, яка побачила світу,— про Александрію... Бейрут... Константинополь... турки, араби, шербети, золоті пантофлі, черевички, фески...

Вона знову зітхнула.

— Коли Алі-бей залишався зі мною на ніч — о, що то були за вуса! брови! плечі! — він наймав музик, і в моєму дворі аж до світання витинали бубни й зурни. Сусідки, було, мало не луснуть од заздрості, все бурчать: «Алі-бей знову з мадам...»

А потім, у Константинополі, по п'ятницях, не пускав мене саму на прогулянку, боявся, що мене помітить султан, як ітиме до мечеті, і моя краса так його вразить, що він забере мене в свій гарем... А коли вранці Алі-бей виходив з мого дому, то приставляв до дверей трьох муринів, аби жоден чоловік до мене не підступився... Ах, ах, Сулейманчику мій!

Вона дістала хусточку, вхопила її зубами й засичала, як морська черепаха.

Зорбас пересадив її на стілець поряд із собою, роздратовано підхопився й забігав сюди-туди. У кімнаті відразу стало тісно, Зорбас і собі засичав, ухопив свій костур і вилетів надвір. За хвилину я вже побачив, як він, приставивши до стіни драбину, дереться по ній через дві приступки.

— Кому це ти зібрався нам'яти боки? — крикнув я.— Сулейману-наші?

— Цур їм, цим котам! Не дадуть спокою!

І він одним стрибком опинився на даху.

Тим часом мадам Органс, п'яна, розпатлана, вже заплющила свої безліч разів ціловані очі, сон підхопив її й поніс у великі міста Сходу — в сади по внутрішніх дворах, у темні гареми, до ласолюбних пашів. А потім поніс її морями, і їй снилося, ніби вона рибалить, ніби ось уже закинула чотири вудки і на них спіймалося чотири величезних панцерника...

Спокійна, свіжовикупана морем, стара сирена усміхнулася вві сні.

Увійшов Зорбас, потрясаючи костуром.

— Спить? — запитав він, глянувши на мадам. — Спить, стерва?

— Так, — відповів я, — її забрав Воронов, який омолоджує старих, сон, любий Зорбасе — паша. Тепер їй двадцять років, і вона розгулює по Александрії та по Бейруту...

— Чорти б її вхопили! — буркнув Зорбас і сплюнув на підлогу. — Ти бач, як усміхається! Ходімо, хазяїне!

Він одягнув шапку й відчинив двері.

— Що, отак і дамо драла, залишимо її саму? — запитав я. — Це ж сором!

— Вона не сама, — гаркнув Зорбас, — вона з Сулейманом-пашею, хіба не бачиш? На сьомому небі опинилася, бридке бабисько! Ходімо!

Просто з дверей ми пірнули в холодне повітря. В ясній височині спокійно плив місяць.

— Жінки! — з відразою сказав Зорбас. — Тьху! Але ж вони не винні, це ми винні, телепні, вітрогони, Сулеймани та Зорбаси!

По хвилі він озвався знову:

— Та тільки ж і ми не винні, винен один, один-єдиний, Великий Телепень і Вітрогон, Великий Сулейман і Великий Зорбас... Ти знаєш хто!

— А якщо його немає, — сказав я, — якщо його немає?

— Тоді плюнь на все це!

Якийсь час ми йшли швидко, не розмовляючи. Зорбас цілковито поринув у якісь свої сердиті роздуми, бо раз у раз бив костуром по камінню й плювався. Раптом він обернувся й сказав:

— Покійний дід мій — хай господь простить йому гріхи — добряче розбирався в жінках, бо таки ласий був до них, душа його через них зотліла. «Затям моє слово, Алексісе,— казав він,— стережися жінок! Коли бог вийняв — хай буде проклятий той день! — ребро в Адама, щоб сотворити жінку, диявол обернувся змієм і — хап! — вихопив у нього ребро та й ну втікати... Кинувся бог за ним, спіймав його, та той вирвався, тільки роги й залишилися в божих руках. «Добра пряха,— сказав бог,— ложкою напруде, то чом би мені не зробити жінку з диявольських рогів?» От він її й зробив, та й попали ми в лапи диявола, Алексісе. Хоч би до чого ти в жінки доторкнувся — то все дияволів ріг. Тож стережися, мій хлопчику! А вона ж іще й райських яблук накрала, та й сховала їх собі в пазуху і тепер так ото виступає, так їх випинає та кирпу гне, бий її лиха година! Скуштуєш тих яблук — пропав, не скуштуєш — теж пропав. Ех, що я тобі пораджу, хлопче? Роби, що хочеш!» Отак сказав мені покійний дід, тільки ж хіба воно до мене дійшло? Став і я на його стежку, та й попутав мене лихий!

Ми швидко прямували селом; місяць неспокійний, світло його тривожне, як ото буває, коли, добряче захмелівши, вийдеш надвір провітритись і тобі здається, що світ переминівся. Дороги тоді стають молочними ріками, калюжі ущерть повні білого вапна, гори вкриті снігом. Твої руки, обличчя, шия світяться фосфоричним світлом, як світлячки. Місяць екзотичною круглою медаллю висить у тебе на грудях...

Ми йшли швидко, мов коні, не йшли — летіли, бо від випитого вина відчували в тілі дивовижну легкість. Позаду нас у селі собаки вилазили на дахи й жалібно завивали на

місяць, мовби голосили, і в нас теж підіймалося мимовільне бажання витягнути шиї та й собі завити.

Коли ми проходили попід садом удови, Зорбас зупинився: вино, їжа й місяць довели його до одуріння. Він витягнув шию й загорлав своїм віслучим голосом сороміцьку пісеньку, яку тієї ж таки хвилини, як мені здається, змостив його розпаленілий мозок:

Ох, люблю ж я твоє тільце від талії й нижче!
Ой же, нижче, та не дуже — там до раю ближче!

— І це ще один рік диявола! — сказав він. — Ходімо, хазяїне!

Аж удосвіта ми дісталися до халабуди. Я знесилено впав на ліжку, а Зорбас умився, розпалив пічку і зварив каву. Потім сів просто на землю по-турецькому, запалив сигарету і спокійно, з прямим, наче закам'янілим тулубом, довго димів, задивившись у море. Обличчя його було серйозне й зосереджене; він нагадав мені японський малюнок, який мені дуже подобався: сидить, схрестивши ноги, аскет, закутаний у помаранчового кольору рясу, його суворе обличчя, ніби зроблене з добре відшліфованого дерева, потемніле від дощів, світиться дивним світлом, шия пряма, він дивиться, усміхаючись, без тіні страху, просто перед себе у чорну ніч...

Я милувався Зорбасом, облитим місячним світлом, і захоплювався тим, як мужньо й просто ладнав він із світом, як міцно злилися в ньому душа й тіло, як усе — жінки, хліб, розум, сон — гармонійно й радісно долучалося до його тіла, стаючи Зорбасом.

Досі я ще ніколи не бачив, щоб людина і всесвіт отак пасували одне одному.

Місяць схилився до заходу, круглий, блідо-зелений, море дихало невимовним чаром. Зорбас викинув сигарету, простяг руку до кошика, попорпався в ньому, витяг шпагат, коліщатка, палички, засвітив лампу й почав мудрувати над канатною дорогою. Схилений над своєю примітивною

іграшкою, він, мабуть, поринув у серйозні, важкі роздуми, бо раз по раз шкріб потилицю й лалявся. Та це заняття невдовзі йому набридло, бо він ні сіло ні впало раптом торохнув по паличках ногою, і вся споруда завалилася.

Я заснув, а коли прокинувся, Зорбас уже пішов. Було холодно, вставати я не мав ніякого бажання, тож простяг руку до маленької полочки над ліжком і взяв книжку, яку дуже любив і всюди возив із собою — пісні Малларме. Читав повільно, неуважно, потім закрив книжку, знову відкрив і врешті відкинув. Усе в тих піснях сьогодні вперше здалося мені безкровним, ні духу, ні плоті людської — лише блякло-сині порожні слова на вітрі. Дистильована, чистісінька вода, без мікробів, але й без поживних речовин — мертва вода.

Як у напівзабутих релігіях боги перетворюються на поетичні мотиви, на гаптування, що скрашує людську самоту, розвішане по стінах, так і ця поезія. Невиразні жадання серця, які несуть у собі і ґрунт, і зерно, обертаються безплідною грою, повітряними замками.

Я знову розкрив книжку, почав читати. Чому ці пісні стільки років чарували мене? Чиста поезія! Нехай життя стане прозорію, невагомою іграшкою, яку не обтяжує ані краплина крові. Селянське, грубе, брудне людське начало — любов, плоть, крик — нехай стане абстрактною ідеєю, нехай у чорнилі розуму в безлічі алхімічних перетворень воно позбудеться матеріальності й розвіється!

Чому ж усе це, що досі так вабило мене, раптом постає переді мною сьогодні вранці досконалою шарлатанською еквілібристикою?

Тому що завжди, під завісу кожної цивілізації агонія людини завершується отакою штукарською, з біса майстерною грою — чистою поезією, чистою музикою, чистим розумом. Агонія останньої людини, яка в усьому зневірилася й утратила всі ілюзії, яка вже нічого не чекає, нічого не боїться і в якій весь ґрунт обернувся на дух, а дух уже не має де пустити коріння, щоб жититися й розвиватися...

Спорожніла людина — ні майна, ні сімені, ні крові. Всі речі перетворилися на слова, всі слова стали музичною еквілібристикою, і тепер остання людина сидить на краю своєї пустелі й розкладає музику на німі математичні рівняння.

Я підскочив. «Будда — це остання людина!» — вихопилось у мене. Ось його страшний таємний зміст. Будда — це «чиста» душа, яка спорожніла, яка не має в собі нічого. Будда — це Ніщо. «Порожніє нутро, порожніє розум, порожніє серце ваше!» — гукає він, і де ступить його нога, там не тече вода, не росте трава, не народжується дитя. «Треба,— подумав я,— напустити на нього чари, поманити його, примусити вилізти з мого нутра, накинути на нього сіль із слів й спіймати, щоб урятувати себел!»

Писання «Будди» вже перестало бути філологічною грою, це була боротьба з величезною руйнівною силою в мені, боротьба з великим Ні, яке точило моє серце, і від того, хто візьме гору в цій боротьбі, залежало моє життя.

Я радісно взяв рукопис, тепер я вже знав, де серце Будди, знав, куди бити! Будда — остання людина, а ми ще тільки на початку, ми ще не їли, не пили й не любили достатньо, ми ще не жили, а цей делікатний старий, якому набридло життя, прийшов до нас надто передчасно, треба витурити його геть!

Отак я кричав подумки, приступаючи до писання. Але тепер це вже було не писання, це була війна, несамовита гонитва, облава й заклинання, щоб вигнати звіра з його лігва. Магічне священнодійство — це справжнє мистецтво, адже в нашому єстві живуть темні сили, що руйнують людину, живуть ниці бажання вбивати, трощити, ненавидіти й безчестити, та ось приходять мистецтво з ніжною сопілкою й рятує нас.

Я писав і змагався цілий день. Увечері вже геть знесилився, але був певен, що просунувся вперед, підкоривши сьогодні кілька вершин. З нетерпінням чекав я повернення Зорбаса, щоб поїсти, виспатися, набратися нових сил, а на світанні знову кинутися в бій.

Зорбас прийшов, коли вже смеркло, його обличчя сяяло. «І він знайшов, і він!» — майнула радісна думка в моїй голові.

Позавчора, коли мені вже все було набридло, я сердито заявив йому:

— Гроші кінчаються, Зорбасе, тому те, що слід зробити, треба зробити якнайшвидше! Займімося найперш канатною дорогою: якщо не пощастить з вугіллям, то візьмемося за деревину. Інакше ми пропали.

Зорбас пошкріб потилицю:

— Кажеш, кінчаються гроші? Кепські справи!

— Тануть! Ми їх проїли, Зорбасе. Прикинь сам. Як там твої досліди з канатною дорогою? Ще нічого не придумав?

Зорбас похнюпився й промовчав. Йому стало соромно. Мабуть, він тоді поклявся домогтися свого, і ось тепер, сьогодні, обличчя його сяяло.

— Я знайшов, хазяїне! — крикнув він ще здалеку. — Знайшов потрібний нахил! Хоч як він од мене вислизав, проклятий, та я його все-таки спіймав!

— Ну, то тепер жени вперед! Повний вперед! Чого тобі треба?

— Завтра зранку треба поїхати в Кастро закупити необхідні матеріали — товстий сталевий канат, блоки, підкладки, цвяхи, скоби... Я кулею злітаю туди й назад.

Він вправно розпалив вогонь, зварив їсти; ми їли й пили з величезним апетитом, бо добре сьогодні попрацювали.

Вранці я провів Зорбаса до села. Дорогою ми вели розважливу ділову бесіду — про наші вугільні справи. На одному узвозі Зорбас спіткнувся, камінь з-під його ноги покотився вниз, набираючи швидкості. Зорбас вражено завмер на місці, ніби вперше в житті побачив таке захоплююче видовище. Обернувшись, він глянув на мене, і в його очах майнув острах.

— Ти помітив, хазяїне? — нарешті промовив він. — Камені на узвозі оживають!

Я не відповів, але мені стало надивовижу радісно. Отак само великі духовидці й великі поети бачать усе ніби вперше. Щоранку вони завважають навколо себе новий світ, навіть не завважають, а створюють його.

Світ був для Зорбаса, як і для первісних людей, суцільним видовищем; зорі доторкалися до нього, море било в його скроні, він сприймав без спотворливого втручання розуму і землю, і воду, і живу твар, і бога.

Мадам Ортанс була попереджена і з хвилюванням чекала нас на порозі, підмальована рум'янами, напудрена, розцяцькована, мов кафешантан суботнього вечора. Мул уже стояв готовий біля воріт. Зорбас скочив на нього, взяв повід. Наша стара сирена боязко підступила до мула й уперлася своєю пухенькою рукою йому в груди, ніби хотіла зупинити свого коханого, не дати йому втекти.

— Зорбасе...— проворкотіла вона й стала навшпиньки.— Зорбасе...

Той відвів погляд удалину поперед себе: йому не подобалися любовні теревені ось так, посеред вулиці. Бідолашна мадам побачила Зорбасів погляд і здригнулася, але рука її так само впиралася, сповнена благання, в груди мула.

— Чого тобі? — сердито запитав Зорбас.

— Зорбасе,— благально промимрила мадам,— шануватися... не забувай мене, Зорбасе; шануватися...

Але він, не відповівши, смикнув повід, і мул рушив.

— Час добрий, Зорбасе! — крикнув я.— Три дні, чуєш? Не більше!

Він обернувся, махнув рукою, і стара сирена заплакала, сльози промивали ривчачки в пудрі.

— Я ж дав слово, хазяїне! До зустрічі!

І він зник між олівами. Мадам Ортанс плакала. Плакала й стежила, як зрідка між сріблястим листям спалахувала весела червона ряднина, яку вона, бідолашна, поклала на мула, аби її коханому було добре сидіти.

Незабаром і ряднина зникла; мадам Ортанс оглянулася довкола — світ спорожнів.

Я не повернувся на узбережжя, а побрався вгору. Та перед тим, як ступив на стежку, що вела до вершини гори, почув звук ріжка. То звістував про своє прибуття сільський поштар.

— Хазяїне! — гукнув він, махаючи рукою.

Підійшовши до мене, він подав паку газет, журналів та два листи. Одного я відразу запхав у кишеню, щоб прочитати увечері, коли згасне день, а розум заспокоїться; я знав, від кого цей лист і хотів розтягти задоволення.

Від кого другий лист — я здогадався по нервовому різкому письму та по зарубіжній марці. Його надіслав мій колишній співучень, Караянніс, із Африки, — він жив на якійсь горі біля Танганьїки.

Дивакуватий, різкий, смаглявий із сліпучобілими зубами, один з них стирчав назовні, як у пса. Він не говорив, а кричав, не дискутував, а скаженів. Ще молодим, одягненим у рясу, покинув він свою вітчизну — Кріт, де був викладачем теології. Між ним і однією з його учениць спалахнуло кохання; якось вони цілувалися в полі, їх побачили й узяли на глузи. Того ж дня викладач зірвав із себе рясу, сів на пароплав і поплив у Африку до одного свого родича. Там він з головою поринув у роботу, відкрив канатну фабрику, назбирав грошей. Час від часу він писав мені, запрошуючи погостювати в нього кілька місяців. Розкриваючи кожне його послання й ще не прочитавши, я відчував, як із завжди численних, скріплених шпагатом сторінок зривається буйний вітер і розвіває моє волосся. Отож я давно вже збирався поїхати до Африки та все відкладав і відкладав.

Зійшовши із стежки й присівши на камінь, я почав читати:

«То коли ж ти, грецький слимаче, зважишся приїхати? Здається мені, ти вже скотився до «добропорядного грека» і вештаєшся по кав'ярнях. Я кажу — кав'ярні, але маю на увазі не тільки власне кав'ярні, не думай, то також і книжки, і звички, і горезвісні ідеології. Сьогодні неділя, робити немає чого, то я сиджу вдома і згадую тебе. Спека як

у печі. Ні краплі дощу. Дощі тут — справжній потоп: у квітні, травні й червні.

Я зовсім самотній, але це мені подобається. Є тут чимало греків, однак я не хочу їх бачити. Вони мені бридкі. Ви, греки, будьте ви прокляті, навіть сюди притягли свої гидкі партійні чвари. Це те, що роз'їдає грека. А ще його роз'їдають карти, невігластво і плотські втіхи.

Я ненавиджу європейців, тому й никаю тут, по горах Васамби. Ненавиджу європейців, але найдужче з-поміж усіх їх ненавиджу греків і все грецьке. Ноги моєї не буде в вашій Греції. Тут і здохну, я вже й могилу собі замовив, її приготували неподалік від мого дому на голій горі. Вже й надгробок поставив, і сам вибив на ньому великими літерами:

ТУТ СПОЧИВАЄ ГРЕК,
ЯКИЙ ГИДУВАВ ГРЕКАМИ

Я вмираю зо сміху, плююся, лаюся й плачу, коли думаю про Грецію. Щоб не бачити греків і будь-чого грецького, я назавжди залишив вітчизну; приїхав сюди, приніс сюди свою долю — адже це не вона занесла мене в ці краї, людина вільна робити, що забажає! Я приніс сюди свою долю, працював тут як віл, працюю й далі. Піт з мене лився річками і ллється досі. Я змагаюся з землею, з повітрям, з дощем, з робітниками — чорними й коричневими.

Ніякої радості не маю, крім одної: працювати. Фізично й духовно, але краще фізично. Я люблю втому, люблю спливати потом і чути, як тріщать мої кістки. Гроші ненавиджу, розкидаюся ними, тринькаю їх коли завгодно й де завгодно; я не раб грошей, гроші — мої раби. Я став рабом праці, і гордий з цього! Рубаю ліс, уклав контракт з англійцями, виробляю канати, а тепер ще й вирощую бавовну. Маю багато робітників, чорних, коричневих і чорно-коричневих. Негідники. Забобонні. Брудні, брехливі, розпусні. Учора ввечері зчепилися два племені з моїх чорних — ваяї

та вангони. За одну курву. Честолюбність, бачиш. Точнісінько як у вас, о греки! Лаються, похапали ціпки й палиці і трощать одне одному макітри. Прибігли посеред ночі жінки, розбудили мене, репетують, щоб я розсудив. Я розсердився, послав їх під три чорти, а потім до англійської поліції. Але вони всю ніч стояли в мене під дверима й репетували. На світанку вийшов я й розсудив їх.

Завтра понеділок, рано-вранці підіймуся в гори Васамби, в густі ліси, до холодних джерел, у вічну зелень... Слухай, коли вже й ти, грече, відірвешся від того Вавилону, чи то пак Європи — «матері хвойд і мерзотників усього світу»? Коли вже ти прийдеш, щоб ми разом піднялися в ці незаймані гори?

Маю дитя від негритьянки. Дівчинку. Матір її я прогнав, бо наставляла мені роги відверто, серед білого дня, під кожним зеленим деревом. Прогнав її, коли вона вже геть мені упеклася. А дитину залишив, їй два роки. Вже ходить, починає говорити, я навчаю її грецької мови, перша фраза, якої навчив її, була «Тьху на тебе, грецизна! Тьху на тебе, грецизна!»

Вона мені подобається, клята, тільки ніс широкий, плескатий — материн. Люблю її, але так, як люблять кішку чи собаку. Як тваринку. Приїжджай, зробиш і ти з якоюсь васамбійкою хлопчика, та й одружимо їх!»

Я поклав розкритого листа на коліна; в мені знову спалахнуло бажання податися в Африку — не тому, що хотілося вирватися звідси, мені й тут, на цьому узбережжі, серед простих людей було добре, — але мене гризла думка: побачити, відчутти якомога більше землі й моря перш ніж померти.

Я підвівся. Вирішив не дертися на гору й пішов униз, на свій берег. Перший лист у верхній кишені жакета нагадував про себе, і мені кортіло якнайшвидше прочитати його. «Досить уже відтягувати радісні хвилини», — казав я собі підлесливо.

Діставшись до нашої халабуди, я запалив світло, заварив чай, поїв хліба, сиру, меду та апельсинів. Потім роздягся, ліг на ліжко й розпечатав листа:

«Учителю мій і новонавернений учню, вітаю тебе!

Тут багато роботи, та ще й важкої, слава «Богу». Я загнав це підступне слово в лапки, як звіра в клітку, щоб ти не розлютився одразу, як тільки розгорнеш листа. Так ось, тут багато роботи, слава «Богу»! Півмільйона греків на півдні Росії і в Закавказзі опинилися в дуже скрутному становищі. Чимало з них розмовляє лише турецькою або російською, а проте серце їхнє з фанатичною впертістю розмовляє по-грецькому. Це наша кров, досить побачити їх — як жадібно світяться їхні очі, як хитрувато й чуттєво всміхаються їхні губи і як уміють вони господарювати й швидко багатіти,— щоб зрозуміти: це гідні нащадки твого улюбленого Одиссея, і ти полюбиш їх і не кинеш напризволяще. Що означає напризволяще? Вони втратили все, що мали й чого не мали, чимало з них голодує. Тут не можуть вони порозумітися з більшовиками, а за кордоном на них тиснуть курди. Збіглися вони, вигнанці, звідусіль у кілька міст Грузії та Вірменії, не мають ні їжі, ні одягу, ні ліків, збираються в портах і виглядають, чи не йдуть грецькі пароплави, які б забрали їх і відвезли до їхньої матері, до Греції.

Уламок нашого племені, вчителю мій, тобто уламок нашої душі, охоплений відчаєм.

Якщо ми залишимо їх напризволяще, вони загинуть. Потрібні велика любов, великий розум, ентузіазм і організаторський хист — особливо ці дві останні чесноти, які ти так любиш, коли вони вкупі,— аби можна було врятувати їх, переправивши на наші вільні землі, туди, де нашому племені бракує сили — у гори Македонії та на простори Фракії. Це необхідно. Лише так можна врятувати сотні тисяч грецьких душ і нам самим урятуватися разом з ними. Я, щойно прибув сюди, одразу накреслив, як ти й учив мене, коло, назвавши його своїм обов'язком. І сказав собі:

якщо я врятую все, що в цьому колі, то й сам буду врятований, якщо ж не врятую, то я пропащий. А в цьому колі півмільйона тутешніх греків.

Я ганяю з країни в країну, згуртовую греків, пишу меморандуми, розсилаю телеграми, умовляю офіційних осіб виділити пароплави, харчі, одяг, медикаменти, благаю переправити всі ці душі в Грецію. Якщо така вперта боротьба є щастям, то я щасливий. Не знаю, чи витворив я своє щастя, як ти кажеш, по своєму зросту, але, мабуть-таки, ні, бо тоді мій зріст мав би бути величезним. Проте вважаю за краще дотягуватися зростом до того великого щастя, яке я собі уявляю, тобто до того, що простягається до найдалших кордонів Греції. Але не буду розмудровувати, бо ти валяєшся собі на своєму критському березі, слухаєш море та сандур, маєш вільний час, а я не маю. Діяльність розпирає мене, і я радий: діло, тільки діло, іншого рятунку немає. На початку було діло — і в кінці теж.

Тепер моя думка дуже проста, наче витесана з цілого каменя. Я кажу: всі оці понтіїці¹, селяни з-під Карса, купці й дрібні торговці Тифліса, Батума, Новоросійська, Ростова, Одеси, Криму — всі вони наші, наша кров, вони так само, як і ми, в душі вважають своєю столицею Константинополь. Усі ми маємо того самого вождя; ти називаєш його Одиссеєм, інші — Констянтином Палеологом, не тим, якого вбили, а отим казковим, закам'янілим. Я ж, коли твоя ласка, цього вождя нашого племені називаю Акрітом². Це слово мені подобається більше, воно строгіше й войовничіше, бо як тільки його почувеш, у тобі прокидається Вічний Еллін при повній зброї, який неперестанно бореться на межах, на кордонах. На всіх межах — етнічних, духовних, психічних. А коли ти вимовляєш іще й

¹ Понтіїці — жителі Понту.

² Акріт — у Візантії військовий поселенець на південно-східних кордонах імперії. Тут натяк на героя візантійського епосу Дігеніса Акріта.

«Дігеніс», то ще глибше розкриваєш наше плем'я — дивовижний синтез Сходу і Заходу.

Тепер я в Карсі, куди прибув, щоб зібрати греків з усіх навколишніх сіл; у день мого прибуття курди зловили під Карсом одного нашого священика і одного вчителя та й підкували їх, як мулів. Перелякані люди набилися в дім, де я влаштував своє лігво. Чути було, як усе ближче й ближче б'ють гармати курдів. Усі прикипіли до мене очима, ніби я був годен урятувати їх.

Завтра я мав вирушати до Тифліса, але тепер, перед лицем небезпеки, сором виїжджати. Отже, залишаюся. Не сказати, що мені не страшно,— страшно, але ж і соромно. Так повівся б і «Воїн» Рембрандта; він би залишився, тим-то залишаюсь і я. Якщо прийдуть курди, то буде цілком природньо й справедливо з їхнього боку підкувати мене найпершого. Такого мулячого кінця для свого учня ти, мій учителю, напевне, не чекав.

Після довгої сварки в суто грецькому стилі, ми вирішили, що сьогодні увечері всі греки зберуться зі своїми мулами, кіньми, волами, вівцями, з дружинами й дітьми і на світанку всі разом вирушать на північ, а я йтиму попереду, немов той баран-вожак.

Патріархальне переселення народу через гірські пасма й рівнини з легендарними назвами. А я стану кимось на зразок Мойсея чи Псевдомойсея, який вестиме обраний народ до Землі Заповіданої, як ти називаєш Грецію. Звичайно, аби бути на висоті своєї мойсеївської місії, мені треба скинути куці гетри, з яких ти так кепкував, закутатися в овечі шкури й мати довгу, вицвілу, масну бороду і, що найсуттєвіше, двійко рогів. Та, на жаль, я не можу дати тобі такого задоволення: тобі легше примусити мене змінити душу, ніж одяг; на мені гетри, я чисто вибритий, аж блищу, як голяк, і неодружений.

Дорогий учителю, сподіваюся, ти отримаєш цього мого листа, цілком можливо, вже й останнього. Хто знає, як воно буде. Я не вірю в таємничі сили, які нібито захища-

ють людину, а вірю в сліпі сили, що б'ють наліво й направо, не маючи ні зла, ні мети, і вбивають кожного, хто підвернеться їм. Якщо я піду з цього світу (кажу «піду», аби не вживати точного слова, але ти все одно тремтиш, та й я тремчу), ото ж, якщо я піду з цього світу, то будь здоров, дорогий учителю! Незручно мені казати, але треба: я дуже люблю тебе».

А нижче олівцем, поспіхом:

«Р. С. Угоду, яку ми уклали на пароплаві, коли я відпливав, я пам'ятаю; якщо доведеться мені «йти», я тебе повідомлю, хоч би де ти був, знай і не тремти».

Минуло три дні, минуло чотири, минуло й п'ять, а Зорбас не з'являвся.

На шостий я отримав довгожданого листа, ціле послання. Було воно написане на запашному рожевому папері й завершувалось малюнком: серце, наскрізь пробите стрілою.

Я дбайливо зберіг його і ось наводжу тут з усіма розсіяними по ньому пишнотами «істинно грецького» стилю: я причесав лише його зворушливу орфографію. Зорбас тримав ручку, як тесло, натискав так сильно, що в багатьох місцях папір прорвався, а подекуди на ньому роями сиділи чорнильні плями.

«Дорогий хазяїне, пане капіталісте!

Найперш мені йдеться про те, щоб довідатися про благополучність вашого здоров'я, далі поспішаю повідомити вам, що й ми слава богу, відчуваємося чудово. До мене вже віддавна стало доходити, що я з'явився на світ не конем і не волон: лише тварини живуть, щоб тільки їсти. Аби уникнути наведеного вище звинувачення, я день і ніч творю роботу, ризикую своїм хлібом заради самої ідеї, перевертаю прислів'я й кажу: «Краще журавель у небі, ніж синиця в руці».

Багато є патріотів, які нічого через свій патріотизм не втрачають, я ж не патріот, але втрачаю на цьому; багато

хто вірить у рай і тримає напоготові віслюка, я ж не маю віслюка, я вільний і не боюся пекла, де мій віслюк здох би, і не сподіваюся на рай, де мій віслюк розкошував би у стайні. Я неосвічений, не знаю, що і як сказати, але ти, хазяїне, розумієш мене.

Багато хто боїться марноти, я ж її переміг. Багато хто розмірковує, я ж не маю потреби розмірковувати. Я не радію добру і не нарікаю на зло; коли б я дізнався, що греки взяли Константинополь, то для мене це було б так само, ніби турки взяли Афіни.

Коли з цієї моєї писанини тобі видасться, що я дійшов старечого віку, напиши мені про це. Я гасаю по крамницях Кастро, щоб купити сталевий канат для нашої канатної дороги, і сміюся. «Чого смієшся, куме?» — питають мене. Але як їм пояснити! А сміюся ж я тому, що з доброго дива саме в ту мить, коли простягаю руку поспробувати, чи добрий канат, мені спадає на думку: «І що воно таке — людина? Чому вона з'явилася на світ і для чого?... Я гадаю, ні для чого. Адже все одно: маєш ти жінку чи не маєш, чесний ти чи підлий, бей чи чорнороб, різниця лише в тому, живий ти чи мертвий. Як забере мене бог або чорт (Ну, що тобі сказати, хазяїне? Мені здається, що це однаково), я здохну, стану смердючим трупом, загиджу світ, і тоді цей світ буде змушений закопати мене, аби не задихнутися.

А тепер, до речі, запитаю тебе, хазяїне, про одну річ, якої боюся — іншого не боюся нічого — і яка не дає мені спокою ні вдень, ні вночі: мене страшить, хазяїне, старість, будь вона проклята! Смерть — то пусте, просто дмух! і згасла свічка, але старість — це великий сором.

Я вважаю за дуже великий сором зізнатися, що вже постарів, тож і викидаю всілякі коники, аби ніхто не розібрав, що я вже старий: вистрибую, витанцьовую, нирки мені болять, а я знай танцюю, п'ю, голова макітриться, все навколо крутиться, та я тримаюся з усієї сили, мовби нітрохи не сп'янів. Упрію, стрибну в море, охолону, хочеться мені прокашлятися — кахи! кахи! — аби полегшало, але

я соромлюся, заганяю кашель назад — ну от сам скажи, ти хоч коли чув, щоб я кашляв? І не тільки тоді, коли я на людях, а й тоді, коли сам. Мені соромно перед Зорбасом, хазяїне, хоч вір, хоч не вір. Таки ж соромно!

Якось познайомився я на Святій Горі — ходив і туди, краще був би ноги переламав! — з одним ченцем, пастором Лаврендіосом із Хіуса. Цей бідолаха вірив, що в ньому сидить диявол, навіть ім'я йому дав — казав на нього Ходжа. «Ходжа хоче їсти м'ясо у велику п'ятницю», — бурмотів нещасний Лаврендіос, б'ючи головою об поріг церкви, — Ходжа хоче спати з жінкою. Ходжа хоче вбити ігумена. Ходжа, Ходжа, не я!» — І знай б'є лобом у камінь.

Отак само і я, хазяїне, маю в собі диявола й називаю його Зорбасом. Той мій внутрішній Зорбас не хоче старіти, ніяк не хоче, та він і не постарів, то дракон, у нього чорне, як воронове крило, волосся, тридцять два (32) зуба, і за вухом стирчить гвоздика. А зовнішній Зорбас спасував, бідолаха, волосся в нього посивіло, увесь він згас, зморщився, зуби в нього повипадали, вушиська позаростали сивим, ніби у віслюка, старечим волосом.

Що мені робити, хазяїне?

Допоки два Зорбаси змагатимуться один з одним?

І котрий урешті переможе?

Якщо я скоро здохну, то це на добре, тоді ще є надія, а якщо житиму довго, тоді пропав; пропав я, хазяїне, настане день, коли я зроблюся посміховиськом. Утрачу свою свободу, примусять мене невістка й донька няньчити якогось задрипанця, якесь чудовисько, їхнє дитя, щоб воно не обпеклося, не впало, не закалялося, а як закаляється, то бери його — тьху! — і чисть!

Такі ж муки чекають і на тебе, хазяїне, і хоч ти й молодий, та все одно пильнуй! А тому слухай, що я тобі скажу! Ставай на той шлях, яким іду я, іншого рятунку немає, — давай лазити по горах, добувати вугілля, мідь, залізо, магnezію, щоб мати великий зиск, щоб нас боялися родичі, щоб друзі лизали нам ноги, щоб господарі скидали

перед нами капелюхи. Якщо нам не пощастить цього досягти, то краще смерть, хазяїне, хоча б від вовка чи ведмедя, чи від будь-якого іншого звіра, який тільки запопаде нас, та й на здоров'я йому! На те ж і пустив господь звірів у світ — їсти усяких отаких, як ми з тобою, аби вони не ставали посміховиськом».

Тут Зорбас намалював кількома кольоровими олівцями високого, кістлявого чоловіка — він біг під зеленими деревами, а за ним гналося сім червоних вовків. Під малюнком грубими літерами було написано: «Зорбас і сім смертних гріхів».

Далі він писав:

«Гадаю, ти зрозумієш із мого листа, яка я нещасна людина; лише тоді, коли розмовляю з тобою, я маю бодай слабку надію перепочити від того, що гнітить мою душу. Бо й ти, шановний, такий самий, як я, але ти цього не знаєш; ти теж носиш у собі диявола, тільки ще не знаєш, як його звати. А через те, що не знаєш, як його звати, то злостишся, мало не луснеш, охрести його, хазяїне, і тобі полегшає.

Ну, тепер ти знаєш, який я нещасний; вся моя кмітливість — я це бачу ясно — лише глупота, і нічого більше, однак бувають особливі хвилини, часом цілі дні, коли мене переповнюють думки великої людини, і якби я міг здійснити те, чого домагається внутрішній Зорбас, я подивував би світ!

Оскільки я не маю угоди з життям про його тривалість, то відпускаю гальма, як тільки опиняюся на крутому узвозі. Життя кожної людини — це залізнична колія з підйомами та спусками, і всяк розумний їде нею розважливо, а я — і в цьому моя перевага, хазяїне, — вже давно відкинув геть здоровий глузд, бо не боюся карамболів; зробити карамболь у нас, робітників, означає полетіти під укіс. Бодай я провалився, якщо зважаю на всі ті карамболі, які роблю; я день і ніч ганяю щодуху, задовольняю свої бажання, і хай вріжуся кудись, хай розлечуся на друзки. Що мені

втрачати? Нема чого. Хіба, коли б я ганяв розважливо, то ні в що б не врзався? Врзався б, а тому — більше жару!

Ось ти смієшся з мене, та я все одно пишу тобі оці свої нісенітниці або, якщо хочеш, думки чи слабінки — тільки ж їй-богу, я не бачу ніякої різниці між цими трьома речами — я пишу, а ти собі смійся, коли тобі не набридло. І я сміюся від того, що ти смієшся — тим то сміх на цьому світі й не має кінця. Кожен має якесь дивацтво, але найбільше дивацтво, я думаю, це не мати ніякого дивацтва.

Отже, тут, у Кастро, я вивчаю своє дивацтво і описую тобі все детально, бо хочу, аби ти мені щось порадив. Ти ще молодий, хазяїне, це правда, але ж ти начитався старечої мудрості і вже трохи, даруй мені, постарів, тож я й чекаю твоєї ради.

Так ось, я думаю, що кожна людина видає свій особливий запах: ми його не відрізняємо від інших, бо запахи перемішуються, і ми не знаємо, де твій, а де мій, чуємо тільки, що в повітрі стоїть якийсь сморід, що його називають людським духом. Дехто вдихає його, як парфуми, мене ж від нього тягне блювати. Ну, та хай собі, це вже інша пісня.

Я хотів — ох, мало знову не відпустив гальма — я хотів сказати, що ці безстидні жінки мають тонкий нюх, просто-таки собачий, і відразу чують, хто з чоловіків аж тремтить за ними, а хто ними гидує. Тому, хоч би до якого міста я подався, ще навіть і досі, дарма, що я старий, і пика в мене потворна, і одягнений неохайно, все одно зо дві-зо три жінки завжди теліпаються за мною. Взяли, бач, слід мій, суки гончі, побережи їх і помилуй, господи!

Так ось, першого дня, коли я дістався живий і цілий до Кастро, був уже вечір, смеркалося. Я відразу кинувся по крамницях, але кругом було вже зачинено, то я подався в заїзд, нагодував мула й сам повечеряв, умився, закурив і вийшов прогулятися. У місті нікого знайомого, жодна душа мене не знає, одне слово, воля вільна. Можна було свистіти на вулиці, реготати, розмовляти самому з собою.

Я купив насіння і, лузаючи та спльовуючи лузгу, почав никати вулицями. Засвітилися ліхтарі, чоловіки попивали узо¹, панни розходилися по домівках, у повітрі пахло пудрою, запашним милом і шашликами. «Гей, Зорбасе,— кажу собі,— скільки тобі ще жити, скільки ще твого носа лоскотатимуть запахи? Вже недовго, бідолахо, нюхатимеш повітря, тож дихни на повні груди!»

Дихаю я собі на повні груди, походжаю сюди й туди великим майданом, ти його знаєш. Коли це раптом чую — співи, танці, бубни, амане. Нашорошив я вуха та мерщій на гамір — аж воно кав'ярня, саме те, що мені треба. Заходжу, сідаю до столика, який найближче. Чого мені соромитися! Я ж казав — жодна душа мене не знає, воля!

На естраді вибрикує якась кобилиця, та я на неї не звертаю уваги. Замовляю пляшку пива, коли це — гоп! — підсідає до мене така собі маленька, гарненька чорнявка, тиньку на ній — мов кельмою наляпано.

— Можна, дідуно? — запитує мене й усміхається.

Я скипів — так і вхопив би її за горло, за яблучко, цуценя нікчемне! Але стримався, бо жалію жіночий рід, гукнув гарсона.

— Два шампанських! — кажу.

(Даруй мені, хазяїне, потратив я твої гроші, але дуже сильно я образився, треба було не осоромитися, щоб і тобі, хазяїне, не стало соромно, треба було поставити ту жовтороту перед нами на коліна. Треба було. І ти б мене не залишив, я ж тебе добре знаю, отакого, беззахисного, в такий важкий час. А тому: «Два шампанських, гарсоне!»).

Прибуло шампанське, я замовив і солодощі, потім наказав подати ще шампанського. Проходив квіткар з ясином, то я купив у нього весь кошук і висипав їй під ноги.

Пили ми, пили, але, клянусь тобі, хазяїне, я до неї й пальцем не доторкнувся. Я своє діло знаю; коли був

¹ Узо — грецька ганусова горілка.

молодим, то перше, що робив, це доторкався, тепер же, коли постарів, то перше, що роблю, це викладаю гроші.

Бути галантним, розкидатися грішми — жінки божеволіють від таких манер, божеволіють, стерви, хоч ти й горбун, і старий, і трухлявий, і Бертольдо¹, і навіть безбородий — усе забувають. Нічого не бачать, негідниці, тільки руку, що сіє грішми.

Отож викладаю я грошенята, хай тобі добре ведеться і хай тобі господь поверне їх сторицею, хазяїне, викладаю, а те дівчисько вже й відірватися від мене не може. Присувається потихеньку, тулиться своїм колінцем до моїх костюмах, але я — кремій, хоч усередині в мене все вже плавиться від жару.

Жінки, аби ти знав, якщо й тобі таке випаде, просто казяться, коли чують, що ти всередині гориш, а рукою й поворухнути не хочеш.

Ну та не буду тобі довго розводитися: настала північ, перевалило й за північ, погасли одна по одній лампи, кафешантан зачинилося. Дістав я паку тисячних купюр, розплавився, дав добрі чайові гарсонові.

Мала прилипла до мене.

— Як тебе звати? — запитує млосним голосом.

— Дідуньо! — відповідаю в'їдливо.

А та безсоромниця як ущипне мене!

— Ходімо... — каже й підморгує.

Я взяв її за руку й потиснув з натяком.

— Ходімо, моє маленьке... — відповідаю, а голос у мене чомусь хрипкий.

А далі сам розумієш. Ми ніби очманіли. А потім послули. Коли я прокинувся, був уже полудень. Розглядаюся, і що ж бачу? Невеличка кімнатка, чистенька, як вилізана, крісла, умивальник, мило, пляшки, пляшечки, люстра, люстерка... По стінах розвішані строкаті спідниці, безліч фото-

¹ Бертольдо — персонаж анонімної італійської поеми XVIII ст., веселий і хитрий королівський блазень.

карток — матроси, офіцери, капітани, жандарми, танцівниці, жінки, одягнені лише в пантофлі. А біля мене на ліжку теплий, духмяний, розпатланий жіночий рід.

«Е, Зорбасе,— шепочу я собі й заплющую очі,— ти живцем потрапив до раю, тут чудово, тож звідси — ні кроку!»

У кожної людини, я це вже казав тобі раніше, хазяїне, свій рай, у твоєї милості рай наповнений книжками та бутлями чорнила, в іншого він наповнений бочками вина, узо чи коньяку, ще в іншого — купами англійських лір; мій же рай ось який: маленька запашна кімнатка зі строкатими спідницями та духмяним милом і двоспальне ліжко на пружинах, а поряд зі мною — жіночий рід.

Гріх, у якому ти зізнався, уже не гріх; я цілий день і носа не висовував надвір. Куди мені йти? Чого? Яка дурниця; мені й тут було добре. Я замовив у найкращій корчмі тацю з їжею, все таке, що додає сили: чорну ікру, бризоль, рибу, різні фрукти, тістечка. І ми знову мов очманіли, потім знову поснули, прокинулися аж під вечір, одяглися, я взяв її під руку, й ми пішли в кафешантан, де вона працювала.

Щоб я тобі довго не розводився й не морочив голову, хазяїне, ця програма триває й досі. Але ти не переживай, я дбаю й про наші справи. Час від часу обходжу крамниці, прицінююсь — куплю канат, куплю все потрібне, будь спокійний. Ну що там — день раніше, день чи тиждень пізніше? Кішка, кажуть, коли поспішає, то сліпих котят приводить; отож не поспішай. Для твого ж добра я чекаю, коли прозріють мої очі й проясниться в голові, щоб нас не взяли на кпини. Канат має бути міцний, вищої якості, бо інакше ми пропали, а тому наберися терпіння й покладайся на мене.

І не треба турбуватися за мою пику, пригоди молодять мене, за кілька днів я став двадцятирічним хлопцем і так подужчав, що в мене, мабуть, виростуть нові зуби. Пам'ятаєш, у мене боліли нирки? Тепер я здоровий, щоранку див-

люся в дзеркало й дивуюся, чому моє волосся ще не чорне, як воронове крило.

Але навіщо, скажеш ти, я все оце тобі пишу? То знай, ти для мене ніби духівник, і я не соромлюся висповідати тобі всі свої гріхи. А знаєш, чому? Мені так здається, що тобі байдуже, роблю я добро чи зло. Ти теж, як господь, тримаєш мокру губку і стираєш усе, і добре, і зле. Тому я й маю сміливість усе це тобі розповідати, ото ж слухай далі.

Я геть розгубився, ще трохи, і зовсім зсунуся з глузду; прошу тебе, як тільки одержиш цього мого листа, візьми ручку й напиши відповідь, а поки вона дійде, я сидітиму, мов на голках. Мені здається, що вже багато років тому мене викреслено з божої книги, ба навіть і з дияволової; лише в твоїй книзі я записаний, тож виходить, мені нема до кого звернутися, крім твоєї милості, а тому дай відповідь. Ось послухай, що скоїлося.

Учора тут, під Кастро, був храм — біс його знає, якого святого! Лола — я ж таки забув її відрекомендувати тобі, Лолою її звати, — каже мені:

— Дідуню, дідуню, я хочу піти на храм.
(Вона мене й досі називає дідуньом, але ніжно).

— Ходи, — кажу їй, — ходи, бабуню моя.

— Але я хочу, щоб і ти пішов зі мною.

— Я не піду, мені там буде нудно, ходи сама.

— Е, тоді не піду і я.

У мене аж очі на лоба полізли.

— Не підеш? Чому? Не хочеш?

— Якщо ти йдеш, то хочу, якщо не йдеш, то не хочу.

— Але чому? Хіба ти не вільна людина?

— Ні, не вільна.

— Не хочеш бути вільною, чи як?

— Не хочу!

Ну що тобі сказати, хазяїне? Я мало не луснув од злості. Кричу їй:

— Ти не хочеш бути вільною?

— Ні, не хочу! Не хочу, не хочу!

Хазяїне, я пишу тобі з Лолиної кімнати, на Лолиному папері, зверни увагу, дуже прошу тебе: я вважаю, що людиною є той, хто прагне бути вільним; жінка не хоче бути вільною, то чи є жінка людиною?

Прочу тебе, дай відповідь негайно.

Дружно цілую тебе,

Я, Алексіс Зорбас!»

Прочитавши Зорбасового листа, я довго сидів, не знаючи, як бути. Сердитися, сміятися чи захоплюватися цією первісною людиною, яка, пробившись крізь заскорузлу кору життя — розважливість, доброзвичайність, совісність — дійшла до його суті.

Зорбасові бракує маленьких, таких вигідних добродетностей, у ньому залишилася тільки незручна, непристосована, небезпечна чеснота, що безперестанно штовхає його до крайньої межі, до прірви.

Цей неосвічений робітник, який, пишучи, ламає пера від буйного нетерпіння, переймається — наче первісні люди, що тільки-но виборсалися з мав'ячого стану, або наче великі мислителі — фундаментальними проблемами життя й переживає їх як безпосередні невідкладні потреби. Немов дитя, він теж бачить усе, ніби вперше, і раз у раз дивується та розпитує, і все йому здається дивом, і щоранку, розплющивши очі й узрівши дерева, море, каміння, птахів, він аж рота роззявляє від подиву. «Що це за диво? — кричить. — Що це таке — дерево, море, камінь, птах?»

Пригадую, одного дня, йдучи до села, ми зустріли дідка, який їхав верхи на мулі. Зорбас вирячив свої круглі очі й утупився в мула. І, мабуть, його погляд так палахкотів, був такий пронизливий, що селянин перелякано крикнув:

— Ради бога, куме, не зуроч мені худобину!

І перехрестився.

Коли він проїхав, я запитав у Зорбаса:

— Що ти зробив старому, чого він так кричав?

— Я? Нічого я йому не зробив! Подивився на мула.
А хіба тебе не вражає?

— Що саме?

— Ну, що на світі є мули.

А то ще іншого разу, коли я лежав на березі й читав, Зорбас підійшов, сів навпроти мене по-турецькому, поклав на коліна сандур і почав грати. Я підвів очі, глянув на нього. Зорбасове обличчя поволі змінювалося, на ньому проступала якась дика радість, якимось незвичайним піднесенням; він витяг довгу зморшкувату шию й заспівав.

Македонські мелодії, клефські пісні, дикі згуки — людське горло набувало свого прадавнього призначення, коли крик був найвищим синтезом, який сконденсовував у собі все те, що ми сьогодні називаємо музикою, поезією й почуттям.

«Ах! Вах!» — виривалося з надр Зорбасового нутра, і вся ота тоненька кірка, яку ми називаємо цивілізацією, тріскалася і з-під неї виривався безсмертний звір, волохатий бог — страшна Горила.

Вугілля, збитки, прибутки, Бубуліни — все щезло. Крик змітав усе, ми вже ні в чому не мали потреби; завмерлі на пустельному критському узбережжі, ми затаїли в наших грудях всю гіркоту й радість життя, гіркота й радість уже не існували, сонце заходило, насувалася ніч, танцювала Велика Ведмедиця навколо непорушної осі неба, сходить місяць і злякано дивився, як дві маленькі комахи безстрашно співають на піску.

— Ех, людина — це звір, — сказав раптом Зорбас, збуджений довгим співом, — закинь свої книжки! Як тобі не соромно? Людина — звір, а звірі не читають.

Трохи помовчавши, він засміявся:

— Знаєш, як бог створив людину? Знаєш, які найперші слова сказав богові цей звір?

— Ні, звідки б мені знати? Я там не був.

— Зате я був! — вигукнув Зорбас, і очі його спалахнули.

— Тоді розкажуй!

І почав Зорбас жартівливо-патетичним тоном плести міф про створення людини:

— Так от, слухай, хазяїне! Одного ранку бог устав не з тої ноги. «Ну що я за бог, коли не маю людей, які б співали мені хвалу й проклинали мене? Воно б і час минав веселіше. Набридло мені жити самотою, як сич. Тьху!» Поплював бог у долоні, засукав рукави, надів окуляри. Потім узяв пригорщу глини, поплював на неї, розмочив, гарненько вимісив і зліпив чоловічка, а тоді поставив на сонце. Через сім днів підняв його — сухий. Подивився на нього бог, засміявся. «Чорти б мене вхопили,— каже,— це ж свиня, яка стала на задні ноги. Що хотів, а що вийшло! Ну, та коли вже так влип, то хай буде!» Ухопив він чоловічка за карк, дав йому копняка під зад: «Ану ж, мотай звідси! Плоди поросяток, земля твоя! Вперед! Раз, два, марш!»

Але ж, любий мій, той чоловічок не був свинею: на голові капелюх, на плечі накинуто пальто, штани із стрілкою, черевики з червоними китицями. А за поясом — певно, диявол запхав — наточений кинджал з написом: «Я тебе прикінчу!»

То була людина; бог простяг їй руку для поцілунку, а людина підкрутила вуса й каже: «Ану, старий, відступися, дай пройти!»

Зорбас примовк, побачивши, що я аж корчуся зо сміху.

— Не смійся,— насупився він,— так і було!

— Але звідки ти знаєш?

— Так було, кажу тобі, якби я був Адамом, то зробив би так само...

...Я ще тримав запашного Зорбасового листа з намальованим серцем, яке пронизала стріла, і заново переживав усі ті дні, що провів разом з ним, дні, наповнені людською суттю. Час, відколи я запізнав Зорбаса, набув нового при-

смаку: це вже була і не математична одноманітна послідовність подій, і не моє внутрішнє нерозв'язане філософське питання, це був теплий тонко просіяний пісок, і я відчував, як ніжно й лоскітливо сиплеться він між моїми пальцями.

— Аби ти був здоровий, Зорбасе,— прошепотів я.— Ти дав плоть, жадану теплу плоть моїм абстракціям, які тремтіли в мені від холоду. Коли тебе немає, я знову починаю мерзнути.

Я взяв папір, покликав одного робітника й відправив термінову телеграму: «Приїжджай негайно».

Субота, вечірня пора, перше березня. Я сидів, обпершись спиною на скелю біля самого моря, й писав. Сьогодні я побачив першу ластівку, мені стало радісно. Буддине закляття звільна виливалося на папір, боротьба з ним стала легшою, я не поспішав і був певен, що позбудуся моїх мук.

Аж раптом чую кроки по ріні, підводжу голову, бачу — вздовж берега мчить, мов прикрашений прапорами фрегат, розпашіла, задихана стара наша сирена.

Вигляд у неї був стурбований.

— Маєш лист? — гукнула вона тривожно.

— Маю,— розсміявся я й підвівся, щоб привітатися з нею.— Безліч вітань передає тобі, пише, що згадує тебе і вдень, і вночі, не може ні їсти, ні пити, не може спати, не витримує розлуки з тобою.

— Більш нічого не пише?

Мені стало жаль її, я дістав з кишені листа і вдав, ніби читаю. Стара сирена розкрила беззубого рота, примружила очі й заслухалась, важко дихаючи.

Я вдавав, що читаю, затинався, придивлявся, мовби не розбирав почерку: «Сьогодні заскочив я, хазяїне, в одну корчму пообідати. Дуже зголоднів. Аж раптом дивлюсь — заходить дівчина, така гарна — справжня тобі русалка. Але ж боже мій, як вона схожа на мою Бубуліну! І одразу з моїх очей бризнули сльози, горло перехопило — не про-

ковтнути їжу! Устав я, розплатився і вийшов. І від кохання в мене так потьмарився розум, хазяїне, що я, хто лише вряди-годи згадує святих, побіг до церкви святого Мінаса й поставив йому велику свічку. «Святий Мінасе,— помолився,— зроби так, щоб я отримав добрі вісті від мого коханого янгола. Зроби так, щоб наші крила з'єдналися якнайшвидше!»

— Хі-хі-хі! — засміялася мадам Ортанс і зашарілась.

— Чому пані сміється? — запитав я, урвавши читання, щоб звести дух і подумки сплести брехню далі.— Чому пані сміється? Ось мене аж плач бере.

— Якби ти знав... Якби ти знав...— кризь сміх видушила вона.

— Що?

— Крила, каже, безбожник. Так він називає ноги, коли ми залишаємося самі. Зроби так, каже, щоб наші крила з'єдналися... Хі-хі-хі!

— Але ж, любя пані, послухай далі. Тут просто голова йде обертом...

Я перегорнув сторінку і знову вдаю, що читаю: «А оце сьогодні проходив повз перукарню, аж раптом перукар вихлопнув надвір таз мильної води, і на вулиці так гарно запахло. Я знову згадав мою Бубуліну, і в мене з очей покотилися сльози. Я більше не можу, хазяїне, бути далеко від неї. Я збожеволію. Подумати тільки, я вже докотився до того, що став віршомазом,— позавчора, коли мені не спалося, я взяв і змайстрував пісеньку; прошу тебе, прочитай їй, нехай вона побачить, як я страждаю:

От би з нею зустрітися у проході тісному,

Та вже й не розминутися, не лишиться самому!

Бо хоч був би я й порубаний, ще й посічений поспіль,

Мої кості котилися б до коханої в постіль!

Мадам Ортанс мрійливо примружила очі і схвильовано слухала. Навіть стрічку з шиї зняла і, мовчки усміхаючись, м'яла її, давши волю своїм зморшкам. Відчувалося, що

думки її радісні й щасливі, летять далеко-далеко в безкрає море.

Березень, свіжа трава, червоні, жовті, сині квіточки, чисті води, а на них ячали, паруючись, зграї білих і чорних лебедів: білі — то самки, чорні — самці з пурпуровими напіврозкритими дзьобами. Блискучі зелені мурени впливали на поверхню й спліталися з великими голубими зміями. Мадам Органс була знову чотирнадцятирічною, вона танцювала на східних килимах у Александрії, Бейруті, Смірні, Константинополі, а потім — на блискучому корабельному паркеті біля Кріта. Але в голові все переплуталося, вона нічого не могла пригадати як слід. Усе їй здавалося однако-вим, груди її стирчали, береги шуміли.

І раптом, коли вона танцювала, море вкрили кораблі з золотими носами, з барвистими наметами на кормі, з шовковими прапорами. З кораблів сходили паші з золотими стоячими китицями на фесках, старі беї-залицяльники з дорогими дарунками в руках і їхні безвусі жалібні синочки. Сходили флотоводці в блискучих трикутних капелюхах і морячки з білосніжними комірами, у широких штанях, що тріпотіли на вітрі. Сходили молоді крітяни в голубих сукняних шароварах, жовтих чоботях, з чорними хустками на головах. Сходив позаду всіх і Зорбас, височенний, виснажений коханням, з великою обручкою на пальці й вінком з квітів лимона на сивому волоссі.

Сходили з кораблів усі чоловіки, яких вона знала в своєму багатолокному житті, жодного не бракувало, навіть того старого човняра, горбуна беззубого, який катав її одного разу по константинопольських водах, аж поки смерклося, й вони згубилися в темряві... Усі, всі сходили, а позад них безнастанно парувалися мурени, змії, лебеді.

Сходили чоловіки і злягалися з нею, всі великим клубком, як розпалені коханням змії напровесні, що сплітаються у снігу всі разом і сичать між камінням. А всередині того клубка сичала мадам Органс, гола, білосніжна, зарослена потом, з напіврозкритими вустами, з гострими зубка-

ми, непорушна, ненаситна, з тугими випнутими персами, чотирнадцятирічна, тридцятирічна, сорокарічна, шістдесятирічна...

Ніщо не загубилося і жоден коханець не помер: на її зів'ялих грудях тепер усі воскресали у всеозброєнні. Мадам Ортанс була немовби високим трищогловим фрегатом, і всі її коханці ось уже сорок п'ять років, як вона працює! — дерлися на нього і в трюми, і на борти, і по такелажу, а він плив, тисячі разів продірявлений, тисячі разів конопачений, прямуючи до далекого омріяного порту — до шлюбу.

А Зорбас прибирав тисячі облич — турецьких, французьких, вірменських, арабських, грецьких — і, обіймаючи мадам Ортанс, обіймав усю цю священну неосяжну процесію...

До старої сирени раптом дійшло, що я перестав читати, її видіння вмент пропало, вона підвела обважнілі повіки й розчаровано прошепотіла, жадібно облизуючи губи:

— Більше нічого не пише?

— А чого б іще хотіла мадам Ортанс? Хіба вона не бачить — увесь лист про неї одну. Ось подивись — аж чотири аркуші. Тут ще й серце є, ось, у куточку, Зорбас каже, що сам його намалював, своєю рукою. Поглянь, воно наскрізь пробите стрілою, тобто коханням. А внизу, глянь — двоє голубів цілуються, а на їхніх крилах малесенькими, такими, що ледве видно, літерами написано два імені червоним чорнилом, вони переплітаються: Ортанс — Зорбас.

Ніяких голубів і ніяких літер там не було, але очі нашої старої сирени мрійливо затуманились, і вона бачила те, чого жадала.

— Більше нічого? Більше нічого? — знову запитала вона невдоволено.

Все це були гарні, святі речі — крила, запашне перукарське мило, голуби, — але ж це тільки красиві слова, ві-

тер, а практичний розум, розум жінки прагнув чогось іншого, відчутнішого, певнішого. Скільки разів за своє життя вона чула ці високопарні слова! А що з того? По стількох роках трудів залишилася самотньою на роздоріжжі.

— Більше нічого? — знову прошепотіла вона докірливо.— Більше нічого?

Вона дивилася мені в очі, як зацькована сарна. Я пожалів її:

— Пише й дещо інше, дуже, дуже важливе, мадам Ортанс, тому я залишив його на кінець.

— Ану ж, давай глянемо...— мовила вона знесилено.

— Пише, що як тільки повернеться, то впаде тобі в ноги й проситиме тебе, проситиме із сльозами на очах, щоб ти пішла з ним під вінець. Він більше не може витримати. Каже, хоче зробити тебе своєю дружиною, щоб ви вже ніколи не розлучалися...

І тоді по її кислому виду покотилися сльози. Ось вона, велика радість, ось він, порт, ось вона, мука всього її життя! Знайти нарешті спокій, лягти в чесне ліжко, досить уже!

Вона витерла сльози і сказала з благородною зверхністю:

— Добре, я згодна. Але напиши йому, будь ласка, що тут у селі не купиш фати, нехай привезе з Кастро. Хай привезе й дві білих свічки з рожевими стрічками. І цукерок, які там є кращі, з мигдалем. І хай візьме мені білий весільний наряд, шовкові шарпетки та шовкові пантофлі. Простирадла ми маємо, напиши йому, нехай не бере. І ліжко маємо.

Мадам уже порядкувала, уже давала доручення своєму чоловікові. Від неї враз війнуло гідністю одруженої жінки.

— Я б хотіла дещо тобі запропонувати, щось серйозне,— сказала вона й затнулася, схвильована.

— Кажи, мадам Ортанс, я до твоїх послуг.

— Ти нам дуже подобаєшся, і мені, і Зорбасу, ти й щедрий, не осоромиш нас. Будеш нашим кумом?¹

Я здригнувся. В нас, у батьківському домі, була колись служниця, баба Діамандо, років за шістдесят, стара діва. Напівбожевільна через свою цноту, нервова, зморшкувата, як родзинки, плоскогруда й вусата. Вона закохалася в Міцоса, сина бакалійника з нашого кварталу, брудного, вгодованого, голобородого селяка.

— Коли ти мене візьмеш? — запитувала вона його щонеділі.— Візьми мене! Як ти можеш витримувати? Я вже не можу!

— І я не можу,— відповідав хитрий синок бакалійника; він лестив їй, щоб мати її за постійного покупця.— Я теж не витримую, люба моя Діамандо, але почекай ще трохи. Почекай, поки в мене з'явиться борода...

Так минали роки, а баба Діамандо чекала. Нерви її заспокоювалися, головні болі слабшали, на гірко стиснутих нецілованих вустах почав з'являтися усміх. І одяг вона стала прати краще, і тарілок менше була, і страва в неї вже не підгорала.

— Будеш нашим кумом? — запитала вона в мене тайкома одного вечора.

— Буду, Діамандо,— відповів я, й до горла мені підступив гіркий клубок.

Це кумівство завдало мені великих мук, і саме тому, слухаючи тепер мадам Ортанс, я здригнувся.

— Буду,— сказав я,— це честь для мене, мадам Ортанс...

— Тоді називай мене кумою, коли ми наодинці...— попросила вона й усміхнулася з гідністю. Потім підвелася, розправила буклі, що звисали з її капелюшка, облизала губи і додала: — Добраніч, куме! Добраніч, а йому щасливого повернення...

¹ Кумами у Греції називають як хрещених батьків чи просто приятелів (при звертанні), так і шлюбних свідків.

Я дивився, як мадам віддаляється перевальцем, вигинаючи по-дівочому грайливо старечу талю, як підстрибує від радості, залишаючи своїми старими криво стоптаними чобітками вузькі глибокі сліди в піску.

Не встигла вона проминути мис, як над берегом здійнялися несамовиті крики й голосіння.

Підхопившись, я побіг туди: попереду, на другому мисі, голосили жінки. Я видерся на скелю, роззирнувся. Із села викотився гурт чоловіків та жінок і помчав до мису, услід їм валували собаки, зо три вершники обігнали гурт, здійнявши хмару куряви.

«Якесь нещастя»,— подумав я, кидаючись униз, до мису.

Гамір чувся дедалі голосніше, сонце заходило, в небі непорушно зависло кілька весняних рожевих хмаринок. Смоква Хазяйської доньки вкрилася свіжим зеленим листям.

Несподівано переді мною виринула мадам Ортанс: вона бігла назад розпатлана й задихана, один її чобіток злетів з ноги. Мадам тримала його в руці, плачучи на бігу.

— Куме... Куме...— крикнула вона й упала на мене.

Я підтримав її й запитав:

— Чому ти плачеш, кумо?

І допоміг їй надіти чобіток.

— Я боюся... Боюся...

— Чого?

— Смерті.

Вона відчула в повітрі подих смерті й злякалася. Я взяв її під руку, м'яку і в'ялу, але старече тіло опиралося й дрижало.

— Не хоче... Я не хоче...— скиглила вона.

Бідолашна боялася підступити до того місця, куди завітала смерть. Щоб костюмаха не побачила її й не запам'ятала... Як і всі старі, наша нещасна сирена ладна була сховатися в зеленій траві й позеленіти, сховатися в землі й стати землистою, аби тільки костюмаха не розпізнала її.

Вона дошкандибала до оливи, розгорнула своє латане пальтечко.

— Укрий мене, куме,— сказала,— укрий і йди собі.

— Тобі холодно?

— Холодно, укрий мене.

Я укryw її якомога дбайливіше, щоб вона не виділялася на землі, і пішов.

Мис був уже недалеко, і тепер ясно чулося голосіння. Назустріч мені біг Мімітос.

— Що там таке, Мімітосе? — крикнув я.

— Утопився! Утопився! — крикнув він на бігу.

— Хто?

— Маврандонісів Павліс!

— Чому?

— Вдова...— Голос його потонув у лементі.

А те слово зависло в повітрі й виповнило вечірній примерк образом вигинистого небезпечного тіла вдови.

Я вже дістався до скель, на яких згромадились усі селяни. Чоловіки стояли мовчки, з непокритими головами, жінки, спустивши хустки на плечі, рвали на собі волосся й лементували, а на рині лежало роздутое посиніле тіло. Старий Маврандоніс непорушно стояв над ним, не відриваючи від нього погляду; правою рукою він спирався на палицю, налігши на неї всією своєю вагою, а лівою стискав гостру сиву бороду.

— Будь вона проклята! — розлігся раптом пронизливий крик.— Бог їй цього не простить!

Одна з жінок підхопилася з землі й гукнула:

— Та що це таке, невже в селі немає жодного чоловіка, котрий би зарізав її, як вівцю? Тьху на вас!

І вона плюнула в бік чоловіків, що стояли мовчки.

Озвався лише Кондоманьольос, хазяїн кав'ярні:

— Ти нас не стидай, Делікатеріно,— крикнув він,— не стидай нас, є в селі справжні чоловіки, ти ще побачиш!

Я не витримав:

— Як вам не соромно, люди! Хіба вдова винна? Так йому на роду написано. Побійтесь бога!

Але ніхто не відповів.

Велетенський на зріст, Манолакас, двоюрідний брат потопельника, підійшов до трупа, нахилився, підхопив його на руки й рушив до села.

Жінки плакали й рвали на собі волосся, а як побачили, що труп забирають, усі разом ринули до нього — вчепитись, не дати, але старий Маврандоніс палицею загородив їм шлях і став попереду них. Жінки, лементуючи, рушили за ним. Чоловіки мовчки пішли слідом.

Незабаром вони зникли в присмерку. Знову стало чути тихе дихання моря. Я оглянувся довкола — ніде нікого.

«Пора вертатися, — подумав я. — І цей день — слава богу! — приніс достатньо гіркоти».

Понуро йдучи стежкою, я розгледів у півтемряві дядька Анагностиса. Він і досі стояв на камені, спершись підборіддя на довгу палицю, й дивився в море.

Я гукнув його, але він не почув, а коли я підійшов ближче, кивнув головою і пробурмотів:

— Проклятий світ! Шкода молодості! Але ж не міг бідолаха витримати муки, кинувся в море. Врятувався.

— Врятувався?

— Врятувався, синку, врятувався. Ну, як йому було жити? Якби він одружився з удовою, то скоро почалися б сварки, а може, й поголос пішов би, бо її ж не вдержиш, вона, як та кобила, ірже, ледве забачить чоловіка. А якщо б він із нею не одружився, то однаково страждав би все життя, бо думав би, що втратив якусь даровизну. Чи в камінь головою, чи каменем у голову.

— Не кажи такого, дядьку Анагностисе. Тебе послухати, то й жити не треба.

— Ге, не бійся. Хто це чує? А як і чує, то хіба вірить? От, скажімо, я: чи була на світі людина, щасливіша за мене? Я мав ниви, виноградники, оливкові сади, двоповерховий дім — хазяїном був, і дружина попалася мені добра,

слухняна, родила тільки хлопців, ніколи очей не підводила, щоб глянути мені просто в обличчя, і діти вдалися добрі, нема мені на що нарікати. А все одно, якби народився заново, то теж прив'язав би камінь до шиї, як Павліс, і стрибнув би в море. Життя важке, що й казати, хоч би й найщасливіше — все одно важке, будь воно прокляте!

— Але чого тобі бракує, дядьку Анагностисе? Чому так тяжко зітхаєш?

— Нічого мені не бракує, кажу ж тобі! От і спробуй тепер, чоловіче добрий, зрозуміти людське серце!

Старий помовчав якусь хвилину, дивлячись на море, що вже ледве видніло в темряві.

— Ех, добре ти зробив, Павлісе! — вигукнув він і потряс палицею. — Нехай жінки голосять, на те вони й жінки, в них розум кущий. А ти врятувався, і це знає господь, а тому — бачиш? — не каже й слова.

Дядько Анагностис кинув погляд на небо, потім на гори, що вже тонули в темряві, і мовив:

— Спонуціло. Я пішов.

Але він ще постояв у ваганні, мовби пошкодував за тим, що злетіло з його вуст. То була ніби якась велика таємниця, і тепер він силкувався повернути її назад.

Поклавши висохлу руку мені на плече, він сказав, усміхаючись:

— Ти ще молодий, не слухай старих. Якби світ слухав старих, то вже давно б розвалився. А трапиться тобі на дорозі якась удова — бери курс прямо на неї! Одружись, народи дітей, не бійся! Прикроці — вони для мужніх!

Я допхався до нашого узбережжя, розпалив вогонь і приготував чай на вечерю. Прийшов утомлений, голодний, а ось тепер, перепочивши й повечерявши, відчув якесь не-людське — тваринне, предковичне — блаженство.

Раптом у віконці з'явилось довгасте пришелепувате обличчя Мімітоса. Він подивився, як я їм, скулячись біля вогню, і хитро усміхнувся.

— Чого тобі, Мімітосе?

— Я приніс тобі, пане, вітання від удови — кошик помаранчів. Це останні, казала, з її саду.

— Від удови? — схвильовано вигукнув я. — Чого це вона мені їх послала?

— За добре слово, каже, що ти увечері замовив за неї перед селянами.

— Яке ще добре слово?

— А хіба я знаю? Так вона мені сказала, так і я тобі переказую!

Він різко висипав помаранчі на моє ліжко, і вся халабуда наповнилася пахощами.

— Я щиро вдячний, скажи їй, за подарунок, і нехай має розум! Нехай має розум, хай і носа не показує в село, чуєш? Хай сидить удома, поки мине якийсь час, поки трохи забудеться лихо. Зрозумів, Мімітосе?

— Більше нічого, пане?

— Більше нічого, ходи здоровий!

Мімітос прискалив око.

— Більше нічого?

— Ходи вже!

Він пішов. Я з'їв соковиту, солодку, як мед, помаранчу, потім ліг і провалився в сон. І всю ніч прогулювався помаранчовим садом. Віяв теплий вітер, бив у мої відкриті груди, і дихалось мені легко, а за вухом у мене стирчала волошка. Двадцятирічним сільським хлопцем походжав я помаранчовим садом, свистів і чекав... Кого чекав, не знаю, але серце моє аж заходилося радістю, я крутив вуса й слухав цілу ніч, як за апельсиновим садом, немов жінка, зітхає море.

Віяв сильний південний вітер. Гарячий вітер з далеких пісків Аравії. У таку пору хмари тонкого піску висять у повітрі, він набивається в горло й легені, тріщить на зубах. Очі запалені, треба зачиняти вікна та двері, коли хочеш з'їсти шматок хліба, не посипаного густо піском.

Стояла спека. В ці болісні дні, коли на деревах розпускалися бруньки, мене теж пройняв загальний стан природи. Безсилля, тривога в грудях, якийсь дроз у всьому тілі, невиразне бажання простого щастя. А, може, воно колись було, може, це спомин про нього?

Такої ж насолоди, такого ж болю в такі дні, коли розпукуються бруньки на деревах, певне, зазнає і спеленута гусінь, відчуваючи, як на її спині, мов дві рани, розкриваються крильця.

Я йшов кам'янистою гірською стежкою, маючи на меті за три години ходу дістатися маленького гірського містечка, яке проступило з-під землі через три чи чотири тисячоліття сну, і тепер знову вигрівалося під своїм улюбленим сонцем, сонцем Криту. «Можливо,— думав я,— втома від ходи приглушить весняну тугу».

Сіре каміння, металево-сіре, залита світлом гола місцевість, гори без привітної романтичної зелені, саме які я люблю. На одному з каменів сиділа осліплена яскравим світлом сова, з круглими жовтими очима, серйозна, граційна, сповнена таїни. Я почав тихенько, щоб вона не почула, підкрадатися, але сова, злякано стрепенувшись, нечутно злетіла і зникла між камінням.

Пахло чебрецем, чортополох уже викинув між своїми колючками перші ніжні жовтаві квіти.

Невелике мертве містечко, коли я дістався до нього, вразило мене. Був полудень, світло падало прямовисно й заливало руйновище. У прадавніх зруйнованих містах ця пора страшна. Повітря наповнене голосами й духами. Трісне сучок, шмигне ящірка, промайне тінь од хмари — і тебе проймає жах. Що не п'ядь землі, по якій ступаєш,— то й могила, і волають мертві.

Поволі очі звикали до сліпучого світла. Тепер я вже бачив, що це каміння колись пройшло через людські руки: дві широкі вулиці, вимощені білими плитами, від них ліворуч і праворуч відходили тісні криві провулки, далі кругла площа — агора, а до неї прилягав, так би мовити, з демо-

кратичною безпосередністю, царський палац з подвійними колонами, з широкими кам'яними сходами, з вузькими й довгими сховищами.

Посеред містечка, там, де плити найдужче вичовгані людськими ногами, стояв вітвар Великої богині — в неї оголені, повні груди, передпліччя обвиті священними зміями.

І всюди малесенькі крамнички, робітні винарів, столярів, гончарів, олійників. Чудовий, добре захищений, дбайливо доглянутий мурашник, але мурахи покинули його тисячі років тому. В одній робітні якийсь майстер витесував із пронизаного безліччю прожилок каменя вазу — чудовий витвір мистецтва, — однак не встиг її довершити. Долото випало з рук майстра, і так і пролежало тисячі років біля недокінченого твору.

Вічні, зайві, марні питання — чому? куди? — постають знову й знову, отруюючи душу; ця недороблена ваза, об яку розбився, щойно злетівши радісно і впевнено, творчий порив митця, повнить тебе гіркотою.

Раптом на одному з каменів біля зруйнованого палацу виріс засмаглий на сонці пастушок з почорнілими колінами та з завитою в тюрбан торочкуватою хусткою на голові.

— Гей, куме, кумцю! — гукнув він.

Мені хотілося побути самому, і я вдав, що не чую.

Але пастушок в'їдливо засміявся:

— Е, ти прикидаєшся, що не чуєш! Гей, куме, маєш сигарету? Дай закурити, бо в мене тут, в цій пустелі, вже вуха попухли!

Він з таким почуттям протяг останні слова, що мені стало шкода його.

Сигарет у мене не було, і я витяг з кишені гроші. Але пастушок розсердився.

— Під три чорти гроші! — вигукнув він. — Що я з ними робитиму? Кажу ж тобі, вуха попухли, дай мені сигарету!

— Нема в мене, — з відчаєм сказав я. — Нема!

— Нема! — гнівно скрикнув пастушок і щосили гупнув у камінь гирлигою.— Нема! А що то в тебе в кишені, чого вона так видувається?

— Книжка, хустка, папір, олівець, ножичок,— відповів я, дістаючи все це по одному з кишені.— Хочеш, подарую тобі ножичок?

— Я маю. Всього потроху маю. І хліб, і сир, і ніж, і шило, і шкіру на чоботи, і флягу з водою. Все це я маю. Все! А от сигарет не маю. Це однаково, що нічого не мати! А що ти робиш у цих руїнах?

— Дивлюсь на старовину.

— І що ж ти тут зрозумів?

— Нічого!

— І я нічого. Вони померли, ми живемо. Ну, ходи здоровий!

Він проганяв мене, наче був духом цього місця.

— Іду! — покійно відповів я і швидко пішов стежкою назад.

На мить я озирнувся й побачив, що пастушок, у якого попухли вуха, так само стоїть на камені, а його кучері, вибившись із-під чорної хустки, тріпотять на дужому вітрі, що невпинно віє з півдня. Світло заливало його з голови до п'ят, немов стікало по бронзовій статуї. Гирлигу він тримав тепер на плечі і щось насвистував.

Я звернув на іншу стежку й почав спускатися на узбережжя. На мене накочувались гарячі подихи Аравії й пахощі поблизьких садів, пахла земля, сміялося море, небо було синє, блискуче, мов криця.

Зима згорблює наше тіло й душу, а ось тепер запанувало тепло, воно розправляє груди. Дорогою я почув хрипкі крики вгорі. Підвів голову й побачив чарівне видовище, яке ще з дитячих років хвилювало моє серце: вишикувані, наче військо, поверталися з теплих країв журавлі, несучи на крилах і в заглибинах своїх кістлявих тіл, як каже легенда, ластівок.

Ритмічний коловорот часу, обертання колеса світу, чотири обличчя землі, що одне по одному проступають під сонцем, плин життя, який і нас несе з собою — все це знову виповнило тривогою мої груди. І знову з голосом журавля відлунилась у мені пересторога, що це життя єдине для кожної людини, іншого немає, тож утішайся всім, чим тільки можеш у ньому, втішайся саме тепер, бо воно скороминуще, і не буде тобі дано у вічності іншої нагоди.

Розум, що чує цю немилосердну — але ж і якого милосердя сповнену — пересторогу, прагне позбутися дріб'язкового, подолати нікчемні пристрасті, перемогти лінощі та марні великі сподівання й цілком віддатися кожній миті, яка відлітає назавжди.

У твоїй пам'яті зринають великі приклади, тобі стає ясно, що ти нікчемний, що життя твоє розпоршується по дрібних радощах і печалях, по безглуздох розмовах. Ти картаєш себе: «Сором! Сором!» — і до крові кусаєш губи.

Журавлі пропливли у небі на північ і розтанули в безмірії, але їхні хрипкі крики ще довго лунали в моїх вухах.

Спустившись до моря, я жваво пішов уздовж берега. Важко йти самотою край моря: кожна хвиля, кожен птах у небі кричить і нагадує тобі про обов'язок. Коли йдеш із кимось, то смієшся, розмовляєш, сперечаєшся і за всім цим не чуєш, що кажуть хвилі та птахи; хоча, може, вони нічого й не кажуть. Лише мовчки спостерігають, як ти йдеш під безглузді вигуки й теревені.

Я розлігся на ріні й заплющив очі. «Що ж таке душа,— думав я,— і що то за таємнича подібність її до моря, до хмар, до пахощів? Так, неначе вона сама є морем, хмарами чи пахощами...»

Я встав і рушив далі — в мені вже визріло рішення. Яке? Я ще до пуття не усвідомлював.

Раптом позад мене пролунало:

— Куди це пан розігнався? Чи не до монастиря?

Я обернувся: мені махав рукою, усміхаючись, невисокий, міцно збитий старий. Він був без палиці, волосся стягувала

чорна хустка. Поряд з ним ішла його стара, з-за спини в неї виглядала донька: смаглява, хустка біла, очі дикуваті.

— До монастиря? — перепитав старий.

І тоді враз я усвідомив, що вирішив іти саме туди: вже кілька місяців мені хотілося побувати в маленькому жіночому монастирку над морем, але все не відважувався, і ось тепер несподівано мої ноги вирішили самі.

— До монастиря, — відповів я, — хочу послухати вшанування богородиці.

— Хай вона завжди дбає за тебе! — Старий прискорив ходу й наздогнав мене.

— Може, це ти і є ота вугільна компанія, про яку всі говорять?

— Я.

— О, хай тобі пресвята богородиця дає добрі прибутки. Ти зробив велику справу для нашого краю: дав хліб убогим родинам, хай береже тебе господь!

Але невдовзі хитрий старий, видно, вже пронюхавши, що справи мої йдуть зле, додав заспокійливо:

— Та хоч би ти й ніякого зиску не мав — не шкодує! Віддяка тобі забезпечена — потрапиш до раю!..

— Мені тільки цього й треба, дідусю.

— Я не дуже грамотний, та якось чув у церкві слово боже, і те слово вкарбувалося мені в мізки, і вже не йде з думки: продай, каже господь, усе, що маєш і чого не маєш, і придбай велику перлину. А що то за велика перлина? Спасіння душі, синку. Ти, милостивий пане, стоїш на шляху до великої перлини.

Велика перлина! Хіба не вона зблискувала стільки разів у моїх думках, серед мороку, як велика сльоза?

Ми, двоє чоловіків, ішли попереду, а жінки, схрестивши руки на грудях, за нами. Час від часу ми перемовлялися про те, про се — чи зав'яжуться плоди на оливах, чи буде дощ на сходи ячменю. І, мабуть, обидва ми зголодніли, бо швидко перевели мову на їжу і вже більш ні про що не говорили.

— А яка їжа тобі найбільш до смаку, діусю?

— Всяка, всяка, синку. Казати: оця їжа добра, а ота погана — великий гріх.

— Чому? Хіба не можна вибирати?

— Таки ж не можна!

— Але чому?

— Тому що є люди, які голодують.

Я присоромлено замовк. Ніколи моє серце не досягало такого благородства і такого співчуття.

Радісно, переливчато, мов жіночий сміх, залунали дзвони монастирської дзвінички.

Старий перехрестився й пробурмотів:

— Допоможи нам, всемилостива Матір божа Заклана! У неї на шиї ножова рана, і кров тече. За корсарських часів...

І почав змальовувати муки богородиці, немовби справді була така жінка, переслідувана донька вигнанця. Її поранили ножом невірні агаряни. Тоді вона, плачучи, прийшла сюди зі Сходу разом із своїм дитям.

— Раз на рік з її рани тече справжня гаряча кров, — розповідав далі старий. — Пригадую, якось на її свято — я тоді ще був безвусим юнаком — зійшлися ми з усіх навколишніх сіл поклонитися їй, милостивій. Було п'ятнадцяте серпня. Ми, чоловіки, полягали спати надворі, а жінки — всередині. Аж ось я вві сні — господи твоя воля! — чую, що мене кличе богородиця. Підхоплююсь на ноги, біжу до ікони, торкаюся рукою до шиї богородиці і що бачу? Пальці мої закривавились...

Старий перехрестився, обернувся назад, поглянув на жінок і підохотив їх:

— Гей, жіноцтво, тримайтеся, вже підходимо!

І вже тихше продовжував розповідь:

— Я ще був неодружений. І от упав я перед богородицею, поклонився всемилостивій і вирішив залишити цей оманливий світ — постригтися в ченці...

Він засміявся.

— Чого смієшся, дідусю?

— Так як же мені не сміятися, синку? Наступного ж таки дня сатана прикинувся жінкою і постав переді мною — он вона, ласкава пані!

І, не обертаючись, показав великим пальцем назад, на стару, що мовчки йшла за нами.

— Ти не дивись, що вона тепер така бридка,— сказав він.— Тоді вона була жвава й налита, як рибина. Її навіть дражнили Тонкобровою. А тепер — ех! кляте життя! — де її брови? Полетіли до чорта, вилиняли!

Тої ж миті стара позаду нас гаркнула, мов зла собака на прив'язі, але не сказала й слова.

— А ось і монастир! — мовив старий, показуючи рукою.

Монастирок, затиснутий між двома великими скелями над самим морем, сяяв білизнаю.

Купол церковки посередині, свіжовибілений вапном, округлий, маленький, скидався на жіночу грудь, навколо церкви виднілося п'ять чи шість келій з пофарбованими зеленою фарбою дверима, у дворі височіли три великі кипариси, схожі на свічки, а вздовж усієї огорожі квітли арабські смокви.

Ми пішли жвавіше. Крізь відчинене віконечко церковки лився мелодійний псалом, морське повітря пахло миром. Заокруглені вгорі двері були широко відчинені, переддвер'я, вимощене білим та чорним прибережним камінням, блищало чистотою. Попід стіною, ліворуч і праворуч, стояли горщики з м'ятою, майорами й волошками.

Спокій, тиха краса. Сонце заходило, побілені стіни розжевіли.

У теплій сутіні церковки пахло воском, у диму від ладану похитувалися постаті чоловіків і жінок, п'ять чи шість черниць, туго затягнутих у чорні ряс, співали тонкими ніжними голосами псалом, раз у раз б'ючи поклони, тому чулося шелестіння ряс, ніби шуміли крила. Я вже багато років не слухав ушанування богородиці.

Після бунту ранньої молодості я з презирством і гнівом проходив мимо церков, але з бігом часу пом'якшав. Подеколи я став ходити до церкви на великі свята — на різдво, на всеношні, на великдень — і радів відродженню дитини, що залишилася в мені. Дикуни вірять, що коли музичний інструмент утратить своє культове призначення, і його містична сила щезне, він починає видавати гармонійні звуки. Отак і в мені релігія набула суто естетичного змісту.

Я став у кутку, сперся на лаву, відшліфовану, як слонова кістка, безліччю рук віруючих, і заслухався візантійською мелодією, що йшла з глибин часу:

«Слава тобі, висото, недосяжна для людського розуму, слава тобі, глибино, неосяжна й для очей ангелів...

Слава тобі, наречена неодружена...»

І знову черниці схилилися в земному поклоні, і знову, наче крила, зашелестіли ряс.

Хвилини пролітали, наче янголи з пропахлими миром крилами та нерозквітлим ліллям в руках, і славили чесноти Марії. Сонце зайшло, запали м'які, сині сутінки. Не пам'ятаю, як ми опинилися надворі, як я залишився сам із старою ігуменею й двома молодесенькими черницями під найвищим кипарисом. З'явилося варення, холодна вода, зав'язалася спокійна розмова...

Говорили ми про чудеса богородиці, про вугілля, про курей, що оце саме навесні почали нестися, про сестру Евдоксію, яка страждає від падучої, про те, що та бідолаха падає на церковні плити і б'ється, як риба об лід, а з рота в неї тоді йде піна, і вона лається та рве на собі одяг...

— Йй тридцять п'ять років, — додала ігуменя, зітхнувши, — проклятий вік, важка пора! Хай всемілостива допоможе їй одужати... Через десять — п'ятнадцять років одужає.

— Десять — п'ятнадцять років... — показав я й зітхнув.

— Що таке десять чи п'ятнадцять років! — строго мовила ігуменя. — Що це перед вічністю?

Я промовчав, бо знав, що вічність — це кожна летюча мить, тож не став сперечатися, а поцілував руку ігумені, білу та повну, пропахлу ладаном.

Посутеніло. Ворони поспіхом верталися до своїх гнізд, вилітали з дупел сови на полювання, вилазили із схованок слимаки, гусінь, черв'яки, миші, щоб стати здобичкою сов.

Круг мене згорнулася таємнича змія, що впивається зубами у свій хвіст: земля народжує і з'їдає своїх дітей, знову народжує і знову з'їдає. Замкнене коло.

Я роззирнувся — скрізь темно, ніде нікого. Вже й останні селяни порозходилися, ніхто мене не бачив. Роззувшись, я опустив ноги в море й відкинувся на пісок. Я відчував потребу доторкнутися голим тілом до каменя, до води, до повітря. Слово «вічність», яке вимовила ігуменя, роздратувало мене, впало на мене, мов аркан, що ним ловлять диких коней. Я спробував вирватися з цієї пастки, доторкнутися груди в груди до землі, до моря, аби відчуті їх, упевнитись в існуванні цих дорогих мені скороминущих речей.

«Тільки ти існуєш, тільки ти, — кричав я самому собі, — о каменю, о земле, о водо, о повітря! А я, о земле, твій останній син, я припав до твого соска і смокчу його, і не хочу відпустити. Ти залишаєш мене, і я живу лише мить, але мить стає соском і живить мене».

Немов боячись зникнути в пащі цього людожерного слова, слова «вічність», я пригадав, з якою пристрасстю колись — (коли? ще минулого року!) — я нахилився над ним, заплющував очі й розкидав руки, щоб пірнути у нього.

Коли я був у першому класі початкової школи, ми читали у другій частині «Букваря» казку про те, як один хлопчик упав у колодязь, а там виявилось чарівної краси місто, де були великі сади, мед, солодка рисова каша з молоком, іграшки... Я читав по складах, і з кожним складом поринав усе глибше в казку. Яюсь опівдні, повертаючись із школи, я вбіг у наш двір, нахилився над колодязем під виноградом і задивився, мов зачарований, у чорне лискуче обличчя

води. І мені здалося, ніби я бачу дивовижної краси місто, будинки та вулиці, і дітей, і виноградну лозу, що вгинається під вагою грон. Я більше не міг витримати: звисивши голову вниз, я простяг руки й відштовхнувся ногами від землі, щоб перевалитися через цямрину й полетіти. Але саме цієї миті мене помітила мати. Зойкнувши, вона одним скоком опинилась поряд і встигла схопити мене за ноги...

Отож у дитячому віці я мало не впав у колодязь, а коли виріс, то мало не потонув у слові «вічність», як і в декількох інших словах: «кохання», «надія», «вітчизна», «бог». Щороку мені здавалося, що я врятувався і ступив крок уперед. Та я нікуди не ступив, а тільки змінював слово й називав цю зміну порятунком. І ось останнім часом, уже цілих два роки, я баланую над прірвою слова «Будда».

Одначе, хай буде живий і здоровий Зорбас, це вже останній колодязь, останнє слово, і я врятуюся назавжди. Назавжди? Ми кажемо так раз у раз, без кінця.

Я скочив на ноги. Усе моє тіло з голови до п'ят повнилося щастям. Роздячись, я стрибнув у море. Сміялися хвилі, сміявся разом з ними і я. Ми гралися. А коли втомився, вийшов на берег і, обсохнувши на нічному вітрі, пішов легкими кроками, то мені здалося, що я врятувався від великої небезпеки і знову міцно присмоктався до соска Матері.

Поглянувши на берег, де стояла наша халабуда, я остовпів: там горіло світло. «Мабуть, повернувся Зорбас»,— радісно подумав я.

Я вже рвонувся був бігти, але одразу й стримав себе. «Треба приховати радість, треба видатися розгніваним і почати сваритися. Адже я послав його в нагальній справі, а він проциндрив гроші, сплутався з якоюсь співачкою, проваландався дванадцять днів. Треба вдати з себе сердитого, треба...»

Я пішов повільно, щоб мати час розлютитися. Намагався роздратувати себе, супив брови, стискав кулаки, корчив

усіякі гримаси. Але не розлютився. Чим ближче підходив до халабуди, тим більшою ставала радість.

Я підкрався навшипиньках і заглянув у освітлене віконце: Зорбас стояв на колінах перед плиткою й варив каву. Моє серце розтало, я крикнув:

— Зорбасе!

Двері вмить відчинилися, Зорбас, босий, без сорочки, вилетів надвір, крутнув головою сюди-туди і, побачивши мене, розкрив обійми, але одразу знічено опустив руки.

— Радий тебе бачити, хазяїне! — сказав він нерішуче й похнюплено застиг на місці.

Я все-таки спробував подратувати його.

— Радий вітати тебе з завершенням твоїх трудів! — сказав я насмішкувато. — Не підходь близько, від тебе тхне туалетним милом.

— Аби ти знав, скільки я мився, хазяїне, — пробурмотів Зорбас, — скільки шкріб свою чортову шкіру, перш ніж появитися перед тобою! Цілу годину купався. Але цей проклятуций запах... Хоча, я думаю, не таке це вже й лихо. Вивітриться, і сліду не залишиться.

— Зайдімо, — сказав я, ледве стримуючи сміх.

Ми ввійшли; халабуда пахла пудрою, милом, жіркою.

— А це що за страмота, ти можеш мені сказати? — вигукнув я, побачивши розкладені по скрині сумочки, туалетне мило, жіночі панчохи, червону парасольку, дві пляшечки парфумів.

— Подарунки... — промимрив Зорбас, похиливши голову.

— Подарунки! — проревів я, вдаючи розгніваного. — Що за подарунки?

— Подарунки, хазяїне, не сердься. Це для бідолашної Бубуліни... Великдень наближається, а вона ж теж людина.

Сміх розпирив мене.

— А найважливішого ти їй так і не привіз, — кинув я.

— Що саме?

— Фату.

І я розповів йому, чого навігадував закоханій мегері.

Зорбас пошкріб потилицю й задумався.

— Ти недобре зробив, хазяїне,— нарешті мовив він.—
Недобре зробив, даруй мені. Такі жарти, хазяїне... Жінка — слабка істота, тендітна, скільки тобі ще казати? Як порцелянова ваза. Вона потребує великої уваги, хазяїне.

Мені стало соромно. Я й сам шкодував, що таке вчинив, але було вже пізно. Довелося перевести розмову на інше.

— А канат? — запитав я.— А інструменти?

— Все, все це я дістав, будь спокійний! І сіно ціле, і кози ситі! І канатна дорога, і Лола, і Бубуліна, і хазяїн — усе в порядку!

Він взяв з вогню джезву, налив у мою чашку кави, дав мені посипаних кунжутом бубликів та медової халви,— знав що я її дуже люблю, тож і прихопив з міста.

— Оце тобі в подарунок ціла коробка халви! — ласкаво сказав Зорбас.— Я не забув про тебе. Навіть і для папуги взяв арабських фісташок. Нікого не забув. Пам'ять у мене, як бачиш, на місці!

Я поїв бубликів та халви, випив каву, сидючи по-турецькому на підлозі, а Зорбас пив каву й курич, поглядаючи на мене, і його очі гіпнотизували, як зміїні.

— То ти розв'язав те велике питання, яке тебе мучило, старий грішнику? — вже м'якше запитав я.

— Яке питання, хазяїне?

— Чи жінка — людина?

— У-у-у! З цим покінчено! — відповів Зорбас.— Вона теж людина, як і ми, тільки ще гірша. Побачить твій капшук — і все, памороки їй забило, прилипне до тебе й радіє, що втрачає свою свободу, бо свобода, бач, заступає їй капшук. Тільки дуже швидко... Але ну його це к бісу, хазяїне!

Він підвівся, викинув у віконце недопалок і сказав:

— А тепер — чоловіча розмова. Великдень надходить, канат ми добули, час уже сходити в монастир, притиснути отих кнурів, підписати купчу на ліс... Поки вони не побачи-

ли канатної дороги та не закрутили носом, розумієш? Час іде, хазяїне, не годиться нам ледарювати, пора вже добувати вугілля, пора завантажувати ним пароплави, щоб відшкодувати збитки... Ця поїздка до Кастро коштувала чимало, бо диявол, бачиш...

Зорбас замовк. Мені стало жаль його. Він скидався на дитину, що наробила шкоди й тепер не знає, як викрутитися. І серце в неї тремтить.

«Як тобі не сором,— сказав я собі,— допускати, щоб отаке серце тремтіло? Тоді вже, де й коли ти знайдеш іншого Зорбаса? Годі, візьми губку й зітри все!»

— Зорбасе! — прорвало мене.— Облиш диявола, в ньому немає потреби! Що впало, те пропало! Бери-но сандур!

Він простяг руки, ніби знову хотів мене обняти, але відразу опустив, одним скоком підскочив до стіни й підвівся навшипиньки, щоб зняти сандур. Коли він опинився у світлі лампи, я звернув увагу на його волосся — воно було чорне, як дьоготь.

— Ти, безбожнику,— крикнув я,— що це в тебе за волосся? Де ти його взяв?

Зорбас розсміявся:

— Я його пофарбував, хазяїне, пофарбував його, капосне...

— Навіщо?

— Уяви собі, з честолюбства. Одного дня йшли ми з Лолою, і я тримав її за руку. Ні, не так... Ось отак, зовсім легенько! Аж тут якесь байстручення, отакий-о шкет, доганяє нас. «Гей, діду,— кричить, капосне,— гей, діду, куди це ти ведеш свою внучку?» Бідолашна Лола спалахнула, спалахнув і я. Отож, аби їй більше не було соромно, я того ж вечора пішов у перукарню й пофарбувався.

Мене знову розібрав сміх. Зорбас глянув на мене серйозно.

— Тобі це здається смішним, хазяїне? А ось послухай, що я тобі скажу, побачиш, яка то загадка — людина. Відтоді, як пофарбувався, став я зовсім іншим. Так, неначе

й сам повірив, що маю чорне волосся — людина, бачиш, легко забуває те, що їй нецікаве,— і от, їй-богу, в мене аж сили побільшало. Це й Лола відчула. І отой біль, що був у мене отут у нирках,— пам'ятаєш? — і він пропав! Не віриться? Ще б пак, такого ж, мабуть, не пишуть у твоїх талмудах...

Він засміявся іронічно, але відразу й покався:

— Пробач мені, хазяїне. Єдина книжка, яку я читав у своєму житті, була про Синдбада Морехода. І побачив, що з того читання нема великої користі.

Він зняв зі стіни сандур, розгорнув його, як і завжди, ніжно, повагом, і запропонував:

— Ходімо надвір. Тут, у чотирьох стінах, сандур не вміщається. Це ж звір, йому потрібен простір.

Ми вийшли. В небі мерехтіли зірки. Молочний шлях плинув від одного краю неба до другого. Море вирувало.

Ми посідали по-турецькому на ріні. Хвилі лизали нам подошви.

— Найкращий засіб від бідності — це звеселити душу,— сказав Зорбас.— То невже вона думає, що ми на це нездатні? Ходи-но сюди, сандуре!

— Заграй македонську мелодію, з твоїх країв, Зорбасе! — попросив я.

— Критську мелодію, з твоїх країв! — заперечив Зорбас.— Я тобі заспіваю одну пісеньку, яку чув у Кастро. Від того дня, як я її навчився, життя моє перемінилося.

Трохи подумавши, він додав:

— Ні, не перемінилося, але тепер я розумію, що був правий.

Він поклав свої грубі пальці на сандур і витяг шию. Голос його, дикий, хрипкий, сповнений муки, заклекотав у повітрі:

Чогось надумав досягти — відкинь усі вагання,
Дай волю силі молодій, неначе це востанне!

Відступили клопоти, щезли нікчемні тривоги, душа злетіла до найвищих вершин. Лола, вугілля, канатна дорога, «вічність», турботи, дрібні й великі — все обернулося синім димом, розвіялось і залишився тільки сталевий птах — співуча людська душа.

— Хай тобі все йде на користь! — вигукнув я, коли горда пісня скінчилася.— Хай тобі все йде на користь і співачка, і пофарбоване волосся, і гроші, які ти розтринькав, усе, усе! Співай далі!

Він знову витяг свою жилаву зморшкувату шию:

Хоч і до чорта в зуби йти — вперед, а там — що буде,
Як не утратиш те, що мав, то, може, щось добудеш!

З десяток робітників, які ночували біля шахти, почули спів, повставали і, непомітно спустившись униз, посідали навпочіпки круг нас. Вони слухали улюблені мелодії, і ноги їхні просилися в танок.

А я, мов заворожений, мовчки дивився на них і думав: «Ось та справжня жила, якої я прагнув; іншої мені не треба».

Наступного дня, ще вдосвіта, забої відлунили дзвонами кельм і криками Зорбаса. Робітники працювали як несамошиті — лише Зорбас міг так запалити їх. Робота навколо нього ставала п'янкою, як вино, як пісня, як кохання. Світ оживав у його руках, каміння, вугілля, дерево, робітники — все підкорялося його ритму. У лавах при білому світлі ацетилену спалахувала війна, а Зорбас ішов попереду війська й бився груди в груди. Він давав назву кожному забою, кожній жилі, давав обличчя безликим силам, і тому вони вже не могли сховатися від нього.

«Якщо я знаю,— казав Зорбас,— що оцей забій «Канаваро» (так він охрестив перший забій), то куди він од мене подінеться? Я знаю його на ім'я, і він не посміє викинути мені якогось коника. Так само й «Ігумен», і «Кривоногий», і «Боягуз». Я їх знаю, кажу тобі, всіх до одного, на ім'я».

Сьогодні я прослизнув у лаву так, що Зорбас мене не помітив.

— Давай! Давай! — кричав він робітникам. — Уперед, хлопці, розриймо гору! Ми ж люди, ми великі звірі, навіть богові страшно подивитись на нас. Ви критяни, я македонець, подолаємо гору, а не вона нас! Ми ж Туреччині дали чосу, то невже злякаємося цієї гірки? Налягай!

До Зорбаса хтось підбіг. У світлі ацетилену я розпізнав вузьке лице Мімітоса.

— Зорбасе, — заїкаючись, видушив із себе хлопець, — Зорбасе...

Той, обернувся, побачив Мімітоса і, впізнавши його, махнув ручиськом:

— Геть звідси! Бігом...

— Я прийшов від мадам... — почав недоумкуватий.

— Геть звідси, кажу тобі! Я зайнятий!

Мімітос подався геть, Зорбас нервово сплюнув.

— День дано для роботи, — сказав він. — День — це чоловік. А ніч дано для гульні, ніч — це жінка. Не треба їх плутати!

Тоді озвався я:

— Хлопці, уже полудень, час би й пообідати.

Зорбас обернувся, побачив мене і скривився:

— З твого дозволу, хазяїне, залиш нас. Ходи собі обідати. А ми згаяли десять днів, треба надолужити втрачене. Смачного тобі!

Я вийшов із лави, спустився на берег. Хотілося їсти, та я розкрив книжку, яку мав при собі, й невдовзі забув про голод. «Роздум — це теж забій, — подумав я. — Налягай!» І поринув у глибоку шахту мозку.

Хвилююча книга — про засніжені гори Тибету, про його таємничі монастирі, про мовчазних ченців у жовтих рясах, ченців, які, зосереджуючи свою волю, примушують ефір набирати форми того, чого вони бажають.

Високі вершини, повітря, густонаселене духами; до тієї високості не долітає суєтне шамотіння світу. Великий

аскет бере своїх учнів, хлопців шістнадцяти — вісімнадцяти років, і веде їх опівночі до замерзлого гірського озера. Там вони роздягаються, пробивають лід і занурюють одяг у крижану воду, а тоді надягають його й сушать на тілі. Потім знову занурюють і знову сушать, і так сім разів. А по тому вертаються в монастир на ранкову молитву. Піднявшись на якусь вершину, заввишки п'ять чи шість тисяч метрів, вони спокійно вмощуються й починають глибоко, ритмічно дихати. Сидять голі до пояса й не мерзнуть. У пригорщах тримають кружки з холодною водою і вдивляються в неї. Зосередивши на замерзлій воді свою увагу, і вода закипає. Тоді вони заварюють собі чай.

Великий аскет збирає учнів навколо себе й вигукує: «Горе тому, хто не має в собі джерела щастя!», «Горе тому, хто хоче бути схожим на інших!», «Горе тому, хто не усвідомлює, що це життя й потойбічне є одне ціле!»

Заходила ніч, уже не можна було читати. Я закрив книжку й задивився на море. «Треба,— міркував я,— звільнитися від усіх кошмарів: будд, богів, вітчизн, ідей... «Горе тому хто не звільниться,— подумки кричав я,— від будд, богів, вітчизн, ідей!»

Море різко почорніло, щербатий місяць хилився до заходу. Вдалині, за садами, сумно вили собаки, і їхнє виття повнило всю долину.

З'явився Зорбас, заляпаний глиною, сорочка на ньому була подерта.

— Добре сьогодні день минув,— сказав він задоволено.— Попрацювали.

Я слухав Зорбаса, не розуміючи його слів: мої думки й далі витали по далеких таємничих бескеттях.

— Про що замислився, хазяїне? Розум твій десь далеко.

Я зібрався з думками, обернувся, глянув на товариша й кивнув головою:

— Зорбасе, тобі здається, що ти страшний, жахливий Синдбад Морехід, який об'їхав увесь світ, тому ти й кокошишся. Але ти не бачив нічого, нічого, нещасний! І я теж. Світ далеко більший, ніж ми собі уявляємо. Ми все мандруємо, а насправді ще й носа не виткнули за поріг свого дому.

Зорбас стиснув уста й нічого не сказав. Тільки вискнув, наче вірний пес, коли його б'ють.

— Є такі велетенські гори,— вів далі я,— пристановище богів. Там повно монастирів. А в тих монастирях живуть ченці, одягнені в жовті рясни. Вони можуть сидіти схрестивши ноги місяць, два місяці, шість місяців і думати про якусь одну-єдину річ. Єдину, чуєш? Не про дві, про одну! Вони не думають так, як ми, одразу про жінку й вугілля, чи про книжку й вугілля, їхній розум спрямований на одну-єдину річ. Тому вони здатні творити дива. Ти бачив, Зорбасе, як лінзою збирають сонячне проміння в одну точку? У тій точці невдовзі спалахує полум'я. А чому? А тому, що сила сонця не розпорошується, вся вона збирається в одному місці. Так само й людський розум може творити дива, якщо спрямувати його на одну-єдину справу. Ти зрозумів?

Зорбасові перехопило віддих. Він аж сіпнувся, наче хотів утекти, але стримався.

— Кажи далі! — прохрипів він здушеним голосом, та одразу підхопився на ноги й загорлав: — Мовчи! Мовчи! Навіщо ти мені ятриш душу, хазяїне? Мені тут було добре, куди ти мене штовхаєш? Я зголоднів, аж тут бог чи диявол (хай мене грім поб'є, якщо я їх розрізняю!) кинув мені маслака, щоб я обгриз його. Я помахав хвостом, загавкав: «Дякую! Дякую!» А тепер ось...

Зорбас тупнув ногою об каміння й відвернувся від мене — рушив був до халабуди, але знову скипів і зупинився.

— Ух! Ото вже маслака кинув мені богодиявол! — прошипів він.— Якусь затягану співачку! Стару корову!

Потім ухопив жменю ріни й пожбури в море.

— Тільки хто він, хто він, той, що кидає нам маслаки?

Зорбас почекав і, не почувши від мене відповіді, обурився:

— Мовчиш, хазяїне? Якщо знаєш, то скажи, аби і я знав, як його звати, і будь певен, я йому покажу! А отак, наосліп, куди мені пхатись? Тільки лоба наб'ю.

— Пора б уже й поїсти,— сказав я.— Берись-но куховарити. Спершу повечереємо.

— А не могли б ми витримати один вечір не ївши, хазяїне? У мене був дядько, чернець, то він увесь тиждень сидів на воді та солі, і лише в неділю та по великих святах підсипав туди трохи висівок. І прожив сто двадцять років.

— Він прожив сто двадцять років, Зорбасе, бо вірив, що знайшов свого бога, прив'язав свого віслюка, як ти кажеш, і ніяких тобі клопотів. А от ми, Зорбасе, не маємо бога, який би нас годував, а тому розпалюй вогонь, є трохи риби, то звари юшку, гарячу, густу, та побільше вкинь у неї цибулі й перцю, як ми любимо. А там побачимо.

— Що побачимо? — роздратовано кинув Зорбас.— Коли наїмося, то все забудемо.

— Я цього й хочу, саме в цьому й полягає значення їди... Ну ж ходи вже, приготуй юшку, Зорбасе, поки ми обидва не луснули од злості!

Але Зорбас не зрушив з місця — він стояв непорушно й дивився на мене.

— Слухай, що я тобі скажу, хазяїне,— сказав він, я знаю, куди ти гнеш. Ось оце зараз, поки ти говорив, мені просто сьїнуло в голові, тепер я знаю!

— Куди ж я гну, Зорбасе? — запитав я, сміючись.

— Ти хотів би й собі спорудити монастир і поселити в ньому замість ченців скількись там отаких самих, як твоя милість, книгогризів, щоб вони читали й писали день і ніч і щоб з ваших ротів вилазили, як ото у святих на іконах, списані стрічки. Ну що, вгадав?

Я похилив голову, прикро вражений. Усе це були мої давні, юнацькі мрії, мої великі колись, а тепер вискубані крила. Наївність, благородство, високі поривання... В юнос-

ті я хотів заснувати такий собі духовний гуртожиток. Щоб зачинитися в ньому разом з десятком товаришів — музикантів, художників, поетів — та й працювати цілими днями, а сходиться лише ввечері — порозмовляти... Я тоді навіть уклав статут гуртожитка. Ще й будинок підшукав — у монастирі святого Іоанна Мисливця у глибокій долині під Іміттосом¹

— Угадав! — задоволено сказав Зорбас, бачачи, що я червонію й мовчу.

— Угадав, Зорбасе,— відповів я, приховуючи хвилювання.

— Ну, тоді я хотів би про щось тебе попрохати, святий Великий Ігумене: візьми мене в той монастир воротарем, щоб я займався контрабандою. Я постачав би туди деякі чудернацькі речі — жінок, бузукі, сулії з узо, смажених поросят... Щоб не пішло все життя на теревені!

Він зареготав і швидко подався до халабуди. За ним рушив і я. Зорбас мовчки почистив рибу, я приніс хмизу, розпалив вогонь. Коли юшка зварилася, ми взяли ложки й почали їсти просто з горщика.

Їли мовчки; цілий день ми не мали в роті й ріски, то ж тепер усмак ласували юшкою.

Вино звеселило нас, і Зорбас нарешті озвався:

— Було б дуже до речі, хазяїне, якби зараз появилася Бубуліна, хай вона буде здорова! Не дай боже зурочити! Тільки її й не вистачає. І скажу тобі між нами, хазяїне, скучив я за нею, чорти б її забрали!

— А чого ж ти не питаєш, хто тобі кидає цього маслака?

— Та яке тобі до цього діло? Це ж однаково, що шука-ти голку в копиці сіна! Маєш маслак, то не все одно, чия рука його кинула? Чи смачний він, чи є на ньому хоч трохи м'яса — ось питання, а все інше...

¹ Іміттос — гора в Аттиці на південь від Афін, відома покладами міді й мармуру.

— Їда зробила диво! — сказав я, поплескавши Зорбаса по плечу.— Заспокоїлось голодне тіло? Отак спрагла душа моя заспокоїлась... Бери сандур!

Та тільки-но Зорбас підвівся, як почувлися швидкі, важкі кроки по ріні. Волохаті Зорбасові ніздрі затремтіли.

— Про вовка помовка! — тихо сказав він і вдарив себе по стегнах.— Іде! Нюхом почула мене, сучка, взяла слід і ось уже тут.

— Ну, я піду, щось мене розморило,— мовив я й підвівся.— Треба розім'ятися, а ви собі тут як знаєте.

— На добраніч, хазяїне!

— І не забувай, Зорбасе: ти обіцяв їй одружитися, не зроби з мене брехуна.

Зорбас зітхнув:

— Ще раз одружуватися, хазяїне? Мені це вже набридло.

Війнуло пахощами туалетного мила.

— Тримайся, друже!

Я швидко пішов геть — уже чулося важке дихання старої сирени.

Наступного дня ще вдосвіта Зорбасів голос прогнав мій сон.

— Що сталося? Чого це ти розкричався так рано? — здивувався я.

— Скільки можна спати? Це нікуди не годиться, хазяїне! — відповів він, набиваючи їжею торбину.— Я привів двох мулів, вставай, поїдемо в монастир, підпишемо документи та займемося канатною дорогою. Знаєш, лев боїться лише одного — воші. Так от, нас з'їдять воші!

— Як це ти можеш називати вошею бідолашну Бубуліну? — запитав я, сміючись.

Але Зорбас вдав, що не почув.

— Ходімо,— кинув він,— поки сонце ще низько.

Я радий був піднятися на гору, де пахло хвоєю. Ми посідали на мулів і побралися схилом. Біля шахти зупинилися. Зорбас дав робітникам розпорядження: пробивати далі «Ігумена» й прокопати рівчак у «Боягузі», щоб стікала вода...

День сяяв, як чистий діамант. Що вище ми підіймалися, то вільніше і ясніше ставало на душі. Я знову відчув, яке значення для психіки мають чисте повітря, вільне дихання, широкий обрій. Немовби душа — це якесь звірятко з легенькими й ніздрями, якому потрібно багато кисню. А в куряві, у важкому повітрі воно задихається...

Сонце вже було височенько, коли ми в'їхали в сосновий бір. Там стояв медвяний дух, легкий вітерець обвівав нас, крони шуміли, наче море.

Зорбас, поки ми підіймалися, весь час приглядався до схилу гори, подумки розставляв опори, уявляючи, як блищить під сонцем канат, протягнутий аж до берега, та як із свистом мчать по ньому, мов стріли, стовбури зрубаних дерев, і казав, потираючи руки:

— Чудова робота! Золото! Загрібатимемо ліри лопатою, все буде так, як ми хочемо.

Я здивовано глянув на нього.

— Е, не прикидайся, ти ж не забув! Перш ніж збудувати свій монастир, подамося на ту велику гору! Як це вона називається? Тіва, чи як?

— Тібет, Зорбасе, Тібет... Але тільки удвох. Той край не терпить жінок.

— Та хто ж тобі каже про жінок? Вони добрі, і не лай їх тоді, коли чоловік не має чоловічої роботи — добувати вугілля, брати фортеці, розмовляти з богом. Що він тоді робить, аби не скиснути? П'є вино, грає в кості, обіймає жінок. І чекає. Чекає, коли настане його час — якщо настане.

Зорбас трохи помовчав.

— Якщо настане! — роздратовано повторив він. — Бо може не настати ніколи.

І невдовзі додав:

— Не можу я так, хазяїне, не можу. Або земля має побільшати, або я маю поменшати. Інакше я пропав.

Попереду між соснами показався якийсь чернець — рудий, блідий, у підтканій рясі, в чорній круглій скуфії. Він швидко йшов, спираючись на залізну палицю. Побачивши нас, чернець зупинився, підняв палицю й запитав:

— Куди йдете, благословенні?

— У монастир, — відповів Зорбас, — поклонитися.

— Вертайтесь назад, християни! — вигукнув чернець, і його вибалушені сині очі почервоніли. — Вертайтесь назад, послушайте мене, я вам добра бажаю! Той монастир — не сад богородиці, а сад сатани. Бідність, покора, цнота — вінце, як відомо, ченця! Брехня! Брехня! Вертайтесь назад, кажу вам. Гроші, гординя, місце ігумена — ось їхня свята Трійця!

— Ну й комедія ж зараз буде, хазяїне, — обернувся до мене Зорбас і аж вискнув від радості.

Нахилившись до ченця, він запитав:

— Як тебе звати, діду? І куди це ти поспішаєш?

— Захаріасом звати мене. Взяв я свою торбину та й утік. Утік, бо не можу більше. Скажи ж і мені своє ім'я, земляче, будь ласкавий.

— Канаваро.

— Не можу більше витримувати, брате Канаваро. Христос цілу ніч реве й не дає мені спати. Я теж реву разом з ним, а ігумен — горів би він у геєні вогненній! — кличе мене сьогодні вранці: «Гей, Захаріасе, — каже мені, — ти не даєш братам спати, я тебе прожену!» — «Та хто ж то не дає їм спати, — відповідаю, — я чи Христос? То він реве». А той підняв свою ігуменську патерицю, антихрист такий, і ось, ось — дивіться!

Він зняв скуфію — кризь волосся видніла велика закрявлена гуля.

— Тоді я забрав свої пожитки й махнув геть.

— Ходімо з нами в монастир,— сказав Зорбас,— я тебе помирю з ігуменом. Ходімо за компанію, покажеш нам дорогу, сам бог нам тебе послав.

Старий хвилинку подумав, і очі його спалахнули.

— А що ви мені дасте? — нарешті спитав він.

— А чого б ти хотів?

— Сушеної тріскі та пляшку коньяку.

Зорбас нахилився, пильно придивляючись до нього:

— А чи не сидить у тобі якийсь диявол, Захаріасе?

Чернець здригнувся й здивовано запитав:

— Звідки ти знаєш?

— Я йду із Святої гори,— відповів Зорбас,— то дещо знаю.

Старий похилив голову й прошепотів ледь чутно:

— Таки сидить.

— І він хоче сушеної тріски й коньяку?

— Так, хоче, будь він проклятий!

— Ну що ж; згода! Може, він ще й курить? — Зорбас кинув старому сигарету. Той вправно підхопив її.

— Курить, курить, проклятущий,— відповів чернець, дістав із пазухи кремінь, кресало й трут, запалив і вдихнув дим на повні груди.

— В ім'я Христа! — мовив він, підняв свою залізну палицю, обернувся кругом і пішов попереду нас.

— А як звати диявола, що сидить у тобі? — запитав Зорбас і підморгнув мені.

— Йосифом,— відповів чернець не оглядаючись.

Товариство напівбожевільного ченця не подобалося мені; калічний розум, як і скалічене тіло, завжди викликали в мені якусь суміш співчуття й відрази. Але я мовчав, давши Зорбасові робити, що хоче.

На свіжому повітрі в нас розпалився апетит, отож ми розташувалися під величезною сосною й розв'язали торбину. Чернець ласо нахилився над нею, чекаючи, що звідти покажеться.

— Е-е,— вигукнув Зорбас,— не облизуйся, отче Захаріасе! Сьогодні великий понеділок; ми масони, тому їстимемо м'ясо, курчатко, бог нам простить. А для твоєї святості маємо халву й оливки, прошу!

Старий погладив масну бороду.

— Я,— мовив він покаюнно,— я, Захаріас, пощуся. Поїм оливок та хліба, ну й зап'ю водою... Але Йосиф — він же диявол — не поститься, він теж їстиме м'ясо, брати мої, і питиме вино з вашої пляшки, будь він проклятий!

Захаріас перехрестився, похапцем покуштував хліба, халви, оливок, утер долонею рота, випив води і знову перехрестився, ніби вже наївся.

— А тепер,— сказав він,— черга розпроклятого Йосифа...

І накинувся на курча.

— Іж, дияволе,— сердито бурмотів він, відкушуючи великі шматки.— Іж, бодай ти подавився!

— Чудово, ченче! — з запалом вигукнув Зорбас.— Бачу, в тебе губа не з лопуцька.— І обернувся до мене: — Як тобі здається, хазаїне?

— Та не гірша, ніж у тебе,— відповів я, сміючись.

Зорбас подав ченцю пляшку з вином.

— Хлебчи, Йосифе!

— Пий, бодай ти обпився! — крикнув старий, схопив пляшку й добряче приклався до неї.

Сонце припікало, і ми відсунулися глибше в тінь. Від ченця кисло тхнуло потом і ладаном, він розімлів од спеки, і Зорбас перетяг його в тінь, щоб не так смердів.

— А як ти став ченцем? — запитав Зорбас, якого після ситної їди потягло на розмову.

Чернець захихотів:

— Може, думаєш, від святості? Де там! Від злиднів, брате, від злиднів. Не було чого їсти, то спало мені на думку: піду-но я в монастир, аби не здохнути з голоду!

— Ну й що, задоволений?

— Слава богу! Я часто зітхаю, але ти на те не зважай: не по цьому світу я зітхаю — сравай на нього, вибачайте, і щодня серу. А зітхаю по царству небесному. Я не можу без жартів, викидаю всілякі коники, а ценці дивляться на мене й сміються, однак усі лають мене, кажуть, що в мені сім чортів сидить, та я їм відповідаю: «Не може бути, бог любить сміх. Коли-небудь він мені скаже: іди-но сюди, сміхуне, іди, розвесели мене!» Отак я й потраплю до раю, як блазень, точно вам кажу.

— О, та ти, бачу, хитра штучка! — зауважив Зорбас і підвівся.— Рушаймо, щоб дістатися завидна.

Чернець знову повів нас. Ми підіймалися схилом гори, а мені здавалося, що я підводжуся над своїми внутрішніми обширами, переходжу від приземлених думок до все вищих і вищих, від зручних рівнинних уявлень до осягнення безміру.

Раптом чернець зупинився:

— Богородиця Месниця! — мовив він і показав на невеличку каплицю з гарненьким круглим куполом.

Він упав ниць, перехрестився.

Я спішився і ввійшов у прохолодну склепінчасту кімнатку. У ніші в стіні висіла стара ікона, почорніла від диму, обвішана срібними дарами, перед нею непогасно горіла срібна лампадка.

Я уважно роздивився ікону. Люта войовнича богородиця з міцною шиєю, із суворим неспокойним поглядом діви; вона тримала не дитя — в її руці був довгий прямий спис.

— Горе тому, хто зачепить монастир! — схвильовано сказав чернець.— Вона кидається на такого й протиная його списом. У давні часи налетіли були алжирці і спалили монастир. Чим це їм, проклятим, обернулося, як ти думаєш? Коли вони вже забиралися геть і проходили мимо цієї каплички, богородиця злетіла з ікони й вибігла надвір, та як кинеться на них, як почала бити — всіх перебила. Дід мій згадував, що їхніми кістками був усіяний весь ліс.

Відтоді богородицю називають Месницею, а раніше називали Милостивою.

— А чому ж вона не сотворила дива, отче Захаріасе, ще до того, як згорів монастир? — запитав Зорбас.

— На все воля всевишнього! — відповів чернець, тричі перехрестившись.

— Ти ба! Всевишнього! — пробурмотів Зорбас і сів на мула.— Вперед!

Минуло небагато часу, і перед нами на гірському плато постав між сосон великий монастир богородиці, оточений високими скелями. Тихий, усміхнений, усамітнений од світу в цій високій зеленій котловині, він, мудро єднаючи шляхетність височини й лагідність поля, видався мені чудово вибраним притулком для самозаглиблення людини.

«Тут життєрадісна й твереза душа,— думав я,— могла урівноважити релігійне піднесення з людськими силами; ні стрімкої надлюдської висоти, ні чуттєвої лінивої приземленості — тут є те, що треба, і скільки треба, аби душа вивищувалась, не втрачаючи своєї людської принади. Такий пейзаж,— розмірковував я далі,— не витворює ні героїв, ні свиней, він витворює справжніх людей.

Як чудово пасував би сюди витончений давньогрецький храм або радісне мусульманське теке!¹ Бог спускався б сюди в простій людській одежі, ходив би босоніж по весняному моріжку й тихо розмовляв би з людьми».

— Яке диво, яка самота, яке блаженство! — шепотів я.

Ми спішилися, ввійшли в аркові двері й піднялися в приймальню отця-економа. З'явилася таця з ракі, варенням та кавою, прийшов отець-економ, нас оточили ченці, зав'язалася розмова. Лукаві очі, жадібні губи, борода, вуса, важкий дух чоловічих тіл.

— Ви часом не привезли якоїсь газети? — запитав отець-економ.

¹ Те к е — молитовний дім деревішів.

— Газети? — здивовано вигукнув я. — Нащо вона вам тут?

— Та як же, брате! Подивитися, що робиться в світі! — обурено загули ченці.

Вчепившись у дерев'яну огорожу балкона, вони кричали, як ворони. Говорили про Англію, Росію, про Венізелосу й короля, говорили гаряче. Світ відлучив їх від себе, але вони не відлучили від себе світ. В їхніх очах зринали міста, крамниці, жінки, газети...

Один товстий довговолосий чернець підвівся й прогугнявив до мене:

— Хотів би дещо тобі показати, цікаво знати твою думку. Зараз піду принесу.

І він рушив до дверей, склавши короткі волохаті руки на животі та човгаючи сукняними пантофлями.

Ченці зловтішно захихотіли.

— Отець Дометіос, — сказав економ, — знову принесе глиняну черницю. Сатана зарив її в землю, і одного дня Дометіос, скопуючи сад, знайшов її й приніс у свою келію. Відтоді бідолаха втратив сон. Ще трохи — й зовсім з'їде з глузду.

Зорбас підвівся — його душила злість.

— Ми прийшли побачитися зі святим ігуменом, підписати документи, — процідив він.

— Святий ігумен, — відповів отець-економ, — відсутній, ще вранці він пішов на господарський двір. Почекай трохи.

З'явився отець Дометіос, простягнувши вперед складені пригорщею долоні, наче тримав святий потир.

— Ось воно! — сказав Дометіос і обережно розкрив долоні.

Я підійшов ближче: в брудних чернечих долонях грайливо усміхалася маленька напівгола танагрійка¹. Єдиною рукою, що залишилася в неї, вона трималася за голову.

¹ Танагра — місто в Стародавній Греції, що славилася великими глиняними статуетками.

— Оскільки вона показує рукою на голову,— пояснив Дометіос,— то цим вона хоче сказати, що там у неї є якийсь коштовний камінь, можливо, діамант. Як тобі здається, шановний?

— Мені здається,— вихопився жовчного вигляду чернець,— що в неї болить голова.

Але товстий Дометіос, важко дихаючи, невідривно дивився на мене. Його цапині губи тремтіли.

— Я гадаю, що її треба розбити,— сказав він,— розбити й подивитися. Я вже не можу спати... Раптом у ній справді якийсь діамант?

Я дивився на гарненьку дівчину з малесенькими тугими персами, що опинилася в цьому ладановому чаду поміж розп'ятих богів, які проклинають тіло, радість і цілунок.

О, якби я міг її врятувати!

Зорбас узяв глиняну статуетку, помацав тоненьке, струнке дівоче тіло, і пучки його пальців затрималися на високих персах.

— Ти що, старий, не бачиш? — сказав він.— Це ж Сатана. Не хто інший, як він; власною персоною. Будь спокійний, я його, мерзенного, добре знаю; поглянь на його перса, отче Дометіосе, які вони округлі, тугі, свіжі,— саме такі вони і є, діду, перса диявола!

На порозі з'явився гарний юний чернець: сонце освітлювало його золотаве волосся й кругле, вкрите пушком обличчя. Жовчний чернець підморгнув отцю-економу. Обидва хитро посміхнулися.

— Отче Дометіосе,— в один голос сказали вони,— твій послушник Гавриїл.

Старий чернець миттю згріб глиняну жіночку в пригорщу й посунув, як величезна куля, до дверей. Юний ченчик мовчки, граційною ходою пішов попереду, і обидва зникли в довгій, ветхій зовнішній галереї.

Я дав знак Зорбасові, і ми вийшли у двір. Приємне тепло, посеред двору квітне помаранча, розливаючи довкола пахощі. Біля неї із стародавньої мармурової голови бара-

на дзюркітливо струменить вода. Я нахилився й підставив голову під цівку.

— Ну й ну! Хто вони такі? — гидливо скривився Зорбас.— Ні жінки, ні чоловіки! Мули! Тьху! Бодай ви добра не бачили!

Він теж підставив голову під холодну воду, засміявся й повторив:

— Тьху! Бодай ви добра не бачили! У кожному з них сидить по дияволу: тому давай жінку, тому солону тріску, тому грошей... Ох же ж і йолопи! Що простіше — вийди у світ, напасись там од пуза, хай воно тебе не мучить!

Він запалив сигарету, сів на кам'яну лаву під розквітлою помаранчою й провадив далі:

— Я, коли чогось дуже хочу, знаєш, що роблю? Пхаю в себе й пхаю, аж поки мене вернути почне, поки так остогидне, що вже й думати про нього не можу. Або уявляю його собі з відразою. Колись давно, ще як був малий, я просто вмирав за черешнями, аби ти знав. Грошей катма, куплю собі трішечки, з'їм, а воно знову хочеться... День і ніч тільки про черешні й думав, аж слина текла. Мука, та й годі! І ось одного дня розсердився, мабуть, соромно стало, біс його знає. Зрозумів я, що черешні беруть мене на глузи. І що ж ти думаєш я вигадав? Підіймаюся вночі тихенько, нишпорю по батькових кишнях, знаходжу срібну меджидіє¹ й забираю. Рано-вранці встаю, біжу на базар, купую цілий кошик черешень. Ховаюся в канаву й починаю їх жерти. Жеру й жеру, аж поки мене здуло, закрутило в животі. Почав я блювати. Виблював усе і відтоді, хазяїне, забув про черешні, бачити їх не хочу. Став вільною людиною. Коли вже потім бачив черешні, то казав: «На біса ви мені здалися!» Так само я робив і з вином, і з куривом. Я ще п'ю й курю, та варто мені захотіти — раз! — і все, відрубав. Пристрасть мене не підкоряє. Так

¹ Меджидіє — турецька монета. Срібна меджидіє — монета в 20 курушів, п'ята частина ліри.

само і з вітчизною. В нестямі був од неї, а тоді упився нею, виблював і звільнився.

— А з жінками як? — запитав я, сміючись.

— Настане і їхній час, будь вони прокляті, настане! Тільки як мені стукне сімдесят років.

Хвилинку поміркувавши, він вирішив, що цього замало, тому уточнив:

— Ні, краще вісімдесят років. Твоя милість, хазяїне, зволить сміятися, та це зовсім не смішно! Саме так людина стає вільною, ти мене слухай, саме так стає вільною — як гультай, а не як чернець. Щоб диявол від тебе відчепився, треба його вдвічі перевершити диявольщиною!

У дворі з'явився задиханий Дометіос, за ним — русявий юний чернець.

— Наче розгніваний янгол... — прошепотів Зорбас, милуючись із його юначої дикуватості й краси.

Дометіос і русявий ченчик підійшли до кам'яних сходів, що вели в горішні келії. Дометіос обернувся, глянув на ченчика, щось сказав йому. Той мотнув головою, ніби відмовлявся, та одразу ж покірливо схилив її, обхопив старого за попереk, і обидва почали підійматися сходами.

— Зрозумів? — запитав Зорбас. — Зрозумів? Содом і Гоморра!

Мимо проходили двоє ченців. Один підморгнув другому, щось шепнув, і обидва розсміялися.

— А яка злостивість! — буркнув Зорбас. — Ворон ворону ока не виклює, а чернець ченцеві виклює. Он поглянь на них: уже викльовують одна одній.

— Один одному... — поправив я, сміючись.

— Е-е, тут це те саме, не бери дурного в голову. Кажу ж тобі, хазяїне, це мули. Можеш називати їх так, як тобі до смаку: хоч Гавриліс, хоч Гаврилія, хоч Дометіос, хоч Дометія. Утікаймо, хазяїне, підпишемо купчу і втікаймо якнайшвидше. Тут, їй-богу, може відвернути і від чоловіка, і від жінки.

Він притишив голос:

— До того ж, я маю один план.

— Знову якесь глупство, Зорбасе?.. Ну, розповідай!

— Та як я тобі розповім, хазяїне? Твоя милість, даруй мені, свята людина. Всякого носив би на руках. А якби взимку знайшов блоху на своїй ковдрі, то пустив би її під ковдру, щоб не мерзла. Де вже тобі, благородному, зрозуміти такого старого волоцюгу, як я! Спіймаю блоху, то тільки — лусь! — і роздавив, запопаду вівцю — чик! — і зарізав та одразу на рожен її — бенкетую з друзями. Але ти мені скажеш: вівця не твоя; ну, що ж, я згоден. Однак спершу, брате, давай її з'їмо, а вже потім спокійно заведемо балачку, посперечаємося про твоє й моє. І ти, ласкавий пане, все казатимеш, казатимеш, казатимеш, а я колупатимусь паличкою в зубах.

У дворі заметалась луна від його сміху. З'явився наляканий Захаріас; він приклав пальця до губ і підійшов навшпиньках:

— Ш-ш-ш, не смійтесь! Он отам угорі, де відчинене вікно, працює митрополит. Там бібліотека, він пише. Цілий день пише.

— О, мені ж тебе саме й треба, отче Йосифе! — зрадів Зорбас, схопивши ченця під руку.— Ходімо в твою келію, поговоримо.

І обернувся до мене:

— А твоя милість, хазяїне, хай піде огляне церкву й старі ікони. Я почекаю ігумена: хоч би де він був, а таки ж прийде. Не втручайся й не здіймай хвилі! Покладись на мене, я знаю діло.

Потім нахилився до мого вуха й шепнув:

— Візьмемо ліс за півціни... Тільки мовчи!

І Зорбас швидко пішов, тримаючи напівбожевільного ченця під руку.

Я переступив поріг церкви й пірнув у прохолодну запашну сутінь.

Всередині не було нікого, тьмаво горіли срібні лампади, углибині на всю ширину церкви стояв різьблений іконостас, обвитий золотою виноградною лозою, обважнілою від грон, стіни згори донизу були оздоблені напівстертими фресками: суворі аскети, богом натхнені отці церкви, кучеряві янголи з широкими виляючими стрічками у волоссі.

Угорі, в нефі, виднілася богородиця з благально здійня- тими руками. Перед нею горіли великі срібні лампади і їхнє тремтливє світло м'яко, лагідно облизувало довгасте багатостраждальне обличчя. Ніколи не забуду сумних очей, круглого, як перстень, рота, великого вольового підборіддя. «Це цілковито задоволена,— подумав я,— цілковито щаслива навіть у найбільшому своєму мученицькому стражданні Мати, бо вона відчуває, що з її вмирущої утроби вийшло щось безсмертне...»

Коли я залишив церкву, сонце вже заходило. Я сів на лавці під помаранчею. Настрій у мене був чудовий. Купол церкви порожєвів, ніби зайнялася зоря, ченці, зачинившись у своїх келіях, відпочивали — вночі на них чекало неспанья, тож вони хотіли набратися сили, адже Христос цього вечора мав піднятися на Голгофу, тому і їм треба було підготувати себе, щоб піднятися разом з ним.

Дві чорні свині з цілими гронами рожевих сосків уже дрімали під рожевим деревом, на дахах парувалися голуби.

«Скільки ще я житиму,— думав я,— скільки ще радітиму цій землі, повітрю, тиші й пахощам квітучої помаранчі?» Ікона святого Вакха, яку я щойно побачив у церкві, переповнила моє серце раюванням. Все, що глибоко мене хвилювало,—єдність і настирливість у зусиллях, послідовність прагнень,— заново розкрилося переді мною. Хай добре ведеться тій невеличкій гарненькій іконі християнського святого з юначими кучерями, що в'ються над чолом, як чорні грона. Грецький Діонісій і святий Вакх злилися, набули одного вигляду, під виноградним листям і рясою трепетало те саме пристрасне засмагле на сонці тіло — Греція.

У дворі з'явився Зорбас.

— Прийшов ігумен,— проторохтів він поспіхом,— ми трохи поговорили, старий упирається, каже, нічого йому не перепадає, хоче більше, та я його уговтаю.

— Чого ж це він упирається? Адже ж ми домовились!

— Не втручайся, хазяїне, боже борони! — заблагав Зорбас.— Так усе зіпсуєш. Ну де це бачено — згадувати тепер про давню домовленість. Кому вона потрібна! Ну, чого насупився? Кажу тобі, нікому вона не потрібна! Купимо за півціни!

— Але що ти задумав, Зорбасе?

— Облиш, це моє діло, підмажу колесо — покотиться, второпав?

— Але чому? Не розумію.

— Бо я наробив зайвих витрат у Кастро, ось чому! Бо Лола мені обійшлася, тобто тобі обійшлася в кілька тисяч. Думаєш, я про це забув? Я маю гідність чи ні? Щоб ото моя совість була, як мухами засиджена? Я розтринькав — я й повертаю. Оце підрахував: на Лолу пішло сім тисяч. Я їх спишу на ліс. Хай за Лолу розплатяться ігумен, монастир та богородиця. Ось який мій план. Що, не подобається?

— Нітрохи. Хіба винна богородиця в твоєму безпутстві?

— Ну, певно ж винна, ще й як винна! Вона народила собі сина, бога. Бог сотворив мене й дав мені відомий струмент, сам знаєш, який. Той струмент, як тільки я натраплю на жіночий рід, забиває мені памороки, і я починаю трусити гаманцем. Зрозумів?

— Не подобається мені твоя затія, Зорбасе.

— Це вже інша справа, хазяїне. Давай спершу врятуємо сім тисяч, а тоді посперечаємося. «Діло доведи до краю, доти ж я тебе не знаю». Чув таку пісню?

Прийшов товстий отець-економ.

— Будьте ласкаві,— проспівав він солодким попівським голосом,— просимо вас до трапези.

Ми спустилися в трапезну — велике приміщення з лавами й довгими вузькими столами. Пахло прогірклою олією

й чимось кислим. У глибині виднілася напівобвуглена фреска — Тайна Вечеря: одинадцять вірних учнів отарою збилися навколо Христа, а навпроти рудобородий і крутолобий, з орлиним носом, самотній Іуда, і Христос дивиться лише на нього.

Ми посідали до столу: отець-економ, по праву руку від нього — я, по ліву — Зорбас.

— Ви вже нам даруйте,— мовив отець-економ,— зараз піст, ні олії, ні вина, хоч ви й з дороги. Пригощайтесь!

Перехрестившись, ми мовчки потяглися до оливок, зеленого пір'я цибулі, ікри й пісних бобів. Всі жували повільно, без охоти.

— Таке воно, земне життя,— озвався отець-економ.— Піст. Але почекаймо, скоро великдень, тоді буде й баранина, настане царство небесне.

Я закашлявся. Зорбас наступив мені на ногу, мовляв: «Замовкни!»

— Бачив я отця Захаріаса...— почав Зорбас, аби перевести розмову на інше.

Отець-економ аж підскочив:

— Може, той нечестивець тобі щось казав? У ньому сидить сім дияволів, не слухайте його! Нечиста в нього душа, тож йому все здається нечистим.

Сумно вдарив дзвін до всеношної. Отець-економ перехрестився й устав.

— Я маю йти,— сказав він.— Почалися страсті Христові, ми вирушаємо на Голгофу разом з ним. Ви тим часом можете відпочивати, ви ж з дороги. А завтра вранці, на утрєні...

— Падлюки! — прошипів Зорбас крізь зуби, як тільки отець-економ пішов.— Падлюки, брехуни, людиномули, мулолюди!

— Що з тобою, Зорбасе? Може, тобі справді щось сказав Захаріас?

— Облиш, хазяїне, облиш, будь він неладний! Ну, нехай тільки не підпишуть, танцюватимуть вони в мене, як чорт на сковороді!

Ми пішли до келії, де нам постелили. На покуті висіла ікона: богоматір, яка припала щокою до щоки свого сина; її великі очі були повні сліз.

Зорбас кивнув на неї:

— Знаєш, хазяїне, чому вона плаче?

— Ні, не знаю.

— Тому, що бачить: якби я був іконописцем, то намаював би її без очей, без вух, без носа, бо мені її шкода.

Ми повкладалися на тверді постелі. Балки пахли кипарисом, у відчинене віконце вривався настояний пахощами квітів весняний вітерець. Час від часу з двору долітали одна за одною, наче хвилі, сумні співи, десь під вікном защебетав соловей, за ним озвався, трохи далі, другий, потім третій — ніч переповнилась коханням.

Я не міг заснути; солов'їне щебетання зливалося з голо-сінням по Христу, і я теж силкувався зійти під квітучими помаранчами на Голгофу, ступаючи, здавалося, по кривавих слідах. У синяві весняної ночі я бачив холодний рясний піт, що вкривав тіло Христа, бачив, як він простирає руки, ніби благає, ніби жебрає...

Галілеяни йшли за ним з вербовим гіллям у руках і кричали: «Осанна! Осанна!» — і кидали на землю свій одяг, щоб Христу було м'якше ступати. А він дивився на цих людей, яких так любив, і жоден з них нічого не підозрював: лише він один знав, що йде вмирати. Мовчки плачучи під зорями, він утішав своє людське серце, що тремтіло зі страху. «Як пшеничне зерно, мусиш ти, моє серце, впасти в землю і вмерти. Не тремти. Бо як же інакше ти станеш колосом, як нагодуєш людей, котрі вмирають від голоду?»

Але людське серце в ньому тремтіло й тремтіло, не бажаючи вмирати...

Ліс навколо монастиря ущерть наповнився солов'їним щебетанням. Крізь вологе листя бриніла пісня кохання

й пристрасті, а разом з нею трепетала, плакала, кипіла й переливалася через край душа людини.

І ось непомітно із співами про страсті Христові, зі щебетом солов'їв я полинув у сон, як, певно, душа лине в рай.

Не проспавши й години, я злякано підхопився і заукав:
— Зорбасе! Чуєш? Постріл!

Та виявилось, що Зорбас уже сидить на ліжку й курить.

У коридорі залунали голоси, важко зачовгали пантофлі, відчинялися двері, десь хтось застогнав, як поранений.

Я скочив з постелі й розчахнув двері. Переді мною виріс якийсь висохлий старий у гостроверхій білій скуфії та білій сорочці до колін.

— Хто ти?

— Хто ти?

— Митрополит...— відповів той тремтячим голосом.

Я мало не розсміявся, уявивши собі золоте облачення, митру, патерицю, різнокольорові фальшиві самоцвіти. Уперше я бачив митрополита в нічній білизні.

— Що то за постріл?

— Не знаю... не знаю...— пробурмотів митрополит і штовхнув мене назад у келію.

Зорбас засміявся з ліжка:

— Дрож тебе б'є, старче? Заходь, бідолахо. Ми не ченці, не бійся.

— Зорбасе,— тихо сказав я,— не говори так, це митрополит.

— Пхе, в нічній білизні ніхто не митрополит. Заходь, кажу тобі!

Він підвівся, взяв старого під руку, завів у келію й зачинив двері. Потім, діставши з торбини пляшку ракі, налив й подав йому:

— Випий, діду. Швидше отямишся.

Старий випив ракі, трохи пожвавішав і сів на моє ліжко, відкинувшись до стіни.

— Ваша святість, що то був за постріл? — запитав я.

— Не знаю, синку... Я працював до півночі і тільки-но ліг спати, як чую, з келії отця Дометіоса...

— Ага-а! — скрикнув Зорбас.— Ну, Захаріас, ти мав рацію!

Митрополит похилив голову й прошепотів:

— Певно, то якийсь злодій.

Шум у коридорі влігся, монастир знову поринув у тишу. Митрополит благально поглянув на мене добрими зляканими очима:

— Дрімаєш, синку?

Я зрозумів, що він не хоче йти в свою келію й залишитися знову на самоті — йому було страшно.

— Ні, не дрімаю,— відповів я.— Посидьте з нами.

Зав'язалася розмова. Зорбас, спершись на подушку, сопів, як міх, і смалив сигарету.

— Ти, хвалити бога, схожий на освічену людину,— звернувся до мене старенький.— Мені тут нема з ким порозмовляти. Я маю три теорії, які скрашують моє життя. Хотілося б тобі їх викласти.

І, не чекаючи моєї згоди, почав:

— Перша теорія така: форма квітів впливає на їхній колір, колір впливає на їхні властивості, внаслідок цього кожна квітка по-своєму діє на тіло, а отже, й на душу. Тому треба бути особливо обережним, коли йдеш квітучим полем.

Він замовк, ніби чекав моєї думки. А я уявив, як старенький походить квітучим полем, з потаємним трепетом дивлячись униз, на квіти — на їхню форму, колір, і тремтить: усе поле навесні заповнили духи...

— А ось друга теорія: всяка ідея, що має дійсний вплив, має й дійсну субстанцію. Вона існує, вона не витає в повітрі, як безтілесний привид, а має справжнє тіло — очі, рот, ноги, живіт... Вона або чоловік, або жінка, вона переслідує або чоловіків, або жінок... Тому й сказано в євангелії: «Слово стало тілом...»

Він знову нерішуче поглянув на мене й поспіхом заговорив, не витримавши мого мовчання:

— Третя теорія ось яка: вічність існує і в нашому минулому житті, але нам дуже важко знайти її самим, нас заводять на манівці буденні турботи. Лише окремі, вибрані з вибраних, спромогаються і в цьому скороминущому житті жити вічністю. Решта були б пропали, та господь пожалів їх і ниспослав їм віру — завдяки цьому і юрба може прилучитися до вічності.

Митрополит скінчив, йому полегшало на серці. Він підвів на мене свої оченята з голими повіками й усміхнувся. Ніби казав: «Бач, що маю — те й даю тобі». Мене зворушило, що старенький ось так щиросердо пропонував мені, ледве запізнавшись зі мною, плоди всього свого життя.

В очах його стояли сльози.

— Ну, як тобі мої теорії? — запитав він і схопив у свої долоні мою руку.

Старенький дивився на мене так, ніби сподівався почути від мене, чи не пішло його життя намарне.

Він тремтів, а я знав, що над істиною стоїть інший обов'язок людини, незрівнянно вищий від неї.

— Ці теорії здатні врятувати багато душ, дідусю, — відповів я.

Обличчя старого митрополита проясніло — виходить, життя прожите не марно.

— Дякую, дитино моя, — прошепотів він і ніжно потиснув мою руку.

Раптом із свого кутка вихопився Зорбас.

— Вибачайте мені, але я маю ще й четверту теорію.

Я занепокоєно глянув на нього, а митрополит пожвавішав.

— Розкажи, дитино моя, добра й благословенна, що то за теорія?

— Що двічі два буде чотири! — серйозно мовив Зорбас. Митрополит сторопіло втупився в нього.

— І п'ята теорія, старче,— вів далі Зорбас,— що двічі два не буде чотири. Вибирайте на здоров'я!

— Не розумію...— пробурмотів митрополит, розгублено глянувши на мене, ніби прохав допомоги.

— І я теж! — вигукнув Зорбас і зареготав.

Я обернувся до розгубленого старенького й перевів розмову на інше:

— А якими дослідженнями ви займаєтеся тут, у монастирі?

— Переписую старі рукописи монастиря, а цими днями взявся ще й за епітети, якими наша церква прикрасила Діву Марію.

Він зітхнув і додав:

— Постарів я, вже нічого іншого не годен робити. Легшає мені на душі, коли переписую всі ті оздоби Диви й забуваю про убогість світу.

Спершись на подушку, він забубонів, наче марив:

— Нев'януча Троянда; Благодатна Земля; Виноградна Лоза; Джерело; Ріка; Джерело, що несе дива; Небесні Сходи; Міст; Яхта; Затока; Ключ від раю; Зоря; Лампада; Блискавка; Вогненний Стовп; Полководець Заступник; Незрушна Фортеця; Неприступна Стіна; Прихисток; Пристановище; Утіха; Радість; Палиця для сліпих; Мати для сиріт; Стіл; Харч; Мир; Тиша; Пахощі; Духмяність; Мед і Молоко...

— Заговорюється, бідолаха...— тихо промовив Зорбас.— Накину, мабуть, на нього ковдру, щоб не мерз...

Він підійшов до митрополита, накрив його ковдрою, поправив подушку й сказав:

— Є сімдесят сім видів божевілья, так я чув, а це вже, виходить, сімдесят восьмий.

Зазоріло. У дворі вдарило дерев'яне калатало. Я вису- нувся з вікна й побачив слабосилого ченця з чорним покри- валом на голові, який повільно обходив двір і бив молоточ- ком по довгастій дощечці, що видавала мелодійний звук. Ніжний, гармонійний, закличний голос калатала повнив

ранкове повітря. Соловей уже мовчав, а на деревах злякано защебетали перші вранішні пташки.

Звісившись із вікна, я зачаровано слухав промовисту мелодію калатала й думав, що навіть те найдосконаліше, що є в житті, може занепасти, зберігаючи гордовиту, сповнену благородства зовнішню форму, хоч уже й порожню. Душа відлітає, а її панцир, хитромудрий і просторий, який вона видобувала, наче мушлю, стільки віків, щоб він беріг її завжди, залишається недоторканим.

«Такими порожніми мушлями є,— казав я собі,— пишні кафедральні храми, які зустрічаєш по гамірних, уже безвірних містах — доісторичні чудовиська, що від них залишилися тільки кістяки, оголені дощами й сонцем».

У двері нашої келії хтось постукав, потім пролунав густий голос отця-економа:

— Вставайте на утреню, брати!

Зорбас підхопився й люто проревів:

— Що то був за постріл?

Він трохи почекав. Мовчання. Чернець, певно, ще стояв за дверима, бо якби пішов, то ми б почули кроки. Зорбас спалахнув і знову ревнув:

— Що то був за постріл, гей, ченче?

Тоді почулись швидкі кроки — вони віддалялися. Зорбас одним скоком опинився біля дверей і відчинив їх:

— Тьху, негідники! — гримнув він і плюнув услід ченцю, який поспішав утекти геть.

— Попи, ченці, черниці, епітропи¹, дяки — тьху на вас усіх!

— Ходімо,— сказав я,— тут пахне кров'ю.

— Якби то тільки кров'ю! — буркнув Зорбас.— Ти, хазяїне, іди на утреню, якщо матимеш від неї задоволення, а я піду розвідаю, що воно тут скоїлося.

¹ Епітроп — церковний староста, а також намісник єпископа (гр.).

— Ходімо звідси! — стояв я на своєму.— А ти зроби мені ласку — не пхай носа куди тебе не просять.

— Але я тільки туди й хочу впхати, хазяїне!

Він трохи подумав і хитро посміхнувся:

— Здається, диявол у великій своїй милості все чудово владнав. Знаєш, хазяїне, скільки може коштувати цей постріл у монастирі? Сім тисяч!

Ми спустилися у двір. Пахощі квітучих дерев, тиша, розкіш невимовна. Нас чекав Захаріас, він підбіг і схопив Зорбаса за руку.

— Брате Канаваро,— тремтячи, прошепотів старий,— треба втікати!

— Що то був за постріл? Когось убито? Слухай, ченче, кажи, поки я тебе не задушив!

У ченця затремтіло підборіддя. Він оглянувся довкола: двір порожній, келії зачинені, з розчахнутих дверей церкви хвилями котився спів.

— Ходіть за мною обидва,— шепнув Захаріас.— Содом і Гоморра!

Ми прослизнули попід муром, прошмигнули через двір і вийшли в сад.

Позаду монастиря — камінцем докинути — було кладовище. Ми пішли туди, пробираючись між могилами до каплички. Захаріас штовхнув двері і ввійшов усередину. Ми — за ним. Посередині на рогожці лежало розпластане тіло, загорнуте в рясу. У головах горіла свічка, у ногах — друга.

Я нахилився над тілом, відкинув рясу з обличчя і здригнувся:

— Молодий чернець! Русявий послушник Дометіоса!

На дверях вівтаря блищав розпростертими крилами, оголеним мечем і червоними сандаліями архангел Михаїл.

— Архангеле Михаїле! — вигукнув чернець.— Метни вогонь, спали їх! Архангеле Михаїле, дай їм під зад, змети з іконостасу. Хіба ти не чув пострілу?

— Хто його вбив? Хто? Дометіос? Кажи ж, цапино бородо!

Чернець вислизнув із Зорбасових рук і впав ниць до ніг архангелові. Якийсь час він лежав непорушно з підведеною головою й роззявленим ротом, ніби прислухався, аж раптом радісно скочив на ноги й рішуче кинув:

— Я їх спалю! Архангел кивнув, дав мені знак!

Він перехрестився й додав:

— Слава богу, полегшало!

Зорбас знову взяв його під руку.

— Ну ж бо, Йосифе, ходімо, і роби, що я скажу.

Потім обернувся до мене:

— Дай мені грошей, хазяїне, я підпишу папери. Тут вовки, а твоя милість вівця, вони тебе з'їдять. Дай мені волю. Будь спокійний, ці бугаї в моїх руках, опівдні ми поїдемо, і ліс буде в нас у кишені. Ходімо, чуєш, Захаріасе!

Вони вдвох тайкома прокралися до монастиря. Я подався далі у сосновий бір.

Зійшло сонце, небо й земля сяяли, тремтіла роса на листі. Переді мною спурхнув чорний дрізд, усівся на гілку дикої груші, змахнув довгим хвостом, розкрив дзьоба, глянув на мене й тричі насмішкувато свиснув.

Крізь сосни мені було видно, як з двору виходять один за одним понурі ченці з чорними накидками на плечах. Утренья скінчилася, і вони тепер ішли в трапезну.

«Як шкода,— подумав я,— така строгість, таке благородство, а душі в них уже нема».

Утомлений, невиспаний, я простягнувся на траві. Пахло безсмертником, жовтцем, розмарином, шавлією, дзижчали голодні комахи і впивалися в дикі квіти, збираючи мед. Вдалині чітко вимальовувались сині гори, схожі на клуби диму в сонячному мареві...

В мені все втихомирилось, і я заплющив очі. Мене поійняла тиха радість — немовби вся оця зелень навколо була раєм, а вся оця свіжість, уся оця легкість, усе оце дивне захмеління було богом. Бог змінює свій образ, і блажен той, хто здатен розпізнати його під кожною новою маскою. Часом він постає склянкою холодної води, часом

сином, що підстрибує на наших колінах, часом грайливою жінкою, а часом короткою ранковою прогулянкою.

Поступово все навколо мене яснішало, легшало й переходило в сон. Сон і дійсність прибирали одне обличчя, і я спав, утішаючись дійсністю. Земля і рай злились воедино. Життя здавалося мені дикою квіткою з великою краплею меду всередині, а моя душа — дикою бджолою, що смоктала його.

Несподівано моє раювання урвалося: неподалік почувилися кроки й тиха розмова, потім веселий голос гукнув:

— Хазяїне, ходімо!

Наді мною стояв Зорбас, його очі блищали сатанинським блиском.

— Що, вже їдемо? — запитав я з полегкістю. — Усе гаразд?

— Усе! — підтвердив Зорбас, поплескавши себе по кишени піджака. — Ось він, ліс. Наша надія! А ще, прошу ласкаво, й сім тисяч, які проїла Лола!

Зорбас вийняв з пазухи пачку асигнацій.

— Візьми, — сказав він, — я погасив борг, тепер мені перед тобою не соромно. Тут і шкарпетки, і сумочки, і парфуми, і парасолька пані Бубуліни. І папужині фісташки, навіть і халва, що я привіз тобі як гостинець.

— Дарую їх тобі, Зорбасе, — сказав я, — щоб ти поставив свічку у свій зріст богородиці. Адже ти її скривдив.

Зорбас обернувся назад — з'явився отець Захаріас у своїй позеленілій замащеній рясі та в протертих черевиках, тягнучи за повіді двох мулів. Зорбас показав йому пачку сотенних асигнацій.

— Поділимося, отче Йосифе, — сказав він, — аби ти купив сто ок сушеної тріски й наївся її, бідолахо, наївся так, щоб у тебе всі затички повилітали. Щоб тебе вивернуло, і тріска дала вже тобі спокій.

Чернець ухопив замащені банкноти й сховав у пазуху.

— Я куплю гасу... — мовив він.

Зорбас притишив голос й нахилився ченцеві до вуха:

— Треба, щоб була ніч, щоб усі спали, і щоб був сильний вітер... Обіллеш стіни з чотирьох боків, намочиш у гасі всякого лахміття, ганчір'я, клоччя — що під руку попаде, і все це підпалиш... Зрозумів?

Ченця бив дроз.

— Ну, чого ти тремтиш, старий? Хіба тобі не наказав архангел? Гасі і хай збудеться воля господня! Бувай здоровий!

Ми посідали на мулів, я кинув останній погляд на монастир.

— То ти дізнався, Зорбасе? — запитав я.

— Про постріл? Казав же я, не псуй собі крові. Мав рацію Захаріас: Содом і Гоморра! Дометіос убив того гарненького послушника.

— Дометіос? Але за віщо?

— Не рийся в лайні, хазяїне, кажу ж тобі. Мерзота, гидь!

Зорбас оглянувся на монастир. Ченці вже виходили з трапезної й зачинялися в своїх келіях.

— Бодай вас земля проковтнула, святі отці! — вигукнув він.

Першою людиною, яку ми зустріли, спішившись уже вночі на нашому узбережжі, була Бубуліна — така собі копичка перед халабудою. Коли засвітили лампу, я, побачивши її обличчя, здригнувся.

— Що з тобою, мадам Органс? Ти захворіла?

Від тої миті, коли перед нею зблиснула велика надія — шлюб, наша стара сирена втратила свої непоясненні, потаємні чари. Вона намагалася витравити з себе все минуле, скинути з себе барвисте пір'я, в яке вбиралася, скубучи пашів, беїв, флотоводців... Прагнула стати серйозною, охайною, простою вороною. Чесною жінкою. Тепер вона не фарбувалася, не прикрашалася, не вмивалась — принохувалась до себе.

Зорбас мовчав, тільки нервово крутив свіжонафарбованого вуса. Нахилившись над плиткою, розпалив її, поставив джезву й чекав, поки звариться кава.

— Бездушний! — раптом хрипко крикнула стара співачка.

Зорбас підвів голову, глянув на неї, і його очі потеплішали. Коли він чув благальний жіночий крик, то розчулювався, а в єдиній жіночій сльозі міг утопитись.

Засипавши каву й цукор, він мовчки помішував ложечкою.

— Чому я й досі невінчана? — проворкотала стара сирена.— Мені вже соромно людям в очі дивитись. Це ж ганьба! Ганьба! Тепер мені хоч вішайся!

Я втомлено вклався на ліжко, сперся на подушку й насолоджувався цією комічною і водночас до болю сумною сценою.

Тим часом мадам Ортанс, підступивши до Зорбаса, торкнулася його колін.

— Чому ти не привіз фати? — пронизливим голосом запитала вона.

Зорбас відчув, як тремтить у нього на коліні її повна рука. Це коліно було останнім клаптем твердої землі, за який вона, вже зазнавши безліч катастроф, ухопилася, щоб не втонути.

Зорбас це добре розумів, і серце його пом'якшало. Однак він і далі мовчав, розливаючи каву в три чашки.

— Чому ти не привіз фати, Зорбасику? — знову розитнув тишу пронизливий голос.

— У Кастро гарних немає,— відповів Зорбас.

Він подав нам каву й усівся навпочіпки в кутку.

— Я написав у Афіни,— провадив він,— щоб нам прислали одну з найкращих, написав і про білі свічки та шоколадні цукерки із смаженим мигдалем...

З кожним словом його уява розпалювалася все дужче й дужче, очі заблищали. Подібно до поета у вогненну мить творіння, Зорбас витав у тих височинах, де брехня і правда

обіймаються, мов рідні сестри. Сидячи ось так навпочіпки, він відпочивав, голосно сьорбав каву й кутив сигарету: день минув чудово, ліс був у нього в кишені — повне задоволення.

І Зорбас безоглядно ринувся далі:

— Ми своїм весіллям повинні утерти носа цим селякам. Ти подивись, лишень, яку я тобі весільну сукню подарував! Тому й простирчав стільки днів у Кастро, моя кохана. Викликав двох відомих кравчинь з Афін і кажу їм: «Жінка, яку я беру, не має собі рівних ні на Сході, ні на Заході! Вона була царицею в чотирьох великих державах, тепер овдовіла, держави померли, і вона погодилась узяти мене. Тож я хочу, щоб і її весільна сукня не мала собі рівних. «Нехай буде вся з шовку й перлів,— кажу,— а знизу обшийте її золотими зірками, на праву грудь пришийте сонце, на ліву — місяць!» — «Але ж хто гляне на неї — осліпне! — закричали кравчині.— Очі їм випалить!» — «Ну то й що! — відповідаю я.— Аби моя кохана була жива-здорова!»

Мадам Ортанс слухала, спершись на стіну. Її брезкле зморшкувате обличчя залила напружена хтива усмішка, рожева стрічка на шиї мало не тріснула.

— Хочу щось сказати тобі на вухо...— прошепотіла вона, дивлячись крізь сльози на Зорбаса.

Він моргнув мені й наставив вухо.

— Я тобі щось принесла...— шепнула майбутня молода, влізши язичком у його волохате вушицько.

А тоді добула з пазухи хусточку з зав'язаним на одному ріжку вузликом і подала її Зорбасові.

Той узяв хусточку двома пальцями, розстелив її на правому коліні, потім відвернувся вбік і втупився поглядом у море.

— Ти не хочеш розв'язати вузлика, коханий? — запитала мадам.— Тобі зовсім не кортить узнати, що там?

— Спершу доп'ю каву,— відповів Зорбас.— Докурю сигарету. Я вже знаю, що там таке.

— Розв'язи, розв'язи вузлик...— благала сирена.

— Спершу докурю сигарету, я ж сказав.

І він докірливо глянув на мене, ніби мовив: «Це ти винен!»

Зорбас кури́в повагом, пускаючи дим носом, і не відри́вав погляду від моря.

— Завтра завіє сіро́кко,— озвався він нарешті.— Погода зміниться. Підуть у ріст дерева, набухнуть груди дівчат, тісно їм стане в кофтинках. Весна, шельма така, сатанинська пора!

Помовчавши, він провадив далі:

— Як добре, що цей світ є витвором сатани. Гарну жінку, весну, вино — все це витворив сатана, а бог сотворив ченців, піст, шавлію, бридких жінок,— тьху! — провадилося б воно все крізь землю!

При цих словах Зорбас кинув лютий погляд на бідолашну мадам, яка тепер скулилась у кутку, слухаючи його, і тільки час від часу благала:

— Зорбасе... Зорбасе...

Але він закури́в нову сигарету й знову задивився на море.

— Навесні,— сказав він,— панує сатана; розпускаються пояси, розстібаються кохтини, зітхають баби... Гей, пані Бубуліно, забери геть свої лапи!

— Зорбасе... Зорбасе...— заблагала знову мадам.

Вона нахилилась, узяла хустку, втиснула її Зорбасові в руки.

Той викинув сигарету, захопився за вузлик, розв'язав його і втупився в те, що опинилось на його розкритій долоні.

— Що це таке, пані Бубуліно? — гидливо скривився він.

— Кільця... Колечка. Мое золото... Обручки...— тремтячи, бурмотіла стара сирена.— Тут ось і кум, дай йому боже здоров'я, вечір гарний, сіро́кко, бог нас бачить, давай обрuchимось, Зорбасику!

Зорбас поглядав то на мене, то на мадам Органс, то на обручки. Зграя демонів боролася в ньому, але ще жоден не переміг. Нещасна жінка зі страхом ловила мій погляд.

— Зорбасику... Зорбасику...— воркотала вона.

А я вже підвівся на ліжку й чекав, який з різних шляхів обере Зорбас.

Раптом він струснув головою — прийняв рішення. Обличчя його проясніло, він плеснув у долоні й скочив на ноги.

— Ходімо надвір! — крикнув він.— Під зорі, хай нас бачить бог! Куме, візьми обручки. Ти вмєш співати псалми?

— Ні, не вмю,— відповів я, вже підхопившись із ліжка й допомагаючи підвестись мадам.

— Зате я вмю. Забув тобі сказати — був я й причетником, допомагав попові на весіллях, на хрестинах, на похоронах, вивчив тропарі вздовж і впоперек. Ходімо, моя Бубуліно, дибай, моя качечко, ходімо, французька бригаantino, стань по праву руку від мене!

З усіх Зорбасових демонів цього вечора знову взяв гору пустотливий і добросердий. Пожальв Зорбас пристаркувату співачку, розтало його серце, коли він побачив, з якою мукою прикипіли до нього її каламутні вигаслі очі.

«Один біс,— бурмотів він, вирішивши не опиратися.— Коли я ще можу дати втіху жіночому роду, то треба дати!»

Вискочивши на берег, Зорбас обняв мадам за талію, подав мені обручки і, ставши лицем до моря, почав співати: «Благословен бог наш назавжди, і нині, і присно, і во віки віків, амінь!»

Потім обернувся до мене:

— Пильнуй, хазяїне!..

— Цього вечора нема хазяїна,— відповів я,— є кум.

— Пильнуй, куме. Отже, як тільки я крикну: «Давай! Давай!» — зразу надівай нам обручки.

І він знову по-ослячому заревів: «За раба божого Алексіса й рабу божу Фортенцію, що обручаються з обопільної згоди, і за їхнє спасіння господу помолимося!»

— Господи помилуй! Господи помилуй! — замуликав і я, ледве стримуючи сміх і сльози.

— Є ще й інші тропарі,— кинув Зорбас,— але чорти б мене забрали, якщо я їх пригадую! Та повернімося до головного!

Він високо підстрибнув і крикнув:

— Давай! Давай!

І одразу простяг до мене ручисько.

— Простягай і ти ручку, моє цуценятко,— звернувся він до своєї нареченої.

Повна, роз'їдена від прання рука мадам тремтіла. Я надів обручки на їхні пальці, і Зорбас загорлав нестямно, як дєрвіш: «Обручається раб божий Алексіс із рабою божою Фортенцією во ім'я отця і сина і святого духа, амінь! Обручається раба божа Фортенція з рабом божим Алексісом...»

— Готово, звершилося, і хай нам добре ведеться! Ходино сюди, пані Зорбасова, я поцілую тебе першим у твоєму житті чесним цілунком!

Але саме в цю мить мадам Ортанс упала на землю і, плачучи, обняла йому ноги. Зорбас, похитавши розпашілою головою, прошепотів:

— Бідолашні жінки!

Мадам Ортанс піднялася, обтрусилася спідницю й розкрила обійми.

— Е-е, е-е! — вигукнув Зорбас.— Сьогодні Великий вівторок, опусти руки. Піст!

— Зорбасику...— млосно прошепотіла мадам.

— Почекай, моя пані, до великодня, тоді наїмося м'яса. І цокнемося червоними крашанками. А зараз тобі час іти додому. Побачать люди, що ти так пізно вештаєшся хтознаде, що скажуть?

Бубуліна дивилась на нього благально.

— Ні, ні,— сказав Зорбас,— до великодня! Ходімо з нами, куме!

І шепнув мені на вухо:

— Не залишай нас самих, Христом богом прошу! Я сьогодні зовсім не маю настрою ні до чого.

Ми пішли дорогою до села. Іскрилося зірками небо, пахло море, зітхали нічні птахи. Стара сирена, почепившись Зорбасові на плече, плентала щаслива й меланхолійна.

Цього вечора нарешті вона дісталася причалу, якого так прагнула все своє життя. Співала, нещасна весь свій вік, бенкетувала, кепкувала з чесних жінок, та її серце зотлівало. Коли вона, напахчена парфумами, густо нафарбована, походжала вулицями Александрії, Бейрута, Константинополя й бачила, як убогі жінки годують груддю своїх немовлят, то її власні груди трепетали й набухали, соски видималися, жадаючи й собі губ немовляти. «Одружитися, одружитися, дитя народити»,— цією думкою жила вона все життя, та тільки зітхала. Але ніколи не показувала на людях свого болю. І ось тепер — слава тобі господи! — хоч трохи й запізно, та все одно вона досягла, розбита й пошарпана штормами, цього омріяного причалу...

Час від часу мадам підводила голову й поглядала на височенну дзвіницю обіч себе. «Хоч він і не багатий, не паша з золотими китицями,— думала вона,— не юний синок бея, та все одно добре, дякувати богові! Він став моїм чоловіком, вінчаним чоловіком, дякувати богові!»

Зорбас аж згинався під її вагою, але тяг мадам щодуху, аби тільки швидше дістатися до села й позбутися тягара. А його бідолашна наречена спотикалася об каміння, мало не збиваючи нігті на ногах, пекли їй мозолі, однак вона мовчала. Бо що говорити? На що нарікати? Все чудово, слава богу!

Ми проминули смокву Хазяйської доньки, сад удови, показалися перші будиночки села. Тут ми зупинилися.

— На добраніч, моє золото,— мовила щаслива співачка й сп'ялася на пальці, щоб дотягтися до вуст свого нареченого.

Але Зорбас не нахилився.

— Може, мені поцілувати твої ноги? — запитала жінка, готова впасти на землю.

— Ні! Ні! — розчулено скрикнув Зорбас і рвучко пригорнув її до себе.— Це я маю цілувати твої ноги, моя пані, та мені ліньки... На добраніч!

Вона пішла. Ми поверталися назад мовчки, дихаючи на повні груди духмяним повітрям. Зненацька Зорбас обернувся, глянув на мене й запитав:

— Що ж нам робити, хазяїне? Сміятися? Плакати? Як ти гадаєш?

Я не відповів — у мене в горлі теж застряг якийсь клубок, і я не знав, який саме — сльози чи сміх.

— Хазяїне,— раптом знову озвався Зорбас,— як звали того стародавнього волоцюгу бога, що не пропускав жодної спідниці на світі? Щось таке я чув. Кажуть, він теж фарбував бороду, витатуйовував собі на руках серця та сирен, маскувався, кажуть, обертався на бика, на лебедя, на барана чи віслюка, даруй мені — на все, що тільки може пробудити апетит у якоїсь там цнотливиці. Як це його було звати, га?

— По-моєму, ти кажеш про Зевса. Не пригадуєш такого імені?

— Упокій господи його душу! — вигукнув Зорбас, здіймаючи руки до неба.— Скільки лиха він зазнав, скільки витерпів, справжній великомученик, повір мені, хазяїне, я на цьому трохи розуміюся. Ти віриш книжкам, але подумай лишень, хто їх пише! Тьху! Вчителі! Та що вони знають, ті вчителі, про бабіїв? Або про жіночий рід? Бодай їм добра не було!

— А чому б твоїй милості та й не писати, Зорбасе, не відкрити нам усіх таємниць цього світу?

— Чому? Тому, певно, що я сам мушу пізнавати ті таємниці, то коли ж тут писати? То люди, то жінка, то вино, то сандур — от і нема коли взятися за ту талалайку, за ручку. Через те світ і потрапив до рук писарчукам: ті, хто пізнає на собі таємниці, не мають часу, а ті, хто має час, не пізнають на собі таємниць. Зрозумів?

— Ну, а що Зевс? Як почав, то вже розповідай.

— Ох, бідаха! — важко зітхнув Зорбас.— Тільки я й знаю, чого він натерпівся. Він справді любив жінок, але не так, як ви, книгогризи, собі уявляєте, ні, зовсім не так! Він жалів їх, розумів бажання кожної, жертвував собою заради них. Коли бачив, що десь у провінційній ямі якась стара діва в'яне з туги або якась соковита молодичка,— та що там, хоч би й не соковита, хай навіть і бридка,— в якій чоловік відсутній і її не бере сон, то він, Зевс, перехреститься, було, щира душа, перевдягнеться в іншу одягу, прибере обличчя того, хто на думці в жінки, та й поспішає до неї.

І не мав він, повір мені, ніякої охоти до трудів кохання, часто навіть з ніг падав од втоми, бідолаха, і таки й було з чого: спробуй упорати таку силу люду! Часто й набридало йому, і він ставав геть байдужий. Ти коли-небудь бачив, хазяїне, цапа після того, як він покритв кількох кіз? Тече в нього слина, очі стають каламутні, закисають, починає він кашляти, хрипіти, на ногах не тримається. Отака біда часто спіткала й сердешного Зевса. Повернеться, бувало, додому вдосвіта і каже: «Господи Ісусе, коли вже й мені випаде лягти та виспатись? Ноги мене вже не носять!» Та тільки слину проковтне.

Аж тут раптом чується зітхання: якась жінка внизу, на землі, скинула з себе ковдру, вийшла на балкон і зітхає. І одразу Зевсове серце розтає. «Ох, ох, спушусь-но я знову на землю,— пробурмоче,— спушусь-но я знову, нещасний, на землю, якась жінка страждає, спушусь-но я та втішу її!»

І до того довели Зевса жінки, що його зігнуло в дугу, звело на блювоту, розбив його параліч, і бідолаха спустив

дух. І тоді прийшов його спадкоємець, Христос, побачив, яка біда сталася із старим богом, і сказав: «Стережися жінок!»

Я слухав Зорбаса, дивувався свіжості його розуму й заходився сміхом.

— Хай сміється твоя милість, хай сміється, та якщо дасть богодиявол, хазяїне, і справи підуть добре — а це мені здається неможливим! — то знаєш, який я заклад відкрию? Бюро шлюбів! Бюро шлюбів «Зевс»! Хай приходять безталанні жінки, які не можуть знайти собі чоловіка, старі діви, невродливі, клишоногі, косоокі, куці, горбаті, а я прийматиму їх у такому собі салончику, стіни якого будуть обвішані фотографіями вродливих юнаків, і казатиму їм: «Вибирайте собі, прекрасні дами, кого хочете, а я займуся тим, щоб зробити його вашим чоловіком».

І знайду якогось хлопака, схожого на того, що на фотографії, одягну його так само, дам йому грошей і скажу: «Вулиця така-то, номер такий-то, біжи знайди таку-то й почни до неї залицятися. І не гидує, я плачу, спи з нею, кажи їй гарні слова, які кажуть чоловіки жінкам і яких нещасна ще ніколи не чула, присягайся, що візьмеш її за дружину, дай їй, сердешній, трохи радості, тої радості, яку мають навіть кози, навіть черепахи й мокриці...»

А якщо б трапилась коли-небудь така стара шкапа, як оце наша пані Бубуліна, така вже, що її ніхто, хоч би стільки платив, не погодиться втішити, о, тоді б я перехрестився й зайнявся б нею сам, я, директор бюро. Усі телепні, мабуть, казали б: «Ви тільки погляньте на цього старого розпусника! Та чи він очей не має, щоб подивитися, чи він носа не має, щоб понюхати?» — «Та маю, нетями ви такі, маю, бездушні ви такі, маю й очі, маю й носа, але маю ще й серце, і воно мені болить! А коли маєш серце, то очі й ніс не допоможуть! Ніщо не врятує!»

А коли вже й мене через великі труди розіб'є параліч і я витягну ноги, ключник Петро відчинить мені браму раю й скаже: «Заходь, влюбливий Зорбасе, заходь великомуче-

нику Зорбасе, іди лягай біля свого побратима Зевса, відпочинь і собі, благословенний, ти багато натерпівся за своє життя!»

Зорбас розповідав, його уява розставляла пастки, у які він сам потрапляв, поступово починаючи вірити в свою казку; і ось цієї ночі, скінчивши її якраз у ту хвилину, коли ми проходили мимо смокви Хазяйської доньки, він зітхнув і здійняв догори руки, ніби присягався:

— Будь спокійна, моя Бубуліно, моя підтоптана, заїжджена шакапо! Будь спокійна, я тебе не покину, невтішна моя, ні! Покинули тебе чотири держави, покинула тебе молодість, покинув тебе бог, але я, Зорбас, не покину!

Уже за північ ми дісталися свого узбережжя. Здійнявся вітер: він теплий, прилетів з далекої Африки. Пішли у ріст і дерева, і виноградні лози, і критські груди. Увесь острів, розпростершись серед моря, трепетно відгукувався на живодайні повіви.

Зевс, Зорбас, збудливий вітер з півдня зливалися цієї ночі перед моїм зором у одне важке чоловіче обличчя з чорною бородою й чорним лискучим волоссям, що припадало червоними гарячими вустами до мадам Органс — до землі.

Коли ми повкладалися на ліжка, Зорбас задоволено потер руки.

— Чудовий день був, хазяїне, — мовив він. — Ти питаєш, а який це — чудовий? Наповнений! Ти тільки подумай: уранці ми були десь у чорта в зубах, у монастирі, обскубли ігумена, бодай він луснув! А тоді забралися в свій барліг, здибали тут пані Бубуліну, обручилися з нею, навіть обручка є. Чисте золото. Вона мала, каже, дві англійські ліри з тих, що їй дав наприкінці минулого століття англійський адмірал, тобто плотьоводець, берегла їх, каже, на свій похорон, а тепер — дай їй боже здоров'я — віднесла їх до золотаря, і він перелив їх на обручки. Людина — велика загадка!

— Спи, Зорбасе,— сказав я,— утомонись уже, годі! Завтра ж у нас урочиста церемонія — забиватимемо перші стовпи канатної дороги. Я попрохав попа Стефаноса прийти.

— І добре зробив, хазяїне! Дуже розумно! Хай прийде і той батюшка цап, хай прийде і старшина, роздамо їм свічки, хай засвітять, це справляє враження. То буде нам чудова підтримка. Чого ти на мене дивишся? Я теж маю свого власного бога і свого власного диявола, а ось людоньки...

Він розсміявся. Йому не спалося — розум його палав.

— Ох, діду мій, дідусю! — проказав він невдовзі.— Ох, діду, хай тобі добре ведеться на тому світі. Ти був теж розпусник і шаленець, як і я,— а проте пішов до гробу господнього і став хаджі¹. Хто його знає, чого він насправді туди ходив? А коли повернувся в село, один його кум, козокрад і гультай, сказав йому: «Слухай, куме, чого ж ти не приніс мені шматочка священного дерева з гробу господнього?» — «Як це не приніс, куме? — відповів мій хитрющий дід.— Щоб я тебе та забув? Приходь увечері до мене додому, візьми з собою й попа, хай покропить святою водою, і я тобі віддам той шматочок. Та прихопи з собою й смажене поросятко, і винця, щоб замочити таку радість!»

Повернувся дід додому, відколупав від дверей, геть поточених шашелем, шматочок деревини, отакісінький, як рисова зернина, загорнув його в вату, та ще й елею на нього капнув, і став чекати. Коли це незабаром приходить кум з попом. І поросятко приніс. Піп накинув епітрахиль, покропив святою водою, і передача священного дерева відбулася. По тому взялися до поросяти. І що ти думаєш, хазяїне? Не повіриш! Поклонився кум священному дереву, почепив його собі на шию, й відтоді став іншою людиною. Змінився. Пішов у гори, приєднався до повстанців і почав

¹ Хаджі — у мусульман чоловік, який здійснив подорож у Мекку, до гробу Магомета.

палити турецькі села, безстрашно кидатись на кулі. Бо чого ж йому боятися? Він же мав при собі священне дерево, тож свинець його не брав.

Зорбас розреготався.

— Все залежить від уяви,— сказав він.— Якщо ти віриш, то тріска з трухлявих дверей стає священним деревом, якщо не віриш, то цілий Чесний Хрест стає трухлявими дверима.

Варто лишень доторкнутись до Зорбасової душі, як вона присне іскрами.

— Ти на війні був, Зорбасе?

— А я знаю? — буркнув він і насупився.— Не пригадую. На якій ще війні?

— Ну, я хотів сказати, чи бився ти за вітчизну?

— Слухай, не облишив би ти ці теревені? Глупство то все, минулося — забулося.

— Ти це називаєш глупством, Зорбасе? І тобі не соромно? Отак ти кажеш про вітчизну?

Зорбас витяг шию, глянув на мене. Я теж лежав на ліжку, наді мною горіла лампа. Він довго дивився на мене суворим поглядом, потім згріб вуса в кулак:

— Ну й зелений...— нарешті промовив він.— Школярське м'ясо, школярський розум... Кажу я тобі, кажу — та все на вітер, даруй мені, хазяїне.

— Та як це так? — заперечив я.— Усе я розумію, клянусь тобі, розумію!

— Авжеж, розумієш розумом. Кажеш: правильно, неправильно, це так, це не так, ти правий, ти неправий. А що з цього випливає? Я дивлюсь на твої руки, на ноги, на груди, коли ти говориш, а вони залишаються німі, вони не промовляють нічого. Наче в них нема крові. То чим же ти можеш розуміти? Головою? Пхе!

— Ти, Зорбасе, кажи, не викручуйся! — крикнув я, щоб роздратувати його.— Здається мені, не дуже ти, негіднику, старався за вітчизну!

Зорбас оскаженів. Він так торохнув кулаком у стіну, що каністри озвалися громом.

— Я, ось цей самий,— загорлав він,— і не кажи мені такого, я вишив власним волоссям Аю Софію й носив її з собою, почепивши на шию, як талісман, біля серця. Ось дивись, оцими ручиськами вишив, оцим ось волоссям, воно тоді було чорне, як воронове крило. Гасав з Павлосом Меласом, я, ось оцей самий, по македонських бескеттях — сміливець, богатир отакенний, звір, обвішаний пряжками, фляжками, талісманами, ланцюжками, патронташами, пістолями. Я весь був у залізі й сріблі, в заклепках і цвяхах. Коли я йшов, то стояв гуркіт, ніби від кавалерії. Ось подивись отут, отут, отут... Подивись!

Він задер сорочку й спустив штани.

— Піднеси-но сюди лампу!

Я підійшов до нього з лампою. Світло впало на худе дрябле тіло: глибокі рубці — сліди від куль, не тіло — решето.

— А тепер глянь і сюди!

Перевернувшись на живіт, він показав мені спину.

— Бачиш, ззаду хоча б тобі один рубець... Зрозумів? А тепер забери лампу геть!

Зорбас натяг штани й сорочку, сів на ліжку.

— Глупство! — люто ревнув він.— Сором! Та коли ж це вже людина стане людиною? Носимо штани, комірці, капелюхи, а все одно ми й досі мули, вовки, лисиці, свині. Ми, кажуть, маємо образ і подобу божу! Хто? Ми? Тьху на наші морди!

У пам'яті Зорбаса спливали страшні спогади, він скаженів щодалі дужче й цідив щось нерозбірливе крізь свої розхитані дупласті зуби, аж раптом скочив на ноги, схопив глек з водою й припав до нього. Вода остудила його, він трохи вгамувався.

— До мене тільки доторкнись, як з мене одразу стогін — я весь у ранах. То що ж ти взявся мене клювати за жінок? Я, коли зрозумів, що вже став справжнім чолові-

ком, то навіть не озирався на них. А якщо й озирався, то доторкався до них лише на мить, одним скоком, як ото півень, і зразу йшов геть. «Смердючі куниці,— казав я собі,— смердючі попаді, хочуть випити з мене силу, бодай вони пропали!»

Так ото взяв я рушницю — і в путь! Пішов у партизани, став комітаджі. Якось уже в сутінках пробрався в болгарське село і сховався в одній стайні. Якраз на обійсті місцевого попа, лютого кровопивці-комітаджі. Ночами він скидав рясу, перевдягався на чабана, брав зброю й шастав по грецьких селах, а вранці, удосвіта, повертався назад, обмивав із себе грязюку та кров, і йшов на утреню. Саме тими днями було вбито одного грецького вчителя, просто в ліжку, сонного. Отож увійшов я в попову стайню, чекаю. Ліг долілиць на гній, за парою волів, і чекаю. Коли це пізно ввечері й піп заходить порати худобу; стрибнув я на нього й зарізавав, як вівцю. Відрізавав йому вуха й забрав собі — я, бачиш, збирав колекцію болгарських вух. Узяв вуха та й пішов.

За кілька днів подався я знову в те саме село просто опівдні — прикинувся мандрівним торговцем, зброю залишив на горі; хотів у селі купити хліба, солі та царухи¹ для хлопців. Коли це біля одного будинку побачив п'ятеро одягнених у чорне босих дітлахів. Вони тримали одне одного за руки й жебрали. Троє дівчаток і двоє хлопчиків; найстаршому було, мабуть, років з десять, а найменше, зовсім немовля, сиділо на руках у більшої дівчинки, вона його цілувала й пестила, щоб не плакало.

Мабуть, боже просвітлення на мене найшло, чи що, але я підступив до них:

«Чиї ви будете, дітки?» — питаю їх по-болгарському.

Більший хлопчик підвів голівку й відповідає:

«Попа, якого зарізали позавчора».

¹ Ц а р у х и — взуття з сирої шкіри (гр.).

Мені потемніло в очах, земля закрутилась, як млинове коло. Обперся я об стіну, земля зупинилась.

«Підійдіть-но до мене, дітки»,— кажу їм.

Вийняв я із свого пояса капшук, повний турецьких лір та меджидіє, став на коліна й висипав їх додолу.

«Ось, беріть,— кричу,— беріть! Беріть!»

Діти попадали на землю й почали збирати рученятами меджидіє та ліри.

«Це вам, вам! — кричу,— беріть їх».

Віддав їм і кошика з товаром.

«Усе це ваше, забирайте!»

І одразу наліг на ноги. Вибіг із села, розстебнув сорочку, дістав Святу Софію, яку сам вишив, подер її, викинув і знову бігом... бігом... Та й досі біжу!

Спершись на стіну, Зорбас глянув на мене:

— Ось так я врятувався.

— Врятувався від вітчизни?

— Так, від вітчизни,— відповів Зорбас спокійним твердим голосом. І невдовзі додав: — Врятувався від вітчизни, врятувався від попів, врятувався від грошей. Відсіюю. Щодалі більше відсіюю, і мені легшає. Як це тобі пояснити? Звільняюся, стаю людиною.

Очі Зорбасові світилися, широкий рот задоволено сміявся. По недовгій мовчанці він знову розпалився: серце його бурхало через край, він не міг себе перебороти:

— Колись я ділив людей на турків, болгарів і греків. І таке я витворяв за вітчизну, хазяїне, що в тебе волосся стане дибки. Різав, крав, палив села, безчестив жінок, винищував родини... А чому? А тому, що вони, мовляв, болгарі або турки. «У-у, бодай ти здох, тварюко,— часто кажу я собі,— бодай тебе земля проковтнула, бандюго!» Дійшов, бач, розуму. Тепер дивлюсь на людей і думаю: «Оце добрий чоловік, а оце поганий». І не має значення, болгарин він чи грек. Мені все одно. Добрий він чи поганий — я лише про це питаю. І що більше старію — клянуся хлібом! — то, здається, вже й про це перестаю питати. Ну,

справді, не в тім річ, добра людина чи ні. Всіх їх мені шкода, серце моє розривається, хоч я й прикидаюся, що мене нічим не діймеш. Дивись, кажу, ось і цей бідар їсть, п'є, любить, боїться, і він має свого бога та свого диявола, він теж спустить дух і лежатиме в землі, як колода, і його теж з'їдять черв'яки... Ех, бідолаха! Всі ми брати... М'ясо для черви!

А якщо то жінка — о! — тоді мене просто сльози душать. Ти, хазяїне, раз у раз береш мене на глузи за те, що я люблю жінок, але ж як їх не любити, га? Цих слабких створінь, які не розуміють, що з ними робиться, які відкривають усі свої дверцята й віддаються, ледве доторкнешся до їхніх грудей?

Пішов був я в болгарське село. І один падлюшний грек, староста, продав мене. Будинок, де я зупинився на ніч, оточили. Тоді я вискакую на дах, переповзаю з кривлі на кривлю, стрибаю з однієї на другу, як кіт, а ніч місячна. Помітили мою тінь, повилазили на дахи, відкрили по мені вогонь. І тоді я — що ти думаєш? — звалюся в один двір, у дворі схоплюється болгарка — вона там спала — в самій сорочці. Бачить вона мене, вже розкриває рота, щоб закричати, а я простягаю руку, шепочу: «Аман! Аман! Мовчи!» — і хапаю її за грудь. Жінка зблідла, припала до мене. «Іди в дім,— каже мені тихо,— іди, щоб нас не побачили...» Я заходжу в дім, вона стискає мені руку: «Ти грек?» — питає. «Так, грек, не видавай мене». Я її обіймаю за галію — вона ні слова. Спав я з нею, і серце моє трепетало від радості. «Бач,— думаю,— бач, Зорбасе, от що значить жінка, от що значить людина! Хто вона? Болгарка? Гречанка? Арабка? Чи не все одно? Людина вона, людина. І тобі не сором убивати? Тьху на тебе!»

Так я думав, поки був з нею, в її теплих обіймах. Та хіба могла мене залишити вітчизна, сука скажена? Вийшов я вранці одягнений болгариним — перевдягла мене болгарка, вдова, витягла із скрині одяг свого покійного чоловіка

й віддала мені, коліна мені цілувала й просила приходити ще.

Прийшов, як же. Наступної ночі таки й прийшов,— патріот, бач, звір лютий,— прийшов з каністрою гасу й підпалив село. Мабуть, і вона згоріла, нещасна. Звали її Людяною...

Зорбас зітхнув, закурив, двічі затягнувся й викинув сигарету.

— Вітчизна, кажеш... Слухаєш ту бридню, що в твоїх книжках... Мене слухай: скільки існуватиме вітчизна, стільки людина залишатиметься звіром, скаженим звіром... Та дякувати богові, я врятувався, врятувався, все, кінець! А ти?

Я не відповів. Всі проблеми, які я намагався розв'язати одну по одній на самоті, прикутий до столу, цей чоловік розв'язав у горах, на волі, сам своєю шаблею.

Я заплющив очі, сумний і невтішний.

— Спиш, хазяїне? — розчаровано запитав Зорбас.— А я, дурень, патякаю з тобою!

Бурмочучи, він простягся на ліжку й невдовзі захропів.

Усю ніч я не міг заснути: соловей, цієї ночі вперше подавши голос у нашій пустелі, повнив світ якоюсь нестерпною мукою, і я раптом відчув, що мої очі повні сліз.

Удосвіта я піднявся, став у дверях, задивився на море й землю, і мені здалося, що світ за одну ніч перемінився.

На піску переді мною викинув маленькі білі квіточки вчора ще зовсім кволий осот, а в повітрі звідкись іздалеку плинули солодкі пахощі розквітлих лимонів і помаранч. Я вийшов, ступив кілька кроків по новій прикрашеній землі й зупинився, зачарований вічно відновлюваним дивом.

Раптом за мною почувся радісний скрик. Я обернувся: напівголий Зорбас уже піднявся й тепер стояв у дверях, так само захоплено впиваючись весною.

— Що це таке, хазяїне? — вражено вигукнув він.— Йй-богу, вперше бачу світ! Що то за диво, хазяїне, що то воно

гойдається он там, синє таке? Як це на нього кажуть — море? Море? А оце, що підперезалося зеленим квітчастим фартухом? Земля? Ох, і майстерна ж робота! Клянусь, хазяїне, вперше все це бачу!

Очі його затуманились.

— Гей, Зорбасе,— гукнув я,— ти що, здитинів?

— Не смійся! Хіба ти не бачиш? Нас тут заворожено!

Він вискочив з дверей і почав вибрикувати і качатися по траві, як весняний жеребчик.

Зійшло сонце. Я підставив долоні під його тепле проміння. Пішли в ріст дерева, пішли в ріст перса, душа розквітла, як дерево, і чути було, що душа й тіло створені з однієї й тієї ж матерії.

Зорбас уже встав із трави, в його волоссі було повно роси й землі.

— Мерщій, хазяїне! — крикнув він мені.— Одягаймося, щоб усе на нас блищало, сьогодні будемо святити перший стовп. Як-не-як припхаються піп і значні люди, побачать, що ми качаємося по траві,— не обереться сорому наша компанія! Тож одягаймо комірці й краватки! Одягаймо серйозні пики! Якщо не маєш голови — дарма, капелюха маєш — і досить... Ну й світ, тьху!

Ми одяглися, приготувались. Почали збиратися робітники, з'явилися і значні люди.

— Терпи, хазяїне, души сміх, аби ми не стали посміховиськом.

Попереду виступав піп Стефанос у засмальцьованій рясі з бездонними кишнями. На освяченні, на похоронах, на весіллях, на хрестинах він укладав у ті прірви підряд усе, чим тільки його частували — родзинки, бублики, пироги з сиром, огірки, котлети, коливо, цукерки, а увечері стара попадая одягала окуляри, і все те розліплювала, ковтаючи слину...

За попом Стефаносом ішли значні люди: власник кав'ярні Кондоманольос, який знав світ, бо їздив у Ханю¹ й бачив принца Георгія, дядько Анагностис у білій з широкими рукавами сорочці, спокійний і усміхнений, за ними ступав учитель — серйозний, урочистий, з палицею в руці. Останнім повільно, важко пхався Маврандоніс, одягнений у все чорне: чорна хустка, чорна сорочка й чорні чоботи. Він привітався, ледве розтуливши рота, сумний і похмурий, а потім відступив убік, спиною до моря.

— В ім'я господне! — урочисто промовив Зорбас.

Він пройшов уперед, усі з побожним виглядом рушили за ним.

У селянських серцях прокинулась пам'ять про прадавні таємничі священнодійства: усі прикипіли очима до попа, немов чекали, що побачать, як він змагається з невидимими злими силами і закликає їх. Уже тисячі років маг здіймав догори руки, кропив кропилом повітря, бурмотів таємничі всемогутні слова, і лукаві демони втікали, а з води, із землі, з повітря на допомогу людині сходилися добрі духи.

Ми підійшли до ями, виритої край берега для першого стовпа канатної дороги. Робітники підняли величезну соснову колоду й поставили її сторч у яму. Отець Стефанос одяг епітрахиль, узяв кропило й почав, строго й докірливо дивлячись на стовп, виспівувати закляття: «...і постав його на твердий камінь, щоб ні вітер, ні дощ не могли його повалити... Амінь!»

— Амінь! — вигукнув громовим голосом Зорбас й перехрестився.

— Амінь! — загукали значні люди.

— Амінь! — докінчили справу робітники.

— Хай господь благословить діла ваші й дарує вам блага Авраама й Ісаака! — побажав отець Стефанос, і Зорбас тицьнув йому в руку асигнацію.

¹ Х а н я — містечко на Криті.

— Будь благословен! — задоволено пробурмотів піп.

По цьому всі пішли до нашої халабуди. Зорбас подав вино й пісну закуску — крабів, кальмарів, боби й оливки. Випивши та закусивши, офіційні особи рушили берегом і незабаром зникли.

— Ну, з цим ми впорались чудово! — сказав Зорбас, потираючи руки.

Він перевдягся в робочий одяг і взяв лопату.

— Хлопці,— гукнув робітників,— уперед, з богом!

Увесь той день Зорбас не підводив голови, несамовито накинувшись на роботу. Щопівсотні метрів робітники викопували яму і ставили стовп, тягнучи до вершини гори канат. Зорбас щось вимірював, підраховував, давав вказівки, не їв, не кутив і не присідав цілий день — повністю віддався роботі.

— Половинчаста робота,— сказав він мені якось,— половинчаста розмова, половинчастий гріх, половинчасте добро довели світ до теперішньої скрути. Дійди ж ти, чоловіче, до кінця, жени й не бійся! Богові бридкіший напівдиявол, ніж архідиявол!

Увечері, скінчивши працювати, Зорбас знеможено простягся на піску.

— Я спатиму тут,— сказав він,— чекатиму світанку, щоб знову взятися до діла. Введу, мабуть, іще одну зміну, хай працюють і вночі.

— Навіщо такий поспіх, Зорбасе?

Він хвилинку повагався.

— Навіщо? Та хочу побачити, чи вгадав я кут нахилу. Коли не вгадав, то все полетить к чортовій матері, хазяїне. А чим швидше я побачу, що все летить к чортовій матері, тим краще!

Зорбас швидко, жадібно поїв і незабаром по берегу вже котилася луна від його хропіння.

А я ще якийсь час лежав з розплющеними очима, спостерігаючи за зірками в блідо-синьому небі. Я бачив, як воно поволі оберталося з усіма своїми сузір'ями. І мій

череп, мов купол обсерваторії, теж обертався услід за зірками. «Спостерігай шляхи зірок так, ніби й сам обертаєшся разом з ними». Ця фраза Марка Аврелія наповнила моє серце гармонією.

Настав великдень: Зорбас одягся, причепурився, надів чорапи¹ — такі собі темно-фіолетові грубі македонські чорापиська, які йому сплела, казав, одна його кума, і тепер неспокійно походжав по пригірку над нашим узбережжям. Приставляв долоню дашком до своїх густих брів і вдивлявся в далину, до села.

— Спізнюється, стерва... спізнюється, курва... спізнюється, ганчірка...

Йому на вуса всівся щойно вилуплений метелик. Зорбасові залоскотало в носі, він засопів, метелик покірливо злетів і зник у світлі.

Ми чекали мадам Органс, щоб відсвяткувати великдень разом з нею: засмажили на рожні ягня, приготували й шашлик із потрухів, розіслали на піску біле простирadlo, наварили крашанок. Домовилися з Зорбасом, напівжартома, напівсерйозно, що влаштуємо їй великий прийом. На цьому пустельному піщаному березі повна, напахчена парфумами, вже трохи затрухлявіла сирена вабила нас поза нашою волею дивним чаром. Коли її не було з нами, нам чогось бракувало — запаху одеколону, червоного кольору, ходи перевальцем, як у качки, хрипкуватого голосу і двох сльозливих вилинялих очей.

Ми нарізали миртового й лаврового гілля й спорудили для неї тріумфальну арку, під аркою прикріпили чотири прапори — англійський, французький, італійський і російський — а посередині, ще вище, довге біле простирadlo з голубими смугами². Гармат ми не мали, але позичили дві рушниці й вирішили, що станемо вгорі на пригірку, і як

¹ Ч о р а п и — вовняні шкарпетки (тур.).

² Грецький прапор.

тільки наша тюлениха перевальцем виповзе на берег, почнемо салютувати. Щоб воскресити, мовляв, на цьому пустельному піщаному березі в такий день її колишню велич, аби й вона, нещасна, ошукалася на мить і повірила, що стала знову молодою, рожевощокою, з високими персами, в лакованих черевичках і в шовкових шкарпетках. Який сенс мало б воскресіння Христове, якщо б воно не воскресило в нас молодості, радості, віри в диво й не перетворило стару кокотку знову в двадцятирічну?

— Спізнюється, стерва... спізнюється, курва... спізнюється, ганчірка...— раз у раз бурмотів Зорбас, підтягуючи свої темно-фіолетові чорапи, що спадали.

— Йди сюди, Зорбасе,— сказав я,— сідай, перекури отут, під рожковим деревом, звідси її буде видно.

Він кинув останній пристрасний погляд на дорогу, що вела в село, і витягся під деревом. Наближався полудень, ставало жарко. Вдалині чувся веселий великодній передзвін, час від часу вітер доносив звуки ліри; все село гуділо, як вулик навесні.

Зорбас похитав головою:

— Минули роки, коли воскресала моя душа кожного великодня разом з Христом. Минули! Тепер воскресає лише тіло — бо почастиє тебе один, почастиє тебе другий, мовляв, покуштуй цієї закуски, покуштуй тієї; я їм багато і смачні наїдки, які не повністю перетравлюються на лайно: щось лишається, щось рятується й перетворюється в настрій, у танок, у пісню, в сварку — і оте щось я називаю воскресінням.

Знову схопився Зорбас на ноги, подивився вдалечінь і сердито похнюпився:

— Якийсь хлопець біжить,— сказав він, кидаючись назустріч вісникові.

Хлопець звівся навшпиньки й щось прошепотів йому на вухо. Зорбас аж підскочив од люті:

— Захворіла? Захворіла? Ану, геть звідси, поки я тебе не віддубасив!

І обернувся до мене:

— Хазяїне, я злітаю в село подивлюся, що там сталося з тією стервою... Потерпи трохи. Дай мені дві червоних крашанки, понесу їй, цокнемося. Я миттю!

Він поклав у кишеню крашанки, підтяг чорапи й рушив.

Спустившись із пригірка на берег, я ліг просто на прохолодну рінь. Віяв легенький бриз, море кучерявилось, дві чайки сіли на хвильки грудьми проти вітру й загойдалися гордовито в ритмі моря.

Я заздрісно уявляв відчуття тріумфу й прохолоди в їхніх тілах. Дивився на чайок і думав: «Ось шлях — знайти великий ритм і віддатися йому безоглядно».

За годину з'явився Зорбас — він задоволено погладжував вуса.

— Простудилася, бідолашна. Нічого страшного. Тепер у страсний тиждень і вона ходила на всеношну, хоч вона й француженка, ходила, каже, заради моєї честі. І простудилася, бідолашна. То я поставив їй банки, розтер її добряче олією з лампадки, дав їй чарку рому, — завтра буде здорова. От негідниця, кумедія з нею, та й годі: я її натираю, а їй лоскітно, воркоче, як голубка.

Ми посідали їсти. Зорбас наповнив склянки і сказав з ніжністю:

— За її здоров'я! Та хай чорт не поспішає її забрати!

Якийсь час ми їли й пили мовчки. Вітер доносив здалеку схожі на дзижчання бджоли пристрасні звуки ліри, Христос ще воскресав по терасах, великодні ягнята й бублики ще оберталися любовними піснями.

Зорбас, усмак поївши й випивши, наставив своє волохате вушисько й прошепотів:

— Ліра... танцюють у селі!

Він скочив на ноги. Вино вдарило йому в голову.

— Ге-е, що це ми сидимо, як сичі? — крикнув він. — Давай танцювати! Тобі що, не шкода ягняти? Отак і піде намарне? Ставаймо в коло — танцювати й співати! Зорбас воскрес!

— Ти що, Зорбасе, з глузду з'їхав?

— Слово честі, хазяїне, хоч би що ти казав, а мені шкода ягняти, шкода крашанок, великодніх бубликів, свіжого сиру. Присягаюсь, якби я поїв хліба та оливок, я б сказав: «Е-е, ляжу-но я спати, з чого тут веселитись? Оливки та хліб, хіба тут розгуляєшся?» А тепер жаль, кажу тобі, пускати на вітер таку їжу! Ходімо відсвяткуємо пасху, хазяїне!

— Я сьогодні не маю настрою, ходи сам, потанцюй і за мене!

Зорбас ухопив мене під руку й поставив на ноги:

— Христос воскрес, чуєш, хлопче? Ех, мені б твою молодість! Море, жінка, вино, роботи повно! Сторч головою можеш кидатись у що хочеш! Сторч головою в роботу, у вино, в кохання і не бійся ні бога, ні чорта! От що значить бути молодцем!

— Це в тобі ягня говорить, Зорбасе: здичавіло, стало вовком! — розсміявся я.

— А точніше — Зорбасом! Зорбас говорить, кажу тобі! Слухай мене,— можеш лаяти, якщо хочеш! — я Синдбад Мореплавець, і не тому, що об'їхав увесь світ, ні! А тому, що я крав, убивав, брехав, спав з цілою отарою жінок! Я переступав усі божі заповіді — скільки там їх? Десять? А чому, слухай, не двадцять, не п'ятдесят, не сто, щоб я й решту переступив? Та хоч скільки їх є, якщо існує бог, я не боюся постати перед ним коли завгодно! Не знаю, як тобі сказати, щоб ти зрозумів, але все це, я вважаю, не має ніякого значення. Хіба може бог опуститись до того, щоб вистежувати якихось земних черв'яків і підбивати рахунки їхніх гріхів? Чи можливо таке, що він розлютиться, почне лаятись, утратить спокій, бо ми, мовляв, збочили, перевершили нікчемність ближнього, і їли, бач, по куснику м'яса в середу й п'ятницю? У-у, бодай вам добра не було, собачі душі!

— Ну, добре, Зорбасе,— мовив я, під'юджуючи його,— добре, бог не питає тебе, що ти їв, бог питає, що ти зробив!

— Та я ж тобі кажу, що й про це він не питає! Ти заперечиш, звідки я про це знаю, я, темний Зорбас? А я це знаю точно, бо якби, приміром, я мав двох синів — одного розважливого, а другого безпутнього, ненажеру, бабія, гуляку, законопорушника, я, звичайно, обох їх садив би до свого столу, але, як тобі сказати — душа моя лежала б до другого. Мабуть, тому, що він був би схожий на мене. А от звідки ти знаєш, що я схожий на бога менше, ніж піп Стефанос, котрий день і ніч кається в гріхах і натоптує калитку, а не дасть навіть янголу води напиться?

Бог п'є й гуляє, вбиває, порушує закони, кохає, працює, ганяється за прудкими пташками точнісінько, як і я. Їсть, що хоче і скільки хоче. Бере жінку, яка тільки в око впаде. Побачиш жіночку, гарненьку, мов квіточка, дивишся, як вона йде по землі, і серце твоє радіє, аж раптом розступатється земля, і та жіночка щезає. Куди вона поділася, хто її забрав? Якщо вона порядна, ми кажемо — її забрав господь, якщо ж вона пройда, кажемо — її забрав диявол. Але я тобі кажу, хазяїне, кажу тобі ще й ще: бог і диявол — це одне й те саме!

Я мовчав. Зорбас узяв свій костур, збив кашкета набакир, співчутливо поглянув на мене — принаймні, так мені здалося — і його губи ворухнулися, ніби хотіли щось сказати. Однак він махнув рукою і, крутячи вуса, швидкою ходою подався до села.

У світлі призахідного сонця я бачив, як його велетенська тінь віддаляється по ріні, вимахуючи костуром; де він проходив, оживало все узбережжя. Я наставив вухо й довго вслухався, як стихають Зорбасові кроки. І раптом, відчувши що залишаюся сам, я підхопився. Чому? Куди? Я не знав, нічого не встиг подумати, тіло моє підхопилося, само щось вирившись й не спитавши мене.

— Вперед! — твердо сказав я, ніби віддав наказ.

І подався просто до села. Йшов рішуче й швидко, лише зрідка зупинявся вдихнути пахоців весни. Земля пахла ромашкою, а що ближче підходив я до садів, то частіше

повівало на мене пахощами лимона й помаранчі та розквітлого лавра. На заході весело затанцювала вечірня зірка.

«Море, жінка, вино, роботи повно!» — мимоволі шепотів я на ходу Зорбасові слова. «Море, жінка, вино, роботи повно! Кидайся сторч головою в роботу, у вино, в кохання, не бійся ні бога, ні чорта... От що значить бути молодцем!» — раз у раз повторював я, ніби хотів додати собі відваги.

Раптом я різко зупинився. Ніби прийшов туди, куди хотів. Куди? Я роззирінувся: сад удови. За очеретяним тинном і арабськими смоквами тихо співав ніжний жіночий голос. Я глянув уперед, потім назад — нікого. Підступивши до тину, розсунув очерет: під помаранчею стояла одягнена в чорне жінка з головою точеною шиєю. Вона ламала обсіпані квітом гілочки й співала, її напівоголені груди сяяли в сутіні.

Мені забило дух. «Вона звір,— сказав я собі,— звір, і сама це знає. Які слабкі, мов метелики, які дурні, нестійкі перед нею чоловіки! Таж вона як оті комахи — богомол, сарана, павук: нагодована, а все одно ненаситна, під ранок з'їдає чоловіків...»

Вдова ніби відчула зненацька мій погляд — її тиха пісня різко урвалася, вона обернулась, і наші погляди схрестились, як дві блискавки. Мої коліна затремтіли, немовби за очеретом я побачив тигра.

— Хто там? — здушеним голосом запитала вдова.

Вона застебнула безрукавку — груди її сховалися, обличчя спохмурніло.

Я вже сіпнувся був утікати, але в серці раптом озвалися Зорбасові слова — «море, жінка, вино...» — і додали мені духу.

— Я. Я, відчини мені!

Випаливши ці слова, я здригнувся і знову сіпнувся втікати. Але сором перед Зорбасом зупинив мене.

— Хто ти?

Вона легко, сторожко, нечутно ступила крок уперед, витягла шию, примружилась, вдивляючись, потім ступила ще крок, напружено подавшись уперед.

Нараз обличчя її проясніло, і вона облизала губи кінчиком язика.

— Хазяїн? — запитала вона, і голос потеплішав. — Хазяїн? — запитала вона вже пошепки.

І ступила ще крок, мовчазна, напружена, готова кинуться геть.

— Так.

— Заходь!

Розвиднілося. Зійшло сонце. Зорбас повернувся й сидів біля халабуди. Він кутив, задивившись у море. Чекав мене.

Як тільки я підійшов, він підвів голову й пильно глянув на мене. Ніздрі його роздувалися, як у гончака; він витяг шию і глибоко вдихнув — принохувався. І враз прояснів на обличчі — нанюхав на мені запах удови.

Повільно підвівшись, весь усміхнений, Зорбас простяг руки:

— Прийми моє благословення!

Я ліг і заплющив очі. Тихо, наспівно зітхало море, і я гойдався на ньому, як чайка, вгору — вниз, вгору — вниз. Отак солодко погойдуючись, я поринув у сон. І мені приснилося: на землі сидить навпочіпки велетенська негритянка, а мені здається, що це якийсь циклопічний стародавній храм з чорного граніту. І я ходжу й ходжу навколо того храму, намагаючись знайти вхід; зростом я ледве сягаю малого пальця її ноги; і раптом, огинаючи її п'яту, я бачу маленькі чорні двері, наче вхід у печеру, і тоді лунає густий голос:

— Ввійди!

І я входжу.

Близько полудня я прокинувся. Сонячне проміння крізь віконце лилося на простирадла і з такою силою било в

дзеркальце на стіні, що здавалося, розтрощить його на друзки.

Сон про велетенську негритьянку зринув у моїй пам'яті, море спокусливо шепотіло; я знову заплющив очі, і мені здалося, що я щасливий. Вдоволене тіло розкошувало, мов звір, який, витягшись на сонці, спокійно облизує себе, наївшись після вдалого полювання. Розум і тіло сито спочивали, немовби болісні питання, що мучили їх, знайшли своє найпростіше розв'язання.

Вся втіха минулої ночі піднімалася з глибин мого ества, розгалужувалась і напувала спраглу землю, з якої я був створений. І поки я лежав отак із заплющеними очима, мені здавалося, що я чую, як з хрускотом розростається моє нутро. Минулої ночі я вперше переконався, що душа — це теж тіло, значно жвавіше, значно прозоріше, значно вільніше, але все-таки тіло. А тіло — це теж душа, трохи дрімотлива, перевтомлена у великих походах, перевантажена тяжкою спадщиною, однак у вирішальні хвилини вона теж прокидається, знову набирається мужності, розкидаючи, мов крила, п'ять своїх щупальців, п'ять чуттів.

На мене впала тінь. Я розплющив очі — у дверях стояв Зорбас і задоволено дивився на мене.

— Не прокидайся, хазяїне! Не прокидайся...— сказав він тихо, з материнською ніжністю.— Сьогодні свято, спи!

— Вже виспався,— мовив я й підвівся.

— Зроблю тобі гоголь-моголь,— усміхнувся Зорбас,— він силу відновлює.

Я не відповів. Вибіг на берег, кинувся в море, потім обсох на сонці. Але все ще чув у ніздрях і на губах, і на пучках пальців ніжний упертий запах. Ніби помаранчової води. Ніби лаврової олії, якою критські жінки намащують волосся.

Учора ввечері вона нарізала цілий оберемок лимонного квіту, щоб сьогодні понести в церкву для Христа в той час, коли селяни танцюватимуть на сільському майдані під

тополями, і церква буде порожня. Ікона над її ліжком була уквітчана лимонним квітом, і з-поміж квітів дивилася великими очима богородиця, добросерда й сумовита.

Наді мною нахилився Зорбас, поставив поряд склянку з гоголем-моголем і поклав дві великі помаранчі й великодній чурек. Він прислуговував мені безшумно, вдоволено, як мати синові, що повернувся з війни. Відходячи, лагідно глянув на мене й кинув:

— Піду поставлю кілька стовпів.

Я спокійно їв на сонці, поринувши в глибоку тілесну насолоду, ніби плив прохолодним зеленим морем. Я не дозволив розумові зібрати з усього мого тіла цю плотську втіху, позапахати її в свої комірчини й перетворити на думку. Я дав усьому тілу, з голови до п'ят, радіти тваринною радістю. Лише зрідка вражено озирав я диво світу навколо мене і диво в мені: «Як це так?— запитував.— Звідки ця дивовижна відповідність світу нашим ногам, нашим рукам, нашому животу?» А потім знову заплющував очі й мовчав.

Несподівано я скочив на ноги, ввійшов у халабуду, взяв рукопис, розгорнув його. Розповідь уже завершувалася: Будда, лежачи під квітучим деревом, саме звів руку й звелів п'ятьом елементам, з яких був створений,— землі, воді, вогню, повітрю, духу — розпастися.

Але я вже не мав потреби в цьому образі моїх терзань — я перевершив його, відслуживши свою службу Будді, бо звів і собі руку й повелів йому розпастися в мені.

Уживаючи всемогутні чари — слова залять, я поспіхом нищив його тіло, потім душу й розум. Немилосердно, бо поспішав.

Нашкрябавши останні слова, я видав переможний крик і товстим червоним олівцем поставив підпис — скінчив свої труди.

Потім узяв товстий шпагат і туго перев'язав рукопис. У мені бурхала дивна радість, немовби я зв'язував по руках і ногах якогось дужого ворога, або як ото дикуни

зв'язують дорогих своїх покійників, щоб вони не могли виходити з могил і ставати упирами.

В цей час прибігла босонога дівчинка, одягнена в жовту спідничку. В руці вона міцно стискала червону крашанку. Спинившись, дівчинка з острахом глянула на мене.

— Ну? — запитав я й підбадьорливо усміхнувся. — Чого тобі?

Вона схлипнула і, задихаючись, сказала тоненьким голосочком:

— Мене послала мадам, щоб ти прийшов. Вона лежить у ліжку, бідолашна. Ти той, кого звати Зорбасом?

— Добре, — сказав я. — Іду.

Я встав і вийшов на дорогу. Ближчав сільський гамір: ніжні звуки ліри, веселі крики, постріли, пісні. Коли я ступив на майдан, хлопці та дівчата саме посходилися під укриті свіжим листям тополі й готувалися до танців. Довкола на кам'яних лавах, спершись підборіддям на ціпки, тісно сиділи діди — дивились на молодь. За їхніми спинами стояли баби. Посеред майдану красувався на стільці уславлений лірник Фанурйос із квітневою трояндою за вухом; лівою рукою він тримав сторч на камені ліру, а правою швидко випробовував смичок з голосистими дзвіночками.

— Христос воскрес! — на ходу кинув я.

— Воістину воскрес! — радісно загули чоловічі й жіночі голоси.

Я ковзнув довкола швидким поглядом: міцні, стрункі хлопці в шароварах, стан у кожного тонкий, з хусток, якими пов'язані їхні голови, спадають на лоби й скроні торочки, мов кучері; дівчата з разками дукатів на шії, у вишитих білих хустках із завмиранням серця зиркають на них.

— Чи не зволив би ти приєднатися до нас, хазяїне? — почулося кілька голосів, але я вже перейшов майдан.

Мадам Ортанс лежала на своєму широкому ліжку — єдиній меблі, що залишилася вірною їй. Вона кашляла, щокі її палали від жару.

Побачивши мене, мадам жалібно зітхнула:

— А Зорбас, куме, а Зорбас?..

— Він хворий. З того дня, як ти злягла, він теж занедужав. Увесь час тримає твоє фото, дивиться на нього й зітхає.

— Говори... говори...— прошепотіла бідна сирена й заплющила очі, відчувши себе щасливою.

— Оце послав мене запитати, чи тобі чого не треба. Увечері, казав, прибуде сам, хоч би й рачки... Не може витримати, каже, не може витримати розлуки.

— Говори... говори... говори...

— Отримав, каже, телеграму з Афін, весільна сукня готова, фата, взуття й цукерки вже відправлені пароплавом, скоро прибудуть... І білі свічки з рожевими стрічками...

Та мадам уже немовби задрімала, дихання її почастишало. Вона почала марити. У кімнаті пахло одеколоном, нашатирним спиртом і потом. У відчинене вікно з двору вривався гострий запах курника й кролятника.

Я встав і хотів вийти, але в дверях зіткнувся з Мімітосом. Сьогодні він був у чоботях і нових синіх шароварах, за вухом у нього стирчала волошка.

— Мімітосе,— сказав я йому,— біжи в Кало Хорйо, поклич лікаря.

Мімітос, щоб не бити чоботи дорогою, миттю скинув їх і взяв під пахву.

— Знайди лікаря, передай йому від мене велике вітання. Нехай сідає на мула й жене суди без ніяких. Мадам, скажи йому, тяжко хвора. Простудилась вона, простудилась, бідолашна. Отак йому скажи. Ну, хутчій.

— Уже йду!

Він поплював у долоні, радісно поплескав у них, проте не рушив з місця.

— Ходи, кажу тобі!

Але він стояв — підморгнув мені, лукаво посміхнувся й сказав:

— Хазяїне, я сьогодні відніс тобі пляшечку помаранчової води... Подарунок.

Він трохи почекав, поки я питаю, хто мені послав той подарунок, та я мовчав.

— І ти не питаєш, хто тобі її послав, хазяїне? — захихотів він.— То тобі для волосся, казала, щоб пахло.

— Швидше йди! Мовчи!

Мімітос засміявся, знову поплював у долоні й вигукнув:

— Гоп! Гоп! Христос воскрес!

І зник.

Великодні танці під тополями були в розпалі. Коло вів смаглявий дужий юнак років двадцяти, бритва ще не торкалася його щік, які поросли довгим пухом, а його відкриті груди чорніли від густого кучерявого волосся. З закинutoю назад головою він бив у землю ногами, мов крилами, час від часу кидаючи погляд на котрусь із дівчат, і тоді крізь смагу обличчя дико зблискували білки його очей.

Мені було радісно й водночас тривожно. Я повертався від мадам Ортанс. Доглянути за нею попрохав одну жінку, і ось тепер спокійно прийшов подивитися, як танцюють критяни. Побачивши дядька Анагностиса, сів біля нього на лаву.

— Хто цей хлоп'яга, що веде коло? — запитав я старого у вухо.

Дядько Анагностис засміявся й відповів, милуючись хлопцем:

— Мов архангел, бісова дитина, архангел, що забирає душі. Це ж Сіфакас, чабан. Цілий рік пасе в горах отару, і тільки на великдень спускається побачити людей та потанцювати.

Він зітхнув.

— Ех, де моя молодість! — прошепотів.— Був би я молодий, клянусь тобі, взяв би Константинополь!

Юнак струснув головою й загорлав нелюдським голосом, ніби забикав розпалений баран:

— Шквар, Фанурйосе! Шквар так, щоб смерть здохла!

Смерть умирала щомиті і щомиті відроджувалась, як життя. Тисячі років юнаки й дівчата танцюють під деревами, які щойно розпустилися,— під тополями, під соснами, під дубами, під чинарами й гостролистими фініковими пальмами,— і танцюватимуть ще тисячі років з розпашілими від пристрасті обличчями. Одні обличчя зникають у землі, інші з'являються. Але суть залишається завжди та сама — єдиний, коханий, двадцятирічний, він завжди танцює, він безсмертний.

Хлоп'яга сягнув рукою до вуса, щоб хвацько підкрутити, але вуса не було.

— Шквар! — знову крикнув він.— Шквар, Фанурйосе, не дратуй мене!

Лірник змахнув рукою, гримнули струни, залилися дзвіночки, юнак підстрибнув на висоту людського зросту, ударив тричі ногою об ногу і зірвав носками чобіт хустку з голови хлопця, що танцював поряд,— Манолакаса, польового сторожа.

— Молодець, Сіфакасе! — залунало звідусіль; дівчата здригнулися й опустили очі.

Але юнак, уже суворий і зібраний, танцював мовчки, ні на кого не дивлячись, заклавши ліву руку за тонкий залізний стан і скромно потупивши роз'ярілі очі в землю.

Раптом танок різко урвався. З'явився старий паламар Андрульос. Він здійняв руки й загукав, показуючи язика:

— Удова! Удова! Удова!

Польовий сторож Манолакас стрепенувся й першим перестав танцювати. З майдану виднілася внизу церква, ще заклечана миртом і лавром. Розпашілі танцюристи здивовано зупинилися, старі повставали з лав, Фанурйос поклав ліру на коліна, вийняв з-за вуха квітневу троянду й понюхав.

— Де вона, гей, Андрульосе? — враз розпалилися всі.— Де?

— У церкві, щойно ввійшла, богом проклята, і несла цілий оберемок лимонного квіту.

— Держіть її, хлопці! — крикнув польовий сторож і перший кинувся до церкви.

Саме в ту мить на поріг церкви вийшла вдова в чорній хустці. Вона хрестилася.

— Падлюка! Потіпаха! Убивця! — закричали на майдані.— Ще й вистачає совісті на люди показатися! Хапайте її, вона ославила наше село!

Частина селян кинулась услід за польовим сторожем униз до церкви, решта почала кидати згори на вдову каміння. Один камінь улучив її в плече. Вдова скрикнула, затулила обличчя руками і, пригнувшись, кинулась утікати. Але молодь уже добігла до церкви, і Манолакас вихопив кинджал.

Удова, зойкнувши, позадкувала, потім низько нахилилася і, заточуючись, спробувала проскочити в церкву. Однак на порозі вже стояв мовчазний старий Маврандоніс. Він розкинув руки й уперся ними в одвірок.

Вдова відскочила ліворуч, кинулася до кипариса в дворі й припала до нього всім тілом. У повітрі просвистів камінь, ударив її в голову. Хустка з'їхала, волосся розсипалося по плечах.

— Заради бога! Заради бога! — кричала вдова, міцно обіймаючи кипарис.

Дівчата вгорі на майдані, збившись у вервечку, дерли свої білі хустки, баби позвішувалися із огорож, верещали:

— Убийте її, гей, убийте її!

Двоє юнаків підскочили до вдови й шарпнули бідолашну. Чорна блузка тріснула, оголивши білу мармурову грудь. Кров уже текла з тімені по лобі, по щоках і шиї.

— Заради бога! Заради бога! — так само благала вдова.

Червона кров, сяйво груді довели юнаків до нестями. Вони вихопили кинджали.

— Стійте! — крикнув Манолакас.— Вона моя!

Старий Маврандоніс, усе ще стоячи на порозі церкви, здійняв угору руку. Всі завмерли.

— Манолакасе,— сказав він суворим голосом.— Кров твого двоюрідного брата волає! Заспокой її!

Я скочив з огорожі, на яку був видерся, й щодуху побіг до церкви, але перечепився через камінь і простягся на землі. Мимо пробігав Сіфакас — він схопив мене за карк, як kota, й поставив на ноги.

— А тобі чого тут треба, ти, джэнджик нещасний? — гаркнув він.— Тікай звідси!

— А тобі що — не жаль її, га, Сіфакасе? Пожалій її!

— Я що — жінка, щоб було жаль? Я чоловік.

І він одним стрибком теж опинився перед входом у церкву.

За ним прибіг і я. Тепер усі збилися навколо вдови. Запала важка тиша, тільки чулося здушене дихання вдови.

Манолакас перехрестився, ступив крок уперед, здійняв кинджал; баби вгорі на огорожах радісно заверещали, дівчата понатягали хустки на очі.

Вдова озирнулася, побачила кинджал над собою й мукнула, як корова. Потім сповзла вниз до коріння кипариса й зіщулилась. Її волосся розсипалось по землі, сяйнула білосніжна шия.

— З богом! — крякнув старий Маврандоніс і собі перехрестився.

Саме в цю мить за нами пролунав громовий голос:

— Сховай кинджал, убивця!

Всі здивовано обернулися. Манолакас підвів голову — навпроти нього стояв Зорбас. Він несамовито вимахував руками й кричав:

— Та як вам не сором? Оце ви такі молодці? Оце ви такі хоробрі? Ціле село вбиває одну жінку! Не соромте Кріту!

— Ти знай своє діло, Зорбасе, не втручайся! — проревів Маврандоніс і підохотив племінника: — Манолакасе, іменем господа й богородиці, бий!

Манолакас швидким рухом притис вдову до землі, уперся коліном їй у живіт і замахнувся кинджалом.

Але вдарити не встиг — Зорбас, заздалегідь обмотавши собі долоню великою хусткою, перехопив руку польового сторожа й почав викручувати з неї кинджал.

Вдова стала на коліна, миттю роззирнулася, шукаючи виходу, але селяни заступили двері, стояли колом у дворі й на лавках, і як тільки побачили, що вона хоче втекти, враз кинулися вперед і тісно зімкнули коло.

Тим часом Зорбас, гнучкий, верткий, мовчазний, зціпивши зуби, змагався з Манолакасом. Я з тривогою стежив за боротьбою, стоячи біля воріт. Пика Манолакаса посиніла від люті, Сіфакас і ще один здоровань кинулись йому на допомогу, але Манолакас дико блиснув на них очима й загорлав:

— Назад! Назад! Не підходьте до мене ніхто!

І знову скажено накинувся на Зорбаса, буцаючи його головою, як бик.

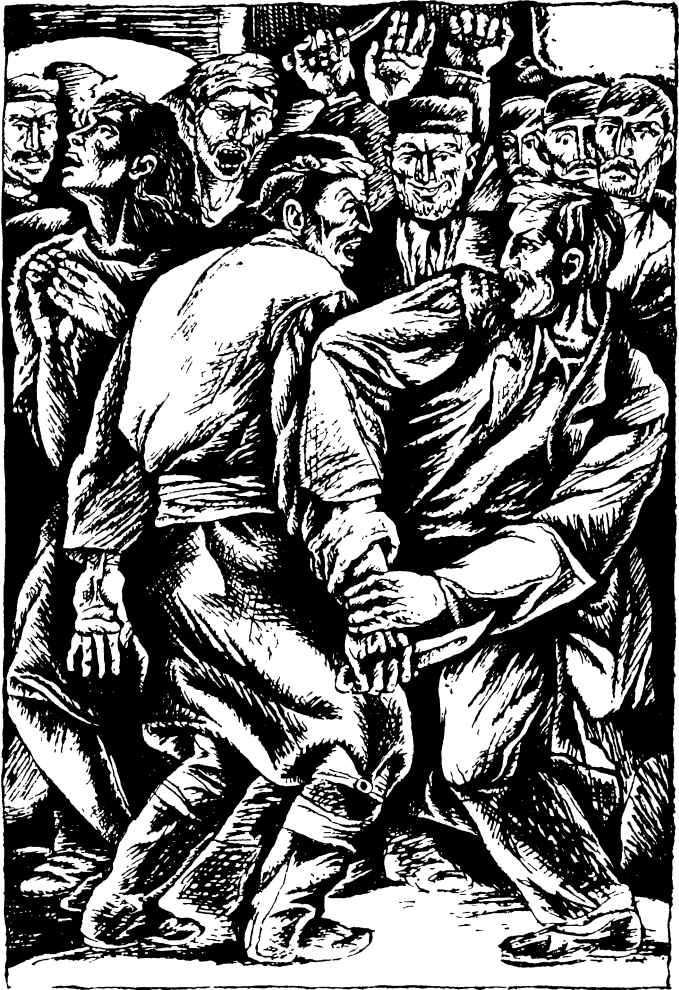
Зорбас мовчав, закусивши губу. Він стиснув, мов лещатами, праву руку польового сторожа й тільки вигинався, ухилиючись від ударів. Оскаженілий Манолакас навалився на Зорбаса, ухопив зубами його вухо й потяг, намагаючись відкусити. Бризнула кров.

— Зорбасе! — злякано крикнув я й кинувся рятувати його.

— Тікай, хазяїне, — вигукнув він, — не втручайся!

Й, стиснувши кулак, щосили вдарив Манолакаса нижче пояса. Лютий звір враз обм'як, зуби його розімкнулися й випустили напіввідкушене вухо, а сине обличчя пожовкло. Зорбас одним поштовхом звалив його на землю, видер з руки кинджал і, стукнувши ним об камінь, перебив навпіл.

Хусткою він витер кров, що бігла з вуха, потім обтер мокре від поту обличчя, і по ньому розмазалася кров. Випроставшись, Зорбас повів довкола себе вибалушеними, налитими кров'ю очима, і крикнув удові:

— Вставай, ходімо зі мною!

І рушив до воріт.

Вдова в нелюдському пориві звелася на ноги, зібрала всю свою силу і вже хотіла була кинутись бігти, але не встигла. Старий Маврандоніс блискавкою впав на неї, звалив на землю, тричі обмотав її волосся навколо своєї руки і, змахнувши кинджалом, відтяв їй голову.

— Беру гріх на себе! — крикнув він, кидаючи голову вдови на поріг церкви.

І перехрестився.

Зорбас обернувся, побачив, що сталося, вирвав жмут волосся з вуса й застогнав. Я підійшов до нього, смикнув за руку; він нахилився, глянув на мене — дві великі сльози тремтіли на його віях.

— Ходімо, хазяїне! — мовив здушеним голосом.

Того вечора Зорбас не хотів узяти в рота ані ріски. «Горло мені стиснуло, — казав, — не можу ковтати». Він промив вухо холодною водою, змочив у ракі вату й наклав пов'язку.

Потім сів на ліжку, підпер голову руками й задумався.

Я сидів на землі, притулившись спиною до стіни. По моїх щоках повільно котилися гарячі сльози. Перед очима стояла страшна картина, я не міг ні про що думати і плакав, як глибоко ображена дитина.

Раптом Зорбас підвів голову й вибухнув криком, ніби продовжував уголос жорстокий внутрішній монолог:

— Кажу тобі, хазяїне, все, що робиться на цьому світі, несправедливе, несправедливе, несправедливе! Я під цим не підписуюсь, я, черв'як, я, слимак Зорбас! Чому вмирають молоді, а живуть руїни? Був у мене маленький синочок, Димитракос, і він помер у три роки! Ніколи, ніколи — чуєш? — я не прощу цього богів! Якщо він надумає з'явитися переді мною, то коли він справжній бог, йому стане соромно! Так, так, йому стане соромно перед слимаком Зорбасом!

Старий скривився — боліло вухо. Кров знову потекла з рани, і він кусав губи, щоб не стогнати.

— Чекай, Зорбасе, я зміню тобі пов'язку.

Я обмив його вухо ракі, взяв помаранчову воду, яку мені прислала вдова — пляшечка лежала на моєму ліжку,— й намочив вату.

— Помаранчова вода? — здивувався Зорбас, жадібно вдихнувши пахощі.— Помаранчова вода? Хлюпни мені й на волосся! Отак, дякую! І на руки! Всю її вилий, ну!

Він ожив. Я вражено дивився на нього.

— Мені здається, що я входжу у вдовин сад,— сказав він.

Його обличчя знову спохмурніло.

— Скільки років потрібно,— прошепотів Зорбас,— скільки років потрібно, щоб із пороку земного витворилося таке тіло! Дивишся, було, на неї й думаєш: «Ех, мав би я двадцять років, і щоб рід людський щез із лица землі, і щоб залишилась тільки вона,— ми б народили з нею дітей, ні, не дітей — справжніх богів! — і заселили б заново світ!» А тепер...

Зорбас устав із ліжка, очі його були повні сліз.

— Не можу, хазяїне! Треба пройтися, треба разів зо три піднятися на гору, щоб голова охолола... Ех, бідна вдова! Так і тягне завити вовком! Ох, не витримаю!

Він вискочив з халабуди і зник у темряві під горою.

Я ліг на ліжку, загасив лампу й почав знову за своєю гидкою нелюдською звичкою препарувати дійсність, виціджувати з неї кров, видирати з неї м'ясо й кістки, щоб перетворити її на чисту ідею й пов'язати з найзагальнішими законами, аби потім дійти висновку: те, що сталося, сталося за необхідністю. Те, що сталося, було закладене в ритмі світу, воно додає йому гармонії. Після цього висновку залишалось утішити себе мерзотною думкою: те, що сталося, сталося не тільки за необхідністю, але й по справедливості.

Убивство вдови впало жахливою новиною в ту ділянку мого мозку, де все вже відстоялось і підкорилось чіткому порядку ще кілька років тому. Ця новина перевернула мою душу. Проте на криваве видіння враз накинлись усі мої теорії, щоб огорнути його красивими образами й вигадками, зробити безпечним — точнісінько так, як бджоли огортають воском лютого шершня, що пробрався у вулик пожитися медом.

Тож за кілька годин удова вже спочивала в моїй пам'яті спокійна, майже усміхнена, божественно непорушна, перетворившись на символ. У моєму серці вона вже була огорнена воском і не могла здійснити в мені паніку та паралізувати розум. Жахлива короткочасна подія розрослася, розпростерлася в часі й просторі, ставши в один ряд з великими загиблими цивілізаціями, а цивілізації — з долею землі, земля ж — із долею всесвіту, і тому удова в моїх думках уже поставала підкореною великим законам, примиреною з убивцями, спокійна й божественно непорушна.

Час набув у моїй свідомості своєї справжньої суті: удова померла немовби тисячі років тому, а кучеряві кноські дівчата егейської цивілізації померли немовби сьогодні вранці.

Я заснув так, як напевно — що може бути певніше? — й помру: безшумно ковзнув у морок. І не чув, коли повернувся Зорбас, та й взагалі не знав, чи повертався він, бо вранці побачив його на горі: він лаявся й кричав на робітників. Хоч би що вони робили, йому все не подобалось. Трьох робітників, які спробували перелічити йому, він прогнав, сам узяв сокиру й почав розчищати серед кущів та каміння смугу для канатної дороги. Піднявшись на вершину гори, він розкричався на лісорубів, які валили сосни. Один з них розсміявся, і Зорбас накинувся на нього з кулаками.

Увечері, спустившись униз вимучений, увесь подряпаний, він сів на березі поряд зі мною. Говорив мало, насилу розкривав рота, а коли й розкривав, то говорив лише про

ліс, канати та вугілля, мов якийсь жадібний підприємець, що поспішає спустошити цей край, нагребти грошей і забратися геть.

Роздуми утішили мене, дали розраду, і коли я вже спромігся на слово про вдову, Зорбас рвучко закрив мені рота долонею.

— Мовчи! — глухо сказав він.

Я знітився. «Ось що значить людина,— подумалось мені.— Людина з гарячою кров'ю й дужим тілом. Коли вона страждає, то плаче великими щирими сльозами, коли ж радіє, то не спроквола, бо не пропускає радість крізь метафізичні сита».

Минуло три чи чотири дні. Зорбас працював не підводячи голови, не їв і не пив, аж схуд. Котрогось вечора я сказав йому, що пані Бубуліна ще лежить у ліжку, марить і кличе його, а лікар так і не приходив.

Зорбас, стиснувши кулаки, тільки й муркнув:

— Гаразд.

Наступного дня рано-вранці він пішов у село, але швидко повернувся назад.

— Бачив її? — запитав я.— Як там вона?

Зорбас насупив брови.

— Та нічого такого. Помре вона.

І швидко рушив до гори.

Того ж вечора він, навіть не поївши, взяв костур і виїшов.

— Куди ти, Зорбасе? — поцікавився я.— В село?

— Ні, трохи пройдуся. Я недовго.

І подався до села широкими рішучими кроками.

Мене змагала втома, і я ліг. Думка моя знову пустилась у море життя. Спливали спогади, оживали давні жалі, думка снувала над далекими напівзабутими ідеями, аж поки не зупинилася знову на Зорбасі.

«Якщо йому дорогою трапиться Манолакас, то цей знавіснілий крітянин кинеється на нього й уб'є»,— подумав я. Усі ці дні він, як мені розповідали, від сорому й носа не

показував у селі — замкнувся в своєму домі й тільки ревів од люті, погрожуючи, що коли попадеться йому Зорбас, то він «зробить з нього фарш». А вчора опівночі один робітник бачив, що озброєний Манолакас крутився біля нашої халабуди. «Не дай боже здибатися їм цього вечора... Комусь із них не жити...»

Я скочив з ліжка, одягся й поспішив до села. Ніч була чудова, свіже повітря пахло левкоями. Незабаром я розгледів у темряві Зорбаса, він ішов повільно, наче був натомлений. Час від часу зупинявся, задивлявся на зірки, щось наслухав, потім знову рушав, і мені було чути стукіт його костура об камінь.

Зорбас уже підходив до саду вдови; повітря пахло лимонним цвітом і жимолостю, з-поміж помаранч зненацька дзвінким струмочком полився солов'їний спів. Соловей щебетав і щебетав у темряві, заворожуючи душу. І Зорбас несподівано зупинився, заворожений тією чарівною красою.

Аж раптом очеретяний тин хитнувся, гостре сухе листя задзвеніло, як сталеві леза.

— Ага, кумцю,— почувся грубий голос,— ага, старий шкарбане, попався!

Я похолов — пізнав той голос.

Зорбас ступив крок, здійняв угору костура й завмер. У світлі зірок мені було добре видно кожен його рух.

— Ти хто такий? — крикнув Зорбас, витягуючи шию.

— Та хто ж, як не я, Манолакас.

— От і йди собі, куди йшов. Чуєш?

— Нащо ти мене зганьбив, Зорбасе?

— Я тебе не ганьбив, Манолакасе, ходи собі, чуєш? Ти богатир, але так сталося, випадок — він сліпий, хіба ти не знаєш?

— Сталося-пересталося, сліпий-пересліпий,— пробурчав Манолакас, і було чути, як він скрипнув зубами,— а от я хочу змити свою ганьбу, і то негайно. Маєш ножа?

— Ні,— відповів Зорбас,— лише костура.

— Ходи візьми ножа. Я чекатиму тут. Ходи!

Зорбас не ворохнувся.

— Боїшся? — зневажливо прошипів Манолакас.— Ходи, кажу тобі!

— А нащо він мені, Манолакасе? — сказав, уже починаючи розпалюватися, Зорбас.— Нащо він мені? Згадай, біля церкви ти, здається, мав ножа, а я ні, та, по-моєму, я добре впорався.

Манолакас заревів:

— А-а, ти ще й насміхаєшся? Натрапив, бач, на мене цієї ночі, коли я озброєний, а ти ні, то можеш брати мене на глузи? Так іди бери ножа, смердючий македонцю, та й поміряємося силою!

— Кинь ножа, а я кину костура, отоді й поміряємось! — крикнув у відповідь Зорбас тремтячим од гніву голосом.— Ну, вперед, смердючий крїтянине!

Зорбас розмахнувся й закинув свого костура. Я чув, як він врїзався в очерет.

— Кидай ножа! — знову пролунав Зорбасів голос.

Я тихенько, навшпиньках підкрався до них; при світлі зірок устиг помітити, як зблиснув на льоту кинджал, теж падаючи в очерет.

Зорбас поплював у долоні.

— Давай! — вигукнув він і пригнувся, готовий кинутись на ворога.

Та не встигли два силачі схопитися, як я вискочив між них і крикнув:

— Стійте! Йди-но сюди, Манолакасе, іди й ти, Зорбасе! Як вам не сором!

Обидва противники поволі підступили до мене. Я схопив кожного за праву руку.

— Подайте один одному руку! Обидва ви сміливі й дужі, то ж помиріться!

— Він зганьбив мене...— почав був Манолакас, намагаючись вирвати свою руку.

— Тебе не просто зганьбити, капітане Манолакасе! — сказав я.— Все село знає твою хоробрість. Ти не зважай

на те, що сталося біля церкви: то була лиха година, що сталося, те сталося, нічого не вдієш! До того ж не забувай, що Зорбас тут гість, македонець, і це великий сором для нас, критян, піднімати руку на чужинця, який прибув у наш край... Ну ж бо, подай руку, як годиться по-чоловічому, та підемо в нашу халабуду вип'ємо вина, підсмажимо з аршин ковбаси на закуску, щоб замирення було міцне, капітане Манолакасе!

Я обняв Манолакаса за талію, відвів набік і прошепотів на вухо:

— Він же старий, не личить тобі, такому дебелому чолові'язі змагатися з ним!

Манолакас трохи охолов:

— Ну, хай буде так! Заради тебе!

Він ступив крок до Зорбаса й подав йому свою важенну лапу:

— Давай, куме Зорбасе, твою руку. Минулося — забулося!

— Ти відгриз мені вухо,— сказав Зорбас,— ну, та я не шкодую, ось моя рука!

Вони міцно й довго, і щодалі міцніше тисли руки, втупившись один у одного й розпалюючись. Я злякався, що вони зчепляться.

— Добре тиснеш,— мовив Зорбас,— ти молодець, Манолакасе!

— Та й ти теж добре тиснеш! Ану, ще міцніше, якщо можеш!

— Досить уже,— крикнув я,— ходімо вип'ємо за дружбу!

Я став між ними — Зорбас праворуч, Манолакас ліворуч від мене — і ми подалися на наше узбережжя.

— Гарний буде цього року врожай,— сказав я, аби перевести мову на інше.— Дощі йдуть часто.

Однак вони не відгукнулися — обидва ще були збуджені. Тепер я покладав надію тільки на вино — ми саме дійшли до нашої халабуди.

— Ласкаво прошу, капітане Манолакасе, до нашого вбогого гнізда! — сказав я. — Зорбасе, підсмаж-но ковбаси та почастуй нас!

Манолакас усівся на камені перед халабудою. Зорбас підпалив купку паліччя, приготував закуску й наповнив по вінця три склянки.

— Ваше здоров'я, — мовив я, підносячи склянку. — Твоє здоров'я, капітане Манолакасе! Твоє здоров'я, Зорбасе! Почаркуйтеся!

Вони почаркувалися, Манолакас вилив кілька крапель вина на землю.

— Хай отак витече моя кров, — мовив він урочистим тоном, — хай отак витече моя кров, якщо я здійму колись на тебе руку, Зорбасе!

— Нехай так само витече й моя кров, — сказав і Зорбас, проливаючи й собі на землю вино, — якщо я згадаю колись про вухо, яке ти мені відкусив, Манолакасе!

На світанку Зорбас підвівся на ліжку й розбудив мене:

— Спиш, хазяїне?

— Чого тобі, Зорбасе?

— Мені снівся сон. Чудний сон. А тому мені здається, що невдовзі нас чекає дорога. Ось послухай, яка кумедія. Начебто стоїть отут у затоці великий пароплав, не пароплав — ціле місто. Дає гудок до відплиття. А я начебто біжу з села, щоб устигнути на нього, і тримаю в руці папугу. Прибігаю, сходжу на пароплав, аж тут підходить капітан. «Квиток!» — кричить мені. «Скільки коштує?» — питаю я й дістаю з кишені повну жменю паперових грошей. «Тисяча драхм!» — «Ой, лихо! А вісімсот не буде?» — питаю його. «Ні, тисяча». — «Не маю я тисячі, візьми оце!» — «Тисяча, і ні драхми менше! А ні, то забирайся звідси, швидко!» Розсердився тоді і я: «Слухай, капітане, — кажу йому, — краще візьми оці вісімсот, поки даю, бо інакше я прокинусь, і ти, нещасний, не матимеш і цих!»

Зорбас розреготався й додав:

— Ну ти бачиш, що воно за машина така — людина? Даєш їй хліб, вино, рибу, редиску, а вона кривиться. І сміх, і сльози. Фабрика! Є в нас у голові, здається мені, таке кіно, з тих ото, в яких говорять.

Раптом Зорбас підхопився з ліжка й стривожено вигукнув:

— Але до чого тут папуга? Що означає папуга, який був при мені? Чи це не...

Він не встиг доказати — в халабуду влетів низенький, рудий, як диявол, задиханий гонець:

— Бідолашна мадам раз у раз благає: «Ради бога! Ради бога!», каже, щоб покликали лікаря, бо вона помирає! Помирає вона, бідолашна, і на вас упаде за це великий гріх!

Я знітився. У тій веремії, що зчинилася через вдову, ми зовсім забули про нашу стареньку подругу.

— Дуже їй болить, нещасній,— захоплено вів далі хлопчак.— Вона кашляє так, що дім трясеться. Якийсь віслючий кашель! Бух! Бух! Усе село двигить.

— Не смійся! Замовкни! — крикнув я і швидко написав записку на клаптику паперу: — Бігом віднеси цю записку лікареві. І не вертайся назад, поки не побачиш, що він осідлав свою кобилу, чуєш? Ну, хутчій!

Рудий узяв папірець, запхав в пояс і побіг стежкою вгору.

Зорбас уже був на ногах — він мовчки натягав на себе одяг.

— Почекай, підемо разом,— сказав я.

— Нема часу, нема часу...— пробурмотів Зорбас і рушив до села.

Невдовзі і я вже йшов тією ж дорогою. Ось і порожній сад удови. Біля нього, згорбившись, сидів Мімітос, лютий, мов роздратований пес. Він схуд, очі його глибоко позападали в очниці й палали страшним вогнем. Побачивши мене, він схопив камінь.

— Що ти тут робиш, Мімітосе? — запитав я, тужним поглядом дивлячись у сад.

І відчув, як довкола моєї шиї обвиваються дві руки, гарячі і всесильні... Пахощі лимонного квіту й лаврової олії. Ми мовчали. У сутіні я бачив трепетний полиск її чорних очей, сяяли її гострі, сніжнобілі зуби, натерті горіховим листом.

— А тобі що? — буркнув Мімітос.— Іди собі, куди йшов!

— Закурити хочеш?

— Я кинув. Усі ви негідники. Всі! Всі! Всі!

Він замовк, важко дихаючи, ніби шукав слово й ніяк не міг знайти.

— Негідники... падлюки... брехуни... Убивці!

І, ніби знайшов потрібне слово, схопився на ноги, заплескав у долоні й пронизливо заверещав:

— Убивці! Убивці! Убивці!

І раптом затрясся від сміху.

У мене стислося серце.

— Твоя правда, Мімітосе, твоя правда! — промимрив я й швидко подався своєю дорогою.

У вуличці край села я наткнувся на діда Анагностиса: спершись на палицю, він уважно розглядав двох жовтих метеликів, що пурхали над весняною травою. Тепер, коли він постарів, і його вже не гризли турботи ні про землю, ні про жінку, ні про дітей, у нього з'явився час подивитися на світ. Помітивши на землі мою тінь, він підвів голову й запитав:

— Здоров був! Куди так рано?

Та побачивши моє стурбоване обличчя, не став чекати відповіді:

— Поспішай, синку, чи застанеш її живою чи ні... Ех, бідолашна!

Широке многотрудне ліжко мадам — її вірне знаряддя праці — було витягнуте на середину тісної кімнатки, від чого в ній стало ще тісніше. Над мадам нахилився її довірний таємний радник у своєму зеленому фракі, в жовтій шапочці, з круглими злими очима — замислений і стриво-

жений папуга. Він дивився на свою господиню, яка стогнала, лежачи на ліжку, різко повертав набік голову, схожу на людську, і прислухався...

Ні, ні, це не був такий знайомий йому стогін пристрасті, і не оте ніжне голубине воркотання, ані сміх від лоскоту... І оцей холодний рясний піт на обличчі його господині, і її ляне волосся, немите й розпатлане, прилипле до скронь, і оце важке метання на ліжку — вперше бачив усе це папуга, тож і непокоївся... Він спробував вигукнути: «Канаваро! Канаваро!», але стиснуте горло не видало ані звуку.

А його сердешна господиня стогнала, і її зів'ялі повні руки сіпали й м'яли простирадло — вона задихалася. Була вона ненафарбована, припухла, від неї гостро тхнуло потом і плоттю, що почала розкладатися.

З-під ліжка виглядали протерті, розтоптані пантофлі мадам; від самого їхнього вигляду стискалося серце — вони завдавали більшого жалю, ніж їхня хазяйка.

Зорбас, сидячи в узголів'ї хворі, дивився на пантофлі й не мав сили відірвати від них очей; він міцно стискав губи, щоб не розплакатися. Я ввійшов у кімнату й став у нього за спиною, але він мене не почув.

Хвора, задихаючись, хапала ротом повітря. Зорбас прудко підхопився, зняв із цвяшка в стіні капелюшок з полотняною трояндою і якось безладно й відчайдушно замахав ним над мадам, ніби намагався роздмухати вогонь у сирих дровах.

Хвора злякано розплющила очі, повела ними довкола себе — все перед нею розпливалося — і Зорбас, і капелюшок з червоною трояндою.

Її огортала темрява; із землі підіймався синій дим, він клубочився, утворюючи то роззявлені в реготі пащеки, то ноги з довгими пазурами, що підкрадалися до неї, то чорні крила.

Бідолашна вп'ялася нігтями в брудну подушку, всю в плямах від сліз і слини, й голосно заволатала:

— Не хочу помирати! Не хочу!

Але вже прибули дві сільські плакальниці, почувши запах смерті; вони прослизнули в кімнату й розсілися на підлозі, спершись спиною на стіну.

Папуга, побачивши їх своїм круглим оком, розсердився, витяг шию й крикнув: «Канав...», але Зорбас люто скинув руку до клітки, і папуга проковтнув кінець слова.

В цю мить знову пролунав здушений розпачливий крик:
— Не хочу помирати! Не хочу!

У дверях показалися двоє засмаглих безвусих парубків. Вони пильно придивилися до хворої, задоволено переморгнулися й зникли.

І враз у дворі почулося жахливе кудкудакання й лопотіння крил, ніби хтось гнався за курми.

Перша плакальниця, баба Маламатеня, обернулася до своєї подруги:

— Бачиш, тітко Леньо, бачиш, які вони? Ніяк не діждуться. голодні! Поріжуть курей, щоб сьогодні й кісточки обгризти! Всі нероби сільські позбиралися в дворі, так і дивись — накинуться на добро!

Обернувшись до ліжка вмирущої, вона зі щирою безпосередністю прошепотіла:

— Вмирай уже швидше, вмирай уже, щоб і ми встигли поїсти!

— Як по-правді,— прошамкала беззубим ротом тітка Леньо, підібгавши губи,— як по-правді, то й добре роблять... Хочеш їсти — хапай, хочеш мати — крадь, так мене повчала моя покійна мати. Ото треба хутенько проказати голосіння, щоб устигнути бодай щось укинути в рота, прихопити якийсь клубочок — пом'янути душу. У неї ж такі ні дітей, ні собаки, то хто ж їстиме її курей та кролів? Хто питиме вино? До кого перейдуть її клубки, гребінці, цукерки? Е, що тобі казати, люба моя пані Маламатеньо, хай бог мені простить, але мене так і тягне хапати все, що під руку попаде!

— Чекай, безбожнице така, не поспішай,— мовила пані Маламатеня й ухопила подругу за руку,— те саме, їй-богу, і в мене на думці, але спершу нехай вона спустить дух!

Тим часом бідолашна мадам Ортанс кволою рукою вперто мацала під подушкою. Щось шукала. Ще тоді, коли захворіла й відчула недобре, вона добула із скрині розп'яття з білої, блискучої кості, і сховала його в узголів'ї. Багато років вона зовсім не згадувала про нього, і воно лежало між її подертими сорочками та шовковим ганчір'ям на дні скрині. Ніби Христос був якимсь ліком, що ми його вживаємо лише при тяжкій хворобі, а поки ми живі й здорові, поки їмо, п'ємо й кохаємось, він нам ні до чого.

Нарешті мадам добула з-під подушки костяного Христу-са й притиснула його до своїх зів'ялих, обвислих грудей.

— Христосику мій... Христосеньку мій...— любострасно шепотіла вона, цілючи свого останнього коханця.

У мішанині французьких і грецьких слів перепліталися ніжність і пристрасть. Папуга, прислухавшись до своєї господині, відчув зміну в її голосі, пригадав колишні всеношні, радісно стрепенувся і хрипко прокричав, як півень, що вітає сонце:

— Канаваро! Канаваро!

Цього разу Зорбас навіть не ворухнувся, щоб заткнути йому рота. З глибоким жалем дивився він, як плаче жінка, цілючи розп'ятого бога, і як розливається по її виснаженому, мокрому від сліз обличчю несподівана втіха.

Відчинилися двері, і ввійшов навшпиньках, тримаючи шапку в руці, дід Анагностис. Він підступив до хворої, схилив голову й уклонився.

— Прости мені, мадамо,— мовив він,— прости мені, і нехай тебе бог простить. Якщо в мене колись вихопилось недобре слово, то ми ж люди, прости мені!

Але мадама тепер лежала спокійно, поринувши в невимовне блаженство, і не чула діда Анагностиса. Кудись відступило все, що гнітило її: самотня старість, убогість, при-ниження, гіркі вечори, коли вона, сидячи одним-одна на

своєму порозі, плела бавовняні сільські панчохи, ніби якась звичайна літня жіночка. Вона, парижанка, спокусниця з грайливими очима, яка поставила на коліна чотири великі держави і якій салютували чотири великі ескадри!

Ясно-синє море, білопінні хвилі, танцюють плавучі залізні фортеці, майорять барвисті прапори на реях. Смажиться, повнячи повітря смачним духом, смажиться барабулька на решітках, подають заморожені плоди в кришталевому посуді, корок із пляшки шампанського б'є в залізну стелю броненосця.

Чорні, каштанові, сиві, русяві бороди, чотири різні запахи — одеколон, фіалка, мускус, амбра, двері залізної каюти зачиняються, опускаються важкі завіси, загоряються електричні лампочки — мадам Ортанс заплющує очі; все її багате трудами любові життя — ох боже мій! — тривало чи й не тривало якусь мить...

Вона пересідає з колін на коліна, обіймає розшиті золотом кітелі, запускає пальці в густі напахчені бороди. Хтозна — як звати цих чоловіків, вона не пам'ятає, не пам'ятає і її папуга, лише одного Канаваро пам'ятає, бо він був наймарнотратніший, і лише його ім'я міг вимовляти папуга, інші ж імена були важкі для вимови, тож і вилетіли з голови.

Мадам Ортанс важко зітхнула й міцно, пристрасно обняла розп'ятого Христа.

— Канаваро мій... Канаварчику мій...,— у маренні шепотіла вона, притискаючи розп'яття до опалих грудей.

— Вже починає заговорюватися,— пробурмотіла тітка Леньо.— Мабуть, побачила свого ангела й злякалася... Скидаймо хустки та ходімо до неї.

— Та ти що, побійся бога! — жახнулася пані Маламатеня.— Живу будемо оплакувати?

— Е-е, пані Маламатеню,— просичала тітка Леньо,— тобі що — байдуже до оцих скринь, до її одягу, до того добра, що в крамничці, до курей та кролів у дворі? Хто вхопить, того й буде!

Сказавши це, вона підхопилася на ноги, за нею кинулась і її роздратована подруга. Вони поскидали свої чорні хустки, порозпускали рідке сиве волосся і вп'ялися руками в спинку ліжка. Тітка Леньо перша подала сигнал, затягнувши тонким пронизливим голосом:

— I-i-i-il!

Зорбас підскочив до старушенцій, ухопив їх за волосся й сіпнув назад.

— Замовкніть, смердючі ворони! — проревів він. — Вона ж ще жива, чорти б вас забрали!

— У-у, старий дурень! — прогарчала пані Маламатеня, натягуючи на голову хустку. — І де ти в біса взявся! Забродя!

Пронизливі крики дійшли до слуху багатостраждальної морської вовчиці, мадам Ортанс, солодке видиво зникло, флагманський корабель потонув, смаженина, шампанське й напахчені бороди щезли, і вона знову опинилася в лабетах смерті на своїй смердючій постелі — на краю світу. Вона спробувала підвестися, ніби хотіла втекти, врятуватися, та одразу ж безсило впала на спину і знову тихо, жалібно простогнала:

— Не хочу помирати... Не хочу...

Зорбас нахилився над нею, приклав свою мозолясту ручиську до її гарячого лоба, відгорнув з обличчя прилипле волосся, і його пташині очі налилися слізьми.

— Мовчи, мовчи, серденько моє, — прошепотів він, — я тут, я Зорбас, не бійся!

І до мадам раптом повернулося видіння. Велетенським металіком кольору морської хвилі, воно вкрило усе ліжко. Вмируща схопила Зорбасове лапище, другою рукою поволі обняла його згинуту шию, губи її ворухнулися.

— Канаваро мій... Канаварчику мій...

Розп'яття зсунулося з подушки, впало на підлогу й костяний Христос відколотився від хреста. У дворі почувся чоловічий голос:

— Гей, ти, клади курку, кажу тобі, вода вже кипить!

Зорбас тихо зняв руку мадам Ортанс із своєї шиї й підвівся, білий як крейда. Тильним боком долоні витер сльози й глянув на хвору, але нічого не розгледів, ніби осліп. Знову протер очі й аж тоді побачив, що її кволі розпухлі ноги витягуються, а рот кривиться. Ноги сіпнулися раз, і вдруге, простирadlo сповзло на підлогу, відкривши напівголе, зарошене потом, розпухле і зжовкле тіло. З горла хворої вихопився страшний крик, ніби її різали, по тому вона враз обм'якла й затихла з широко розплющеними, повними жаху скляними очима.

Папуга скочив на підлогу клітки, вчепився в решітку, глянув униз і побачив, як над його господинею Зорбас простягає свою величезну руку й легенько-легенько, з невимовною ніжністю закриває їй очі...

— Ну, все, тепер до діла! Відкинула копита! — радісно вискнули плакальниці й кинулись до ліжка.

Вони дружно заголосили, раз у раз нахилиючись над мертвою і б'ючи себе в груди стиснутими кулаками. Поволі це монотонне журне похитування розжалоблювало їх. У серцях здійсманась прадавня туга, розривала грубу шкаралушу, і з-під неї виривався плач:

Не мала ти м'якенької постелі на цім світі...

Зорбас вийшов у двір — його душили сльози, а плакати перед жінками йому було соромно. Пригадую, одного дня він сказав мені: «Я не соромлюся плакати, ні, але тільки перед чоловіками. Ми ж чоловіки, ми ж одна братія, який тут сором? А ось перед жінками нам завжди слід виглядати мужніми, бо якщо й ми почнемо рюмсати, то що ж тоді буде з ними, сердешними? Світ западеться!»

Мадам обмили вином, стара плакальниця відкрила скриню, дістала чисту одіж і перевдягла небіжчицю, а потім ще й вихлюпала на неї пляшечку одеколону, що знайшовся там-таки, у скрині. Із сусідніх садів позліталися великі зелені мухи й відклали яйця в ніздрі, в кутики очей і губ мадам.

Уже западали вечірні сутінки. Ближче до заходу небо залила м'яка фіалкова барва, по ній у вечірньому світлі тихо пливли червоні пухкі хмаринки з золотими торочками, безнастанно прибираючи вигляду то корабля, то лебедя, то якогось фантастичного чудовиська з вати й шовку. А крізь очеретяний тин проблискувало розбурхане море.

З поблизької смокви злетіли два вгодовані круки, сіли в дворі й замарширували по його кам'яних плитах. Зорбас розлютився, схопив грудку й пожури в них.

У дальньому кутку двору сільські гультяї влаштували багатий бенкет. Вони вже все обнищпорили, винесли з кухні великий стіл, знайшли хліб, тарілки, столові прибори, витягли з комори сулію вина, зварили три курки і тепер, веселі й голодні, їли й пили, цокаючись склянками.

— Упокій, господи, її душу! Прости її, грішницю!

— А всі її коханці, чуєте, хлопці, хай стануть янголами й понесуть її душу в рай!

— О, погляньте лишень на старого Зорбаса,— сказав Манолакас,— погляньте — круків ганяє! Овдовів сердега, давайте покличемо його, хай вип'є за упокій душі! Гей, капітане Зорбасе, гей, земляче!

Зорбас обернувся: накритий стіл, парують кури, склянки наповнені вином, дужі, засмаглі парубки, голови пов'язані хустками — сама безтурботна молодість.

«Зорбасе, Зорбасе,— прошепотів він сам собі.— Тримайся, покажи, на що ти здатний!»

Підійшовши до столу, він випив склянку вина, випив і другу, й третю — все одним духом, потім з'їв куряче стегно. До нього зверталися, та він не відповідав, мовчки відгризаючи великі шматки й запиваючи великими ковтками, швидко й жадібно. Дивився Зорбас у бік тієї кімнати, де непорушно лежала його стара подруга, і слухав голосіння, що проривалося крізь відчинене віконце. Час від часу жалобний спів уривався, і тоді лунали крики, ніби там зчинялася сварка, хрюскали дверцята шаф, чувся важкий тупіт, щось вовтузилось, наче там боролися, і знову почина-

лося голосіння, одноманітне, розпачливе, тонке, як дзижчання бджоли.

Плакальниці металися по кімнаті небіжчиці, голосили й нишпорили всюди, як знавіснілі. В одній шафці вони знайшли п'ять чи шість ложечок, трохи цукру, банку кави й коробок лукума.

Тітка Леньо миттю схопила банку й кілька шматочків лукума, баба Маламатеня гребонула цукор і ложечки, потім і собі взяла два шматочки лукума, запхала їх у рота, і тепер голосіння, продираючись крізь липкий лукум, стало глухуватим:

Хай квітом тіло вкриється, і яблуками — стегна...

У кімнату прошмигнули дві старушенці й кинулись до скрині. Руки їхні миттю перевернули в ній усе. Ухопивши кілька хустинок, зо три панчохи, одну підв'язку, старушенці сховали їх у пазухи, обернулися до небіжчиці й перехрестилися.

Пані Маламатеня побачила, як старушенці грабують скриню, і розлютилася.

— Ти співай, співай, а я відійду на хвилинку, чуєш?! — крикнула вона до тітки Леньо і собі з головою пірнула в скриню.

Клапті подертого атласу, вилянула синя сорочка, старезні червоні пантофлі, нова червона парасолька, зламане віяло, а на дні — трикутний адміральський капелюх, — його подарували мадам у далекі часи. На самоті вона, серйозна й меланхолійна, крутилася в ньому перед дзеркалом і віддавала честь.

Хтось підійшов до дверей. Старушенці відскочили від скрині, а тітка Леньо знову вчепилася в ліжко й почала бити себе в груди, пронизливо виводячи:

Й гвоздики червонесенькі твою обіймуть шию...

Увійшов Зорбас і поглянув на мертву жінку, яка лежала із схрещеними на грудях руками, ще й досі з оксамитовою

стрічкою на шиї, тиха, спокійна, геть зжовкла, вкрита мухами.

«Грудка землі,— подумав він,— грудка землі, яка відчувала голод, сміялася і стискала в обіймах. Кавалок глини, що плакав. А тепер? Який диявол приводить нас у світ, який диявол забирає?»

Зорбас плюнув на підлогу й сів; наївшись і напившись, він відчув себе бадьорішим.

Молодь у дворі тим часом лаштувалася до танцю. Прибув знаменитий лірник Фанурйос, відсунули подалі стіл, каністри з-під гасу, корито, кошик для брудної білизни, і, звільнивши місце, почали танцювати.

Прийшла старшина: дядько Анагностис зі своєю довгою гачкуватою палицею, у білій широкій сорочці, Кондоманольос, товстий і засмальцьований, а також учитель з великим мідним каламаром на поясі й зеленою ручкою за вухом. Бракувало тільки старого Маврандоніса — він утік у гори, боячись суду.

— Раді вас бачити, хлопці! — сказав дядько Анагностис, здійнявши руку.— Гарної вам розваги! Їжте й пийте, хай вас бог благословить, але не кричіть, бо то сором. Небіжчиця чує, хлопці, чує!

Кондоманольос пояснив:

— Ми, значить, прийшли описати майно небіжчиці й розділити його поміж сільською біднотою. А ви що з'їли — те з'їли, що випили — те випили, годі! Не здумайте мені нищпорити й грабувати, нещасні, бо тоді начувайтеся!

І він грізно потряс костуром.

За старшиною присунув гурт простоволосих, обірваних, босих жінок. Кожна тримала згорнутий лантух під пахвою або великий кошик на спині. Підступали вони боязко, крок по кроку, мовчазно.

Дядько Анагностис обернувся, побачив їх і спалахнув:

— Ах ви цигани такі! Ану, назад! Це що? Грабувати зібралися? Ось ми тут усе опишемо, а потім розділимо як

слід, по справедливості, між бідними. Назад, кажу вам, якщо не хочете скуштувати дрюка!

Учитель добув з-за пояса довгастих мідний каламар, розгорнув великий аркуш паперу й попрямував до крамнички, щоб саме з неї почати опис.

Але в цю мить розлігся жахливий гуркіт — заторохтіли каністри, покотилися котушки, задзеленчали, б'ючись на череп'я, чашки. У кухні теж загримотіли каструлі, тарілки, ложки й виделки.

Старий Кондоманольос кинувся до будинку, потрясаючи костуром. Тільки де вже було йому змагатися! Баби, чоловіки, дітлахи вискакували з дверей, вистрибували з вікон і перевалювалися через паркан, тягнучи хто що встиг ухопити: сковорідки, каструлі, матраци, кролів... Інші знімали з завісів двері й вікна і пхали їх на плечах. Мімітос і собі прихопив пару пантофлів небіжчиці, зв'язав їх шнурком і почепив собі на шию — здавалося, ніби мадам Ортанс осідлала була його, а потім стала невидимкою, лише пантофлі її й видніли...

Учитель насупив брови, засунув каламар знову за пояс, згорнув так і не списаний папір і, не мовивши й слова, з виразом глибоко ображеної гідності спустився з порогу й подався геть.

А бідолашний дядько Анагностис кричав і вмовляв, вимахуючи палицею:

— Та як же вам не соромно, хлопці, як вам не соромно, адже небіжчиця чує!

— Може, піти покликати попа? — запитав у нього Мімітос.

— Та якого там попа, телепню? — сердито крикнув Кондоманольос. — Вона ж католичка! Ти що, не бачив, як вона хрестилася? Чотирма пальцями, нечестива! Гайда, закопаємо її, хай не смердить і не загиджує село!

— У ній уже черва завелася, от їй-богу! — сказав Мімітос і перехрестився.

Дядько Анагностис кивнув довгою благородною головою.

— А тебе це дивує, дурнику? Людина, аби ти знав, щойно народиться — вже повна хробаків, просто ми їх не бачимо. А вони, як тільки почують, що ми починаємо гнити, одразу вилазять із своїх нір — білі-білі, як оті, що в сирі!

З'явилися перші зірки й зависли в повітрі, наче тремтливі дзвіночки — вся ніч наповнилася ніжним дзвоном.

Зорбас зняв клітку з папугою, що висіла над ліжком небіжчиці. Осиротілий птах злякано забився в куток: він довго придивлявся до того, що сталося, але нічого не зміг уторопати, тому сховав голову під крило, скулився і притих.

Коли Зорбас знімав клітку, папуга стрепенувся, хотів був щось сказати, але Зорбас виставив долоню й зупинив його, лагідно сказавши:

— Мовчи, мовчи... Ходімо зі мною.

Потім він схилився над мертвою й довго вдивлявся в неї. Горло йому стиснуло, він хотів був нахилитися нижче й поцілувати її, але стримався.

— Ну, з богом...

По цьому Зорбас узяв клітку й вийшов надвір. Я чекав на нього, й він одразу попрямував до мене.

— Ходімо звідси, — промовив ледь чутно й узяв мене під руку.

Він здавався спокійним, але губи його тремтіли.

— Цього нікому не минути... — сказав я, щоб якось розрадити його.

— Оце втішив! — саркастично процідив Зорбас. — Ходімо звідси.

— Чекай, зараз її виноситимуть, треба побути. Чи ти не можеш витримати?

— Та витримаю... — глухо відповів він, поставив клітку на землю й схрестив на грудях руки.

З кімнати небіжчиці вийшли, хрестячись, простоволосі дядько Анагностис і Кондоманольос, а за ними четверо танцюристів, ще й досі з весняними трояндами за вухом, хмільні й веселі, винесли тримаючи за різки, зовнішні двері, на яких лежала небіжчиця. На деякій відстані за ними йшов лірник з лірою, гурт підпилих чоловіків — вони ще жували, та п'ять чи шість жінок з каструлею чи стільцем кожна. Останнім ішов Мімітос, почепивши на шию протерті пантофлі.

Віяв теплий, вологий вітер, і море роздратувалося. Лірник звів смичок — і в теплій ночі радісно, переливчасто задзвенів його голос:

Чому ж ти, моє сонечко, так рано закотилося...

— Ходімо! — сказав Зорбас.— Усе. Кінець.

Ми мовчки йшли вузькими сільськими вуличками. Чорніли неосвітлені будиночки, то там, то там гавкне собака, шумно зітхне віл. Час від часу з повіями вітру до нас долітали веселі, дзюркотливі, ніби струмені водограю, звуки дзвіночків ліри.

Ми вийшли з села й попростували на свій берег.

— Зорбасе,— сказав я, аби порушити важке мовчання,— звідки віє вітер? З півдня?

Але Зорбас ішов уперед, тримаючи клітку з папугою, як ліхтар, і не відповідав.

Коли ми прийшли на берег, Зорбас обернувся:

— Ти їсти хочеш, хазяїне?

— Ні, не хочу.

— А спати хочеш?

— Ні.

— І я не хочу. Давай посидимо на камінні, я в тебе дещо запитаю.

Обидва ми натомилися, але й не думали спати. Нам було соромно розвіювати гіркоту цього дня, а сон здавався втечею від небезпеки.

Ми посідали край берега. Зорбас поставив клітку між ногами і якийсь час мовчав. Над горою сплигло страшне сузір'я — стоокий звір із закрученим хвостом; подеколи котрась із зірок відривалась від нього й падала.

Зорбас дивився на зірки роззявивши рота, ніби бачив їх уперше.

— І що то воно може бути там, угорі? — прошепотів він.

І небавом зважився нарешті заговорити до мене.

— Можеш ти мені сказати, хазяїне,— мовив він, і голос його в теплій темряві ночі пролунав зворушено й урочисто,— можеш ти мені сказати, що все оце означає? Хто його сотворив? І навіщо сотворив? А крім того, найголовніше.— В голосі його почувся гнів і жах водночас.— Чому ми вмираємо?

— Не знаю, Зорбасе! — відповів я і спалахнув від сорому, ніби мене запитували про найпростіші, найбуденніші речі, а я не годен був пояснити їх.

— Не знаєш! — вигукнув Зорбас, і очі його округлились від подиву.

Так само вони округлились і тієї ночі, коли він запитав, чи буду я танцювати, а я відповів, що не вмію.

Помовчавши, він раптом вибухнув:

— То на стобіса ж оті талмуди, що ти їх читаєш? Нащо ти їх читаєш? Якщо вони про це нічого не кажуть, то що ж вони кажуть?

— Вони виражають сум'яття людини, яка не може відповісти на те, про що ти питаєш, Зорбасе.

— Чхав я на те сум'яття! — крикнув Зорбас, обурено тупнувши ногами в камінь.

Від несподіваного крику папуга в клітці аж підскочив.

— Канаваро! Канаваро! — загорлав він, ніби кличучи на допомогу.

— Та замовкни ти! — grimнув на нього Зорбас і гупнув кулаком по клітці.

Потім знову звернувся до мене:

— Я хочу, щоб ти мені сказав, звідки ми приходимо і куди йдемо. Ти ось уже стільки років грієш лоба над усякими премудростями, вже не одну тонну паперу списав, то вже мав би до чогось доглупатись!

Голос його був сповнений такої муки, що мені аж дух забило. О, якби ж то я міг відповісти йому!

У глибині душі я відчував, що найвище, чого може досягти людина, не є ні Знання, ні Честь, ні Гідність, ні Звитяга, а щось інше, далеко вище, далеко героїчніше, щось на відчай душі: Страх, священний Жах. Що є за тим священним Жахом? Туди людський розум не годен сягнути.

— Не відповідаєш? — з мукою запитав Зорбас.

Я спробував розтлумачити своєму другові, що таке священний Жах:

— Ми такі собі малесенькі черв'ячки, Зорбасе, на листочку велетенського дерева. Той листочок — наша Земля, а решта листя — то зірки, рух яких ти бачиш уночі. Ми повзаємо по нашому листочку, обмацуємо його з трепетом, нюхаємо — він або пахне приємно, або смердить, пробуємо на смак — чи годиться їсти, стукаємо в нього — і він відлунює й стогне, як жива істота.

Окремі люди — найвідважніші — досягають краю листочка, вдивляються в хаос широко відкритими очима, прислухаються, нашорошивши вуха. І здригаються, зрозумівши, яка страхітлива прірва між ними, і вслухаються в шум, що йде від інших листків велетенського дерева. А тоді помічають, як із його коріння підіймаються соки й повнять їхні серця. І схилені отак над безоднею, нараз відчувають усім тілом, усією душею, як їх проймає жах. З цієї миті починається...

Я зупинився. Хотів був сказати: «З цієї миті починається Поезія», та мені раптом здалося, що Зорбас цього не зрозуміє, тож я замовк.

— Що починається? — нетерпляче запитав Зорбас.— Чому ти не доказуєш?

— ...починається велика небезпека. Одним паморочиться в голові, й вони марять, інші з ляку силкуються знайти відповідь, яка б додала їм духу, а тому кажуть: «Бог», ще інші вдивляються в прірву за краєм листочка і спокійно, мужньо мовлять: «А мені подобається».

Зорбас надовго поринув у задуму, прагнучи зрозуміти мої слова.

— Я,— озвався він нарешті,— кожної миті дивлюся смерті в очі, дивлюся й не лякаюсь, однак ніколи, ніколи не кажу: «А мені подобається». Ні, аж ніяк мені це не подобається. Хіба я не вільний чинити як хочу? Я з цим не згоден!

Він примовк, але невдовзі знову закричав:

— Ні, я не підставлю смерті шию, як баран, не скажу: «Заріж мене, моя пані, щоб я потрапив до раю!»

Я мовчав. Зорбас обернувся й люто глянув на мене.

— Хіба я не вільний чинити як хочу? — знову загорлав він.

Я мовчав. Сказати «Так!» необхідності, перетворити неминучість на власну вільну волю — це, мабуть, єдиний шлях людини до спасіння. Я знав це, тому мовчав.

Зорбас, побачивши, що я вже нічого не можу йому сказати, обережно, щоб не розбудити папугу, підняв клітку, ліг і поставив її біля своєї голови.

— На добраніч, хазяїне,— промовив.— Годі вже.

Теплий південний вітер віяв звідкись із Африки, і від його тепла наливалися плоди й овочі Криту і груди крітянок. Я підставляв йому лоб, губи, шию, і під його струменями ріс, аж тріщав, наче плід, мій розум.

Я не міг заснути. Не хотілося. В голові не було жодної думки, я тільки відчував у теплій темряві цієї ночі, як десь глибоко в мені щось визріває. Я переживав наяву дивовижне видовище, ясно бачив, що я перероджуюсь. Просто перед моїм зором яскраво, відкрито творилося те, що завше твориться потай від нас у найтемніших закутках душі. Я сидів край берега моря і стежив за дивом.

Поблідли зірки, небо посвітліло і на його тлі проступили, мов окреслені тонким пером, гори, дерева й чайки. Розвиднялося.

Минуло чимало днів. Дозріли злаки й посихляли важкі від зерна голови, цикади на маслинах перетирали повітря, блискучі комахи повнили дзвоном гаряче сяйво дня, море парувало.

Зорбас ще вдосвіта мовчки подався на гору й заходився довершувати канатну дорогу. Незабаром уже стояли стовпи, на них натягли канат, на канат почепили гаки. Повернувся Зорбас із роботи пізно ввечері геть утомлений, розпалив вогнище, зварив їсти, і ми вечеряли, намагаючись не розбуркати в собі великих демонів кохання, смерті й жаху. Не заводили мови ні про вдову, ні про мадам Ортанс, ні про бога, тільки мовчки вдивлялися в темну морську далечінь.

Якось уранці я встав, умився, і мені здалося, ніби так само й цілий світ устав і вмився, наче народився заново. Я пішов до села. Ліворуч непорушно лежало фіалково-синє море, праворуч, мов військо із золотими списами, стояли жита. Я проминув смокву Хазяйської доньки, укриту зеленим листям і дрібненькими плодами, швидко, не озираючись, пройшов повз удовин сад і опинився в селі. Заїздик стояв порожній, осиротілий, зяючи темними провалами вікон і дверей, кімнатки стали пустками, у дворі вешталися собаки. У кімнаті небіжчиці вже не було ні ліжка, ні стільця, ні скрині, все розікрали, тільки в кутку лежала запилена, дірява й стоптана пантофля з червоною китицею. Вірна своїй господині, вона ще зберігала форму її ноги; ця убога пантофля, далеко чуйніша від людських душ, досі не забула рідної змученої ноги.

Я забарився, тож Зорбас уже встиг розпалити вогонь і готувався куварижити; підвівши голову й зиркнувши на мене, він умить зрозумів, звідки я повернувся. Брови його

насупились. Замкнутий уже багато днів підряд, цього вечора Зорбас нарешті відкрив душу.

— Всякий біль, хазяїне,— мовив він, ніби виправдовуючись,— розтинає моє серце, та воно одразу зростається, навіть рубця не видно, хоч усе вже геть посічене — самі затягнуті рани. Тому я й тримаюся.

— Щось ти дуже швидко забув бідолашну Бубуліну,— сказав я, і мій голос мимоволі прозвучав різко.

Зорбас ображено сказав:

— З'являється щось нове, нові плани, я перестаю згадувати вчорашнє, перестаю думати про те, що буде завтра, мене обходить лише те, що діється сьогодні, в цю хвилину. Кажу собі: «Що ти зараз робиш, Зорбасе? — Сплю.— Ну, то хай тобі спиться добре! — Що ти зараз робиш, Зорбасе? — Працюю.— Ну, то хай тобі працюється добре! — Що ти зараз робиш, Зорбасе? — Обіймаю жінку.— Ну, то обіймай же її добре, Зорбасе, забудь про все, нічого іншого нема на світі, лише ти й вона, тож уперед!»

Він помовчав й провадив далі:

— Так ось, Бубуліні за все її життя ніякий Канаваро не дав стільки радості, скільки дав я, оцей самий бродяга, старий Зорбас, який стоїть перед тобою. Ти запитаєш чому? Та тому, що всі оті Канавари, цілуючи її, тут-таки, в ту саму мить думали про свою ескадру, про Кріт, про свого царя, про свої галуни, про своїх дружин, а я забував геть усе чисто, і вона, негідниця, відчувала це, а для жінки — зятям собі, мудрагелю,— нема більшої радості, ніж це відчуття! Справжня жінка, аби ти знав, більше рада з тої втіхи, яку дає сама, аніж з тої, яку дає їй чоловік.

Він нахилився, підклав дров у вогнище, трохи помовчав і сказав:

— Післязавтра урочисто відкриємо канатну дорогу. Я вже не ходжу по землі, я літаю в повітрі, я мовби завис на блоках!

— Пам'ятаєш, Зорбасе, яку приманку ти кинув мені в пірейській кав'ярні, щоб я попався на твою вудку? Ти

сказав, що від твоєї юшки за вуха не відтягнеш,— і треба ж було тобі попасти саме на ту страву, яку я найбільше люблю. Як це ти вгадав?

Зорбас потиснув плечима.

— Та хіба я знаю, хазяїне? Так якось вийшло. Дивлюся — сидиш ти в кутку кав'ярні, тихенький такий, зосереджений, устромив носа в якусь роззолочену книжечку й ловиш дрижаки. І подумалось мені, не знаю, чому, що ти маєш любити юшку. Так якось вийшло, кажу ж тобі, спробуй тут розібратися, чому.

Він замовк, прислухався і сказав:

— Тихо! Хтось іде!

Стало чути дрібний тупіт людських ніг і важке уривчасте дихання, а потім перед нами у відблисках полум'я вигулькнув простоволосий чернець у подертій рясі, з розпатланою бородою й одним вусом. Від нього тхнуло гасом.

— Ге-ге, ласкаво просимо, отче Захаріасе! — вигукнув Зорбас.— Ласкаво просимо, отче Йосифе! У яку це ти халепу вскочив?

Чернець звалився на землю. Зуби його цокотіли.

Зорбас нахилився до нього й підморгнув.

— Авжеж,— кивнув чернець.

Зорбас радісно підстрибнув.

— Вітаю, отче Захаріасе! Ну, тепер ти вже попадеш у рай, тепер тобі його не минути! І ввійдеш до нього з каністрою гасу в руці!

— Аміни! — буркнув чернець і перехрестився.

— То як це сталося? Коли? Розповідай!

— Явився мені, брате Канаваро, архангел Михаїл. Він і дав мені наказ. Ось як це було. Я сидів собі сам на кухні, лузав зелену квасолю. Двері зачинені, святі отці пішли на вечірню, всюди глибока тиша. Я вслухався в щебетання пташок, і мені здавалося, що то янголи. Я був спокійний, все вже приготував заздалегідь, тільки вичікував. Купив каністру гасу й сховав її в капличці Тайної Вечері на кладовищі, хай, думаю, благословить її архангел Михаїл...

Отож лузаю я собі квасолю вчора ввечері, думаю про рай і кажу: «Господи Ісусе, дай і мені удостоїтися царства небесного, хоч би й довелось мені вічно чистити овочі по райських кухнях!» Отак собі думаю, і в мене аж сльози котяться. Аж раптом чую вгорі над собою шурхіт крил. Я одразу зрозумів, що це означає, і схилив смиренно голову. І тоді наді мною пролунав голос: «Захаріасе, підведи очі, не бійся!» Та я затремтів і впав на землю. А голос той знову: «Підведи очі, Захаріасе!» Підвів я очі, дивлюсь — двері відчинені, а на порозі стоїть архангел Михаїл, точнісінько такий, який намальований на дверях вітваря: в червоних сандаліях і золотому шоломі. Але замість меча в руці він тримав запалений смолоскип. «Вітаю тебе, Захаріасе!» — звернувся до мене. «Я раб божий, — відповідаю йому. — Наказуй!» — «Візьми цей запалений смолоскип. Господь допоможе тобі!» Простяг я руку і мені обпекло долоню. Але архангел щез. Крізь відчинені двері я побачив тільки вогненний слід у небі, наче від зірки, що падає.

Чернець витер піт на обличчі — воно було геть бліде. Зуби старого цокотіли, ніби його била пропасниця.

— Ну, а далі? — запитав Зорбас. — Сміливіше, отче!

— Тут саме вечірня скінчилася і ченці ввійшли в трапезну. Ігумен, проходячи повз мене, дав мені ногою під зад, як собаці. Братія зареготала, та я — ні пари з уст. У повітрі ще стояв запах сірки від вогненного сліду архангела, але ніхто цього не завважив. Братія порозсідалася в трапезній. «Захаріасе, — запитав мене трапезник, — ти що, не їстимеш?» А я наче й не чую. «Він харчується янгольським хлібом!» — сказав Дометіос, педераст. Братія знову зареготала. Я встав і подався на кладовище. Упав у ноги архангелу й раптом відчув на потилиці його важку ногу. Вона притискала мене до землі. Години минули, як одна мить, — певно, так минають години й віки у раю. Опівночі — всюди тиша, ченці поснули — я підвівся, перехрестився й поцілував ногу архангела. «Хай звершиться воля твоя!» — сказав, схопив каністру, напхав у пазуху ганчір'я й вийшов.

Темрява — хоч в око стрель. Місяць іще не зійшов, монастир наче потонув у пекельну пільму. Я ввійшов у двір, піднявся сходами, дістався до келії ігумена, облив двері, вікна й стіни гасом, потім побіг до келії Дометіоса, а далі почав обливали келії одна за одною, а тоді облив і довгу галерею, як ти мені й казав. Потім пішов у церкву, взяв свічку, засвітив її від лампади Христа й підпалив монастир...

Чернець замовк, важко дихаючи. Очі його палали вогнем.

— Слава богу,— буркнув він і перехрестився,— слава богу! Монастир ураз охопило полум'я. «Горить у геєні вогненній!» — крикнув я щосили й дремену в геть. Біжу й чую — дзвони б'ють на сполох, ченці волають, а я все біжу й біжу...

Почало розвиднятися. Сховався я в лісі, тремчу. Зійшло сонце. Коли це чую — біжать лісом ченці, шукають мене. Але господь накинув на мене темну пелену, і вони не знайшли мене. А в сутінках знову чую голос: «Спускайся на берег, швидше!» — «Проведи мене, архангеле!» — крикнув я й подався далі. Не знав, куди йду, архангел вів мене, являючись мені то сяйвом, то чорним птахом поміж деревами, то стежкою, що збігала вниз. А я поспішав чимдуж за ним, цілковито довірився йому, і ось, бачиш, з його великої ласки натрапив на тебе, брате Канаваро, врятувався.

Зорбас мовчав, але все його обличчя сміялося беззвучним диявольським сміхом, рот розтягся аж до волохатих віслючих вух.

Страва саме зварилася, він зняв її з вогню й запитав ченця:

— Слухай, Захаріасе, а що воно таке «янгольський хліб»?

— Дух,— відповів чернець і перехрестився.

— Дух? Тобто, інакше кажучи, повітря? Е-е, ним ситий не будеш, сідай, чоловіче божий, поїж хліба та юшки, оговтайся. Попрацював ти добре, їж.

— Я не хочу, — відповідь чернець.

— Не хоче Захаріас, а Йосиф? Що, Йосиф теж не хоче?

— Йосиф, — тихо мовив чернець, ніби сповіщав велику таємницю, — проклятий Йосиф згорів, слава богу!

— Згорів! — зареготав Зорбас. — Як? Коли? Ти сам бачив?

— Згорів, брате Канаваро, в ту саму мить, коли я запалив свічку від лампади Христа. Я на власні очі бачив, як він вилетів з мого рота, мов чорна стрічка з вогненними літерами. Тоді я підніс до нього вогник свічки, він скрутився, як гадюка, і згорів на попіл. І мені враз полегшало, слава богу. Мені здається, що я вже вступив у рай.

Він підвівся, відійшов від вогнища, біля якого щойно сидів, понуривши голову, і сказав:

— Піду ляжу край берега, так мені наказано.

Старий рушив берегом і зник у темряві. Я сказав Зорбасові:

— Він на твоїй совісті. Якщо його знайдуть ченці — приб'ють.

— Не знайдуть, будь спокійний, хазяїне. Я в таких справах трохи розуміюся. Завтра я його побрию, перевдягну, як людину, й посаджу на пароплав. Не потерпай, хазяїне, це все — раз плюнути... Добра юшка? Іж усмак людський хліб і не псуй собі крові.

Зорбас їв з апетитом, потім випив вина й витер вуса. Тепер він був у доброму гуморі, його потягло на розмову.

— Ти чув? Здох диявол, що сидів у ньому. Старий тепер порожній, геть порожній, бідолаха! Тепер і він став таким, як усі.

Зорбас на хвилину замислився, й раптом запитав:

— А чи не здається тобі, хазяїне, що той диявол був...

— Мабуть, що так, — відповідь я. — Старим заволоділа думка спалити монастир, от він спалив і заспокоївся. Та думка йшла від бажання їсти м'ясо й пити вино, вона дозріла й стала другою натурою ченця. А інша натура,

справжній Захаріас, не мала потреби ні в м'ясі, ні в вині. Цей Захаріас дозрівав у постах.

Зорбас довго обмізковував мої слова.

— Ну, що ж, здається, ти маєш рацію, хазяїне,— зітхнув він.— Мабуть, і в мені сидить щонайменше з п'ять дияволів!

— Не бійся, Зорбасе, всі ми їх маємо. І що більше їх маємо, то краще. Аби тільки всі йшли до однієї мети, хоч і різними шляхами.

Ці слова розхвилювали Зорбаса. Він сперся підборіддям на коліна й замислився.

— А до якої мети? — нарешті запитав він, підвівши очі.

— Хіба я знаю? Це надто складне питання, щоб я міг тобі відповісти.

— А ти скажи просто, щоб я зрозумів. Досі я дозволяв своїм дияволам робити все, що вони хочуть, вибирати той шлях, який їм до вподоби, тому одні називали мене нечесним, інші — чесним, одні — чокнутим, інші — премудрим Соломоном. А я — все це разом, навіть більше, справжній вінегрет. То просвіти ж мене, коли твоя ласка,— яка мета?

— Бачиш, Зорбасе, може, я й помиляюся, але мені здається, що люди є трьох сортів. Найперш це ті, котрі ставлять собі за мету прожити, як вони кажуть, своє життя: їсти, пити, кохатися, розбагатіти, прославитись... Потім ідуть ті, які ставлять собі за мету не власне життя, а життя всіх людей; вони усвідомлюють, що всі люди є одне ціле, і намагаються просвіщати, вчити любові, чинити якомога більше добра всім людям. І нарешті йдуть ті, які ставлять собі за мету жити життям всесвіту; ці вважають, що всі ми — і люди, і тварини, і рослини, і зірки — є одна й та сама сутність, що веде одну й ту саму страшну боротьбу. Яку боротьбу? Щоб матерія стала духом.

Зорбас пошкріб потилицю:

— Твердолобий я. Поки розкумекаю... Ех, якби ти, хазяїне, оте все, що сказав, міг мені пояснити в танку!

Я розчаровано скривився. Пояснити всі ці карколомні думки в танку!

— Або якби ти, хазяїне, міг усе це розповісти мені, наче казку. Як Хусейн-ага. Це був старий турок, наш сусіда, дуже старий і дуже бідний, не мав ні жінки, ні дітей, жив сам-один. Одяг на ньому був протертий, аж світився, але чистий; старий сам собі і прав, і варив, і прибирав, а вечорами приходив до нас, сідав у дворі з моєю бабою та іншими старими сусідками й плів шкарпетки.

Так ось той Хусейн-ага був святий чоловік; одного разу він посадив мене собі на коліна, поклав мені на голову свою руку, ніби благословляв мене, і сказав:

«Алексісе, звірю я тобі одне мудре слово. Ти ще малий і зараз не зрозумієш його, а як виростеш, тоді зрозумієш. Отож слухай, мій хлопчику: бога не можуть умістити ні сім сфер небесних, ні сім сфер земних, але його вміщає людське серце. Тому зятям, Алексісе, хай тебе бог береже, зятям: ніколи не завдавай рани людському серцю!»

Я мовчки слухав Зорбаса. Якби ж то і я міг не відкривати рота доти, доки невиразна ідея досягне своєї найвищої вершини — стане казкою! Але це під силу хіба що великому поетові або цілому народові по довгих віках німих зусиль.

Зорбас підвівся.

— Піду подивлюся, — сказав, — що там робить наш палій. Накину на нього якусь ряднину, щоб не застудився. Та й бритву візьму, пригодиться.

Він засміявся й додав:

— Коли люди будуть як люди, цей самий Захаріас займе місце поряд з Канарісом!¹

Канаріс Константинос — грецький адмірал, герой визвольної війни проти турецького панування 1821—1828 рр. Уславився своєю хоробрістю.

Взявши ковдру й бритву, Зорбас пішов берегом. Зійшов шербатий місяць, бліде, хворобливе світло огорнуло землю смутком.

Я залишився сам біля згаслого вогнища, виважуючи Зорбасові слова, сповнені глибокого змісту. В них чулися теплий дух землі і страждання людини. Ішли ті слова із самого серця й несли в собі його тепло. А мої слова були книжні, вони йшли з розуму, зрошені хіба що краплиною крові, і якщо й мали якусь цінність, то вся вона стосувалася лише тієї краплини крові.

Я лежав долілиць і перегортав теплий попіл, коли раптом з'явився Зорбас, якийсь розгублений, зсутулений.

— Хазяїне,— сказав він,— ти тільки не лякайся...

Я схопився на ноги.

— Чернець помер.

— Помер?!

— Я знайшов його на одній скелі, він лежав, освітлений місяцем. Я став перед ним на коліна й почав брити йому бороду й ту половину вуса, що залишилася. Брию, брию, а він ані руш, то я так захопився, що оббрив йому й чуба наголо. Набрив, мабуть, з півока волосся, скрутив його в клубок. Аж тут мене сміх розібрав. «Гей, синьйоре Захаріасе,— кричу йому й штовхаю,— вставай, поглянь на диво богородиці!» Та старий хоч би тобі поворухнувся. Я знову штовхнув його — і знову нічого! «Чи не врзав дуба бідолаха?» — думаю. Розстебнув на ньому рясу, розкрив груди, приклав руку до серця. Тук-тук? Тук-тук? Анічогісінько! Тиша. Двигун уже не працював.

Розповідаючи, Зорбас оговтався. На часину смерть приголомшила його, та він швидко взяв її за горло.

— Що ж нам тепер з ним робити, хазяїне? По-моєму, треба його спалити. Хлюпнеш гасу — від гасу й загинеш, чи не так сказано в Євангелії? Сам подумай: ряса в нього засмальцьована, а тепер ще й гасом просякла, то він спалхне, мов чучело Юди на великий четвер.

— Роби, як знаєш,— сказав я сердито.

Зорбас задумався.

— Ой, біда,— озвався він згодом.— Велика біда... Якщо його підпалити, ряса спалахне, мов смолоскип, а він же, бідолаха, худий, самі кістки та шкіра, не встигне перегоріти на попіл, не нажив він, сіромаха, жиру, щоб добре розгорітися...

Зорбас похилив голову й додав:

— Якщо бог існує, то невже він не міг усе це передбачити і зробити його товстим, наростити йому сала, аби ми не мали клопоту? Що ти на це скажеш?

— Не вплютуй мене в це діло, кажу тобі. Роби, що хочеш, тільки не тягни.

— Найкраще було б, якби з усього цього вийшло якесь диво. Щоб ченці повірили, ніби сам бог зробився перукарем і побрив його, а потім убив, бо він напакостив у монастирі...

Зорбас знову пошкріб потилицю.

— Але ж яке диво? Яке диво? Ану ж, покажи, на що ти здатен, Зорбасе!

Щербатий місяць заходив, він уже торкнувся морського обрію, золотаво-червоний, мов розжарена мідь.

Мене змагала втома, і я ліг. А коли вдосвіта прокинувся, то побачив, що Зорбас сидить біля мене й готує каву. Обличчя його було біле як крейда, очі запалились і почервоніли від безсоння. Але м'ясисті цапині губи хитро посміхалися!

— Я не спав цілу ніч, хазяїне, мав роботу.

— Яку роботу, безбожнику?

— Я сотворив диво.

Він засміявся й приклав пальця до губів.

— Але не скажу! Ось коли завтра відкриватимемо канатну дорогу, прийдуть оті кнури святити її, тоді й почувеш про нове диво всемілостливої Богородиці Месниці!

Він налив кави в чашки й провадив далі.

— А знаєш, з мене був би добрий ігумен. Якби я заснував монастир, то б'юсь об заклад, що всі інші мусили б

закритися. Я переманив би всю їхню клієнтуру. Тобі треба сліз? Одна мокра губка — і всі мої ікони плакатимуть. Тобі треба грому? То я приладнаю під «Тайною вечерею» таку собі машинку, яка гримітиме. Тобі треба привидів? Будь ласка, мої вірні ченці всю ніч походжатимуть, закутані в простирадла, по даху монастиря. А ще кожного року на свято її милості я готував би кульгавих, сліпих, паралітиків, які б ураз прозрівали та скакали до танцю...

— Не смійся, хазяїне! Мав я дядька, то він одного разу натрапив на мула, що вже мало не здихав,— його вигнали на пустир і покинули, щоб там простяг ноги. Дядько забрав його до себе і став щоранку ганяти на пашу, а ввечері повертав до себе додому. «Слухай, дядьку Хараламбісе,— питали селяни,— нащо тобі цей здохляк?» — «А він мені править за фабрику гною!» — відповідав дядько. Отак і мені монастир правив би за фабрику див.

Цей переддень Першотравня залишиться в моїй пам'яті на все життя. Канатна дорога була готова, стовпи, канат і гаки виблискували під вранішнім сонцем, на горі громадилися обрубані стовбури сосен, а робітники чекали, коли можна буде підвішувати їх до каната й спускати вниз.

На горі, на самому вершечку канатної дороги маяв великий грецький прапор, а ще один — над її кінцем, на березі. Біля буди Зорбас поставив барило вина, а один робітник крутив на рожні над вогнем жирне ягня — після освячення й відкриття запрошені вип'ють за добрі прибутки.

Зорбас виніс із буди й клітку з папугою і поставив її обережно на високий камінь біля першого стовпа.

— Я ніби бачу його господиню,— прошепотів він і, діставши з кишені арабських фісташок, нагодував папугу.

Одягнутий Зорбас був по-святковому: біла сорочка з розстебнутим коміром, сірий піджак, зелені штани й гарні туфлі на гумі; вуса його почали були біліти, то він підфарбував їх якимось мастилом.

Він вийшов зустрічати сільську старшину, наче великий пан великих панів, і почав розповідати, що таке канатна дорога, як розбагатіє через неї село та як богородиця — велика її милість! — напоумила його на таку чудову справу.

— Збудувати таку дорогу — дуже серйозне діло, — казав він, — треба знайти точний нахил, а це ціла наука! Я кілька місяців сушив голову — і все марно! Та воно й не дивно: у великих справах замало людського розуму, потрібне ще й боже просвітлення. Отож побачила Всемилостива, як я мучуся, і пожаліла мене. «Бідолашний Зорбас, — подумала собі, — добра людина, він бажає добра селу, треба йому допомогти». І — о, диво!

Зорбас примовк і тричі перехрестився.

— О, диво! Одної ночі з'явилась мені у сні одягнена в чорне жінка — то була богородиця, велика її милість! Вона тримала в руці маленьку — отакісіньку! — канатну дорогу. І сказала мені: «Зорбасе, я принесла тобі з неба зразок, ось подивись на цей нахил, а я тебе благословляю!» Сказала і зникла, а я прокинувся й побіг туди, де робив свої проби. І що ж бачу? Нитка набула потрібного нахилу і пахла миром — певно, її торкнулася рука богородиці!

Кондоманольос хотів був щось сказати — уже рота розкрив, але на кам'янистій стежці з'явилося п'ять ченців верхи на мулах. Попереду них ішов пішки ще один чернець, тримаючи на плечі великого дерев'яного хреста. Він щось кричав, але ми ще не могли розібрати, що саме.

Аж ось почувся псалом, ченці замахали руками, хрестячись, з-під копит бризнули іскри.

Піший чернець підійшов до нас, витер з лоба піт, високо здійняв хреста й загукав:

— Християни, диво! Християни, диво! Отці несуть богородицю всемилостиву... Падайте ниць і поклоніться!

Схвильовані селяни — старшина й наші робітники — збіглися до ченця, оточили його й почали хреститися. Я стояв неподалік. Зорбас кинув на мене швидкий погляд: очі його палали.

— Підходь і ти, хазяїне,— сказав він,— підходь, послухай про диво всемілостивої!

Чернець поспіхом, задихаючись, почав розповідати:

— Слухайте, християни. Диво господнє, диво з див! Слухайте, християни! Диявол заволодів душею проклятого Захаріаса і примусив його позаминулої ночі облити монастир гасом. Але господь розштовхав нас, ми попрокидались, побачили вогонь і повибігали надвір. Келію ігумена, галерею, келії ченців охопило полум'я. Ми вдарили в дзвони, загукали: «Поможи нам, Мати Божа Меснице!» — і почали бігом носити воду відрами та дзбанами. І на світанку з її великої ласки вогонь згас!

Тоді ми пішли до каплиці, де владарює її чудотворна ікона, і впали на коліна: «Мати Божа Меснице,— гукнули,— підними свого списа і вдар злодія!» Зібрались ми всі у дворі, дивимось — немає іуди Захаріаса. «Це він підпалив нас, він!» — закричали ми всі разом і кинулись шукати його. Шукали цілий день і цілу ніч, та марно. А сьогодні на світанку пішли знову до каплиці. І що ж побачили, любі християни? Диво господнє, диво з див! Захаріас лежав у ногах Матері Божої Месниці мертвий, а на кінчику її списа блищала крапля крові.

— Господи помилуй! Господи помилуй! — зашепотіли селяни, попадали на коліна й почали молитися.

— Але що найстрашніше! — вів далі чернець, проковтнувши слину.— Як нахилилися ми, щоб підняти його, проклятого, то так і завмерли з роззявленими ротами: богородиця оббрила йому і чуба, і вуса, і бороду — наче католицького попа!

Я відвернувся, ледве стримуючи сміх, глянув на Зорбаса й тихо сказав:

— Безбожник!

Але Зорбас дивився на ченця виряченими очима й безперестану хрестився з розчуленим виглядом.

— Господи твоя воля, господи твоя воля, дивовижні діла твої,— бурмотів він.

Тимчасом верхівці на мулах підїхали й спішились. Отець-економ тримав у обїймах чудотворну ікону. Він виліз на камінь, і всі присутні один поперед одного кинулись до нього поклонитися богоматері. За ним отець Дометіос тримав тацю — збирав пожертви, кроплячи свяченою водою твердолобі селянські голови. Троє ченців стали в коло, схрестили волохаті руки на животах і, обливаючись потом, затягли псалом.

— Ми підемо по критських селах,— сказав товстий Дометіос,— щоб віруючі могли поклонитися чудотворній іконі й пожертвувати те, на що надихне їх всемілостива... Набираємо грошей, відновимо святий монастир...

— От кнури! — буркнув Зорбас.— Ще й на цьому зароблять!

І підійшов до ігумена:

— Отче-ігумене, все готово до освячення. Нехай пречиста діва благословить наше діло!

Сонце підбилося височенько, вітру не було, стало жарко. Ченці поставали навколо першого стовпа, на якому маяв грецький прапор, витерли рукавами піт з лобів і затягли молитву «на закладання дому»: «Господи, господи, утверди цю машину на міцному камені, і хай ні вітер, ні дощ не зрушить її...» Вони вмочали кропило в мідний дзбан і кропили стовп, канат, гаки, Зорбаса й мене, а потім селян, робітників і море.

Далі святі отці обережно, наче хвору жінку, підняли ікону й поставили на високий камінь біля папуги, а самі скупчились навколо неї, чекаючи урочистого відкриття дороги. По другий бік стовпа зайняла місце старшина. Зорбас опинився посередині, а я відійшов до моря.

Для початку вирішили спустити лише три колоди — бог любить трійцю. Але потім до них додали й четверту на знак вдячності богородиці.

Ченці, селяни й робітники почали хреститися, шепочучи:

— В ім'я господне і пресвятої матері божої...

Зорбас підскочив до першого стовпа, сіпнув за шнур і спустив прапор. Це був сигнал для робітників, які чекали на горі. Всі враз відступили далі від стовпа й звернули погляди на вершину гори.

— Во ім'я Отця! — вигукнув ігумен.

Що тут скоїлось — неможливо описати: все сталося так блискавично, що ми ледве встигли відскочити геть. Вся канатна дорога розгойдалася, колода, яку робітники підвісили до каната, помчала з демонічною силою вниз, б'ючись об каміння й викрешуючи іскри, від неї відколювались великі тріски й розліталися на всі боки. За кілька секунд колода опинилася внизу, але вже у вигляді напівобгорілої голувешки.

Зорбас глянув на мене, як побитий пес, ченці й селяни відсунулися ще далі, мули щосили засіпались на прив'язі. Товстий Дометіос упав ниць на землю.

— Змилуйся наді мною, господи! — перелякано шепотів він.

Зорбас підніс руку й мовив:

— Це нічого, так завжди буває з першою колодою. Зараз машина відрегулюється, дивіться!

Він підняв прапор, подав знак і відскочив від стовпа.

— І Сина! — знову заволав ігумен і голос його злегка затремтів.

Пустили другу колоду. Стовпи захиталися, колода розігналась, підстрибнула, як дельфін, і помчала просто на нас, але напівдорозі розлетілася на тріски.

— Сто чортів йому в ребра! — процідив Зорбас, кусаючи вуса.— Не той кут нахилу!

Він люто рвонувся до стовпа, спустив прапор, знову даючи знак; ченці, сховавшись за крижами мулів, почали хреститися, старшина чекала напружено, готова щодуху чкурнути.

— І Святого Духа! — видушив із себе ігумен і підібрав поли ряс.

Третя колода була велетенська; як тільки її пустили, розлігся страхітливий гуркіт.

— Лягайте на землю, нещасні! — утікаючи від стовпа, крикнув Зорбас.

Ченці попадали ниць, селяни юрбою сунули наосліп.

Соснова колода високо підскочила й знову помчала під канатом, викрешуючи іскри. Ми не встигли й роздивитись, як вона проскочила схил, потім узбережжя і гепнулась далеко в море, здійнявши хмару бризок та піни. Чимало стовпів хиталося, похилившись до землі.

— Це нічого! Це нічого! — в нестямі загорлав Зорбас. — Зараз машина відрегулюється! Вперед!

Він знову підняв прапор, хоч відчувалося, що це вже з відчаю, аби швидше з усім цим покінчити.

— І Пресвятої Діви Месниці... — пробелькотав з-за скелі ігумен.

Четверта колода ковзнула вниз. Пролунало жахливе «крак!», потім ще раз «крак!» і всі стовпи один по одному попадали, мов колода карт.

— Господи помилуй! Господи помилуй! — закричали робітники, селяни й ченці, кинувшись урозтіч.

Одна тріска встромилася в сідницю Дометіосу, інша мало не вибила око ігумену. Селяни зникли, тільки богородиця стояла струнко на камені зі списом у руці й суворим поглядом дивилась на людей, біля неї тремтів, настовбурчивши зелене пір'я, бідолашний папуга.

Ченці згребли богородицю в обійми, підвели Дометіоса — він скиглив від болю, половили мулів, осіддали їх і помчали геть. Робітник, який смажив на рожні ягня, з переляку забув про свій обов'язок, і м'ясо добряче підгоріло.

— Ягня ж перегорить на вугілля! — заволав Зорбас і побіг крутити рожен.

Я сів біля нього. Берег спорожнів, ми залишилися самі. Зорбас обернувся й глянув на мене невпевнено, ніби вагався... Не знав, як я сприйняв катастрофу і до чого ця подія

приведе. Крутнувши ягня, він узяв ніж, одрізав шматок м'яса й покуштував, потім зняв ягня з вогню й поставив сторч.

— Лукум, хазяїне, лукум! Хочеш попробувати?

— То давай уже й вино, і хліб, їсти хочеться.

Зорбас пружно підхопився, прикотив до ягняти барильце, приніс велику пшеничну хлібину і дві склянки. Ми взяли ножі, відрізали собі по довгому шматку м'яса та по великому краюцю хліба і з апетитом узялися їсти.

— Бачиш, яке смачне, хазяїне,— озвався Зорбас.— Таке в роті. Тут нема жирної паші, худобу пасуть на сухій траві, тому й м'ясо в неї просто чудове. Лише одного разу, пригадую, їв я таке смачне м'ясо. Це було в ті часи, знаєш, коли я вишив своїм волоссям храм Аї Софії і носив її як амулет... Давня ця історія!

— Розкажи!

— Давня історія, хазяїне, що тут розказувати! Грецьке глупство!

— А все одно розкажи, мені цікаво!

— Ну, болгари, значить, оточили нас. А вже стемніло. Ми бачили, як вони навколо нас по схилах гори порозкладали багаття, б'ють у бубни й виють по-вовчому, щоб налякати нас. Їх було душ триста, а нас — двадцять вісім та капітан Рувас — хай бог його простить, якщо він помер, хоробрий був хлопець! — ватажок наш. «Гей, Зорбасе,— каже він мені,— а насади-но вівцю на рожен!» — «Смачніше буде, капітане,— кажу йому,— якщо запекти в землі». — «Ну, то роби, як знаєш, тільки швидше, ми вже голодні». Вирили ми яму, зарили вівцю в шкірі, зверху нагребли велику купу жару, підставляли хліб із торб і сидимо навколо, чекаємо. «Це вже, можливо, останній раз поїмо баранини,— каже капітан Рувас.— А чи хтось із вас боїться, хлопці?» Всі засміялися, мовляв, на таке й відповідати — ганьба. Відкоркували баклажки. «За твоє здоров'я, капітане! Легкої тобі кулі!» Випили раз, випили вдруге, відрили вівцю. Ех, ну що тобі сказати, хазяїне? Оце згадую, а в мене

аж слина тече! Яка смакота! Мозок! Накинулись ми на м'ясо — за вуха не відтягти. А хлопці ж такі — кожен сам би уклав ту вівцю! «Смачнішого м'яса ніколи не їв! — каже капітан.— З нами бог!» І він теж випив, одним духом, хоч доти ніколи не пив. «Заспівайте, хлопці, про клефтів! — наказує.— Хай вони там виють, як вовки, а ми співатимемо, як люди. Ну, хоча б «Старого Дімоса».

Ми поспіхом прожували, ще раз добре промочили горло і грянули пісню, аж луна пішла проваллями:

Уже я, хлопці, постарів, життя прожив у клефтах...

І так легко стало на душі — не розказати. «Ба, це, мабуть, на щастя,— каже капітан.— Такий настрої! А подивись-но, Алексісе, на овечий хребет... Що там показує?» Обшкріб я ножичком хребет вівці, присунувся до вогню. «Не бачу могил, капітане, не бачу смерті. Схоже на те, що й цього разу вискочимо».—«Твої б слова та богіві в вуха,— мовить хоробрий наш ватажок; він щойно одружився.— Треба дочекатися, поки син народиться, а там — що буде, те й буде!»

Зорбас одбатував чималий шмат м'яса зі спини.

— Смачна то була вівця,— додав він,— але й ця нічим їй не поступається. Їси і їсти хочеться!

— Наливай, Зорбасе! Наливай повні! І п'ємо до дна!

Ми цокнулись і випили. Чудове крітське вино, темне, мов заяча кров, п'єш його і тобі здається, що ти причащаєшся до крові цієї землі і стаєш могутнім. Тіло твоє повниться силою, а серце — добротою. Якщо був ти страхопудом — стаєш хоробрим, якщо був хоробрим — стаєш непереможним левом! Забуваєш буденні клопоти, тісно стає тобі у звичних межах, і ти зливаєшся воедино з людьми, з тваринами і з богом.

— Ану ж, давай і ми подивимося, що нам віщує овечий хребет! — запропонував я.— Ну, починай ворожити, Зорбасе!

Він гарненько обгриз хребет, пошкріб його ножем, виставив на сонце й почав пильно розглядати.

— Все гаразд, хазяїне. Тисячу років проживемо. Залізнi серця! — нарешті прорік він.

По цьому він нахилився до кістки й ще раз уважно оглянув її:

— Бачу дорогу, хазяїне. Далеку дорогу, а в кінці дороги великий-великий будинок, і в ньому багато-багато дверей. Це ціле місто, хазяїне, або монастир, де я буду швейцаром і займатимусь контрабандою, як ми й говорили.

— Давай вип'ємо, Зорбасе, і годі тобі пророкувати. Я тобі скажу, що то за будинок з багатьма дверима: то земля й могили. Ото і є кінець дороги. Твоє здоров'я, безбожнику!

— Твоє здоров'я, хазяїне! Доля, кажуть, сліпа, йде не знає куди, а на кого попаде, того називають щасливим. Під три чорти таке щастя! Нам воно ні до чого, хазяїне!

— Ні до чого, Зорбасе! Наливай!

Ми випили, обібрали вівцю. Світ ставав ніби легшим, море сміялося, земля хиталась, наче палуба корабля, дві чайки походжали по ріні й розмовляли, як люди.

Я підвівся й крикнув:

— Слухай, Зорбасе, навчи мене танцювати!

Зорбас підхопився, обличчя його враз проясніло.

— Танок, хазяїне? Танок? — радісно вигукнув він.—
Ходи!

— Вперед, Зорбасе, життя моє перевернулось! Давай!

— Спершу я навчу тебе зейбецького, дикого, розбійницького. Ми, комітадзіси, завжди танцювали його перед боєм.

Він зняв черевики, відкинув геть бузкові шкарпетки, роздягся до сорочки, але й вона його душила, то він зірвав і її. А потім наказав:

— Дивись на мої ноги, хазяїне! Будь уважний!

Він витяг одну ногу, легенько доторкнувся до землі, витяг другу, й вони раптом з дикою радістю замиготіли, мовби сплітаючись і розплітаючись. Земля загула.

Зорбас ухопив мене за плече:

— Ану ж, мій хлопчику, разом!

Ми пустилися в танок. Зорбас терпляче поправляв мене, серйозний і якийсь лагідний. Я посміливішав, відчуваючи, як у моїх важких ніг мовби виростають крила.

— Чудово, хлопче! — крикнув Зорбас і заплескав у долоні, задаючи мені ритм.— Чудово, молодчина! К бісовій матері папір і чорнило! Під три чорти блага й вигоду! Ех, коли вже й ти танцюєш і навчаєшся моєї мови, то що вже казати!

Він повідгортав босими ногами ринь, плеснув у долоні й гукнув:

— Хазяїне, маю багато чого сказати тобі, я нікого так не любив, як тебе, маю багато чого тобі сказати, тільки язик мій не може того висловити... Краще я тобі все те станцюю. Відійди набік, щоб я тебе не зачепив! Гей! Гоп! Гоп!

Він високо підстрибнув, розкинувши руки й ноги, мов крила, і враз стрімко шугонув на землю. На тлі моря й неба він здавався мені старим архангелом, який постав проти бога. Той Зорбасів танець був викликом, спротивом і бунтом, тим танцем Зорбас ніби кричав: «Ну що ти можеш мені зробити, Всемогутній? Нічого ти не можеш мені зробити, тільки знищити мене! Убий мене, я й вусом не поведу, я вирвав із себе злобу, я все тобі сказав, що хотів, я встиг станцювати, і більше я не маю в тобі потреби!»

Дивлячись, як танцює Зорбас, я вперше відчув, з якою демонічною впертістю бунтує людина проти своєї приземленості — цього прабатьківського прокляття. Мене вражало, який гнучкий і витривалий Зорбас, і який він гордий. Дуже й красиві удари Зорбасових ніг вимальовували на піску люциферівську історію людини.

Він зупинився. Поглянув на звалену купами канатну дорогу; сонце вже хилилося до заходу, подовшали тіні. Зорбас витріщив очі, ніби щось раптово пригадав, обернувся до мене й за звичкою прикрив рота долонею.

— Е-е, хазяїне! — вигукнув. — Ти бачив, як вона сипала іскрами, шельма?

Ми обидва вибухнули сміхом. Зорбас навалився на мене, згріб мене в обійми й почав цілувати.

— І ти теж смієшся? — кричав він з ніжністю в голосі. — Ти теж смієшся, хазяїне? Браво, хлоп'яго!

Ми аж заходилися од сміху, борюкаючись по прибережному камінню, аж поки скотились обидва на дрібну рінь і заснули, обнявшись.

На світанку я встав і швидко подався вздовж берега до села. Серце моє танцювало. Не часто я відчував таку радість у своєму житті. Це була навіть не радість, а якийсь абсурдно піднесений, нічим не виправданий настрій. І не лише невиправданий, а й піднесений усупереч будь-якій логіці: я втратив усі свої гроші, робітників, канатну дорогу, вагонетки, причал, який ми збудували, щоб вантажити вугілля — тепер не було чого вантажити. Все втрачено.

І саме тепер до мене прийшло несподіване відчуття звільнення. Неначе я знайшов свободу під суворим, похмурим черепом Необхідності. Вона бавилася в тісному закутку, і я теж почав бавитися з нею.

Як цікаво випробовувати душу на витримку й гідність, коли в тебе все летить шкереберть! Коли здається, що якийсь велетенський всемогутній ворог — одні називають його богом, а інші дияволом — нападає на тебе, хоче повалити, а ти стоїш непохитно. Отак щоразу, коли внутрішньо ми виходимо переможцями, хоча зовні здаємося поверженими, мужня людина відчуває невимовну гордість і радість; зовніше лихо перетворюється в найвище, найбільшою мую добуте щастя.

Якось увечері Зорбас мені сказав: -

— На одній укритій снігом македонській горі колись уночі здійнявся страшенний вітер. Він так шарпав маленьку хижку, де я сховався, наче хотів її завалити. Та вона в мене була міцно збита, тож я сидів самотній перед вогнищем, сміявся з вітру й дратував його, гукаючи: «Не вдерешся ти в мою хижку, не відчиню я тобі двері, не погасиш ти мого вогнища, не повалиш мене!»

Ці Зорбасові слова проросли відвагою в моїй душі; я зрозумів, як має людина поводитись і розмовляти з Невідомістю.

Я швидко йшов берегом і теж розмовляв з невидимим ворогом, і теж кричав: «Не вдерешся ти в мою душу, не відчиню я тобі дверей, не погасиш ти мого вогнища, не повалиш мене!»

Сонце ще не виткнулося з-за гори, суцільне полотнище моря й неба вигравало синіми, зеленими, рожевими, перламутровими барвами, удаліні серед олів попрокидалося й заблищало дрібне співоче птаство.

Я йшов понад морем, щоб попрощатися з цим пустельним узбережжям, закарбувати його в пам'яті й забрати з собою його образ.

Чимало радощів зазнав я на цьому березі, життя з Зорбасом збагатило моє серце, а деякі його слова вгамували мій дух, дуже просто пояснюючи найскладніші проблеми, які терзали мене. Цей чоловік своїм непомильним інстинктом, своїм первісним орлиним поглядом вибирав найпевніші й найкоротші шляхи до вершини прагнень — туди, де прагнення здійснюються, а отже, зникають.

Мене обігнала компанія чоловіків і жінок з кошиками, повними пляшок і закуски, прямуючи в сади на гуляння з нагоди Першого травня. Дівочий голос, вихопившись, як водограй, завів пісню. Повз мене, задихаючись, пробігло мале дівча з тугими випнутими грудьми і видерлось на високий камінь, рятуючись від переслідувача, — за нею гнався чорнобородий чолові'яга, блідий і роздратований.

— Спустися... Спустися...— благав він тремтячим голо-
сом.

Однак розрум'яніле дівча піднесло руки, заклало їх за голову і, повільно погойдуючи розпашілим тілом, заспівало:

Чи ти любиш мене, чи ні, нащо це мені знати?
Хоч ходи за мною, хоч ні, я не буду питати!

— Спустися... Спустися...— то благально, то погрозли-
во гукав чорнобородий.

Аж раптом він підстрибнув, ухопив дівча за ногу й міцно стиснув, а воно, мовби тільки й чекало цього, як полегшення, враз розплакалося.

Я швидко пройшов повз них; усі ці пристрасті сповнюва-
ли моє серце гіркотою. Перед моїм зором спливла повна, напахчена стара сирена: пересичена коханням, вона просту-
дилася одного вечора, земля розступилася і поглинула її. Розпухле й позеленіле тіло вже, напевне, лопнуло, з нього витекли всі соки, і до роботи взялися хробаки...

Я з жахом струснув головою. Земля іноді стає прозо-
рою, і тоді ми помічаємо великого промисловця, Хробака, який день і ніч працює в своїх підземних робітнях. Але ми швидко відводимо погляд угору, бо людина здатна витрима-
ти що завгодно, окрім вигляду маленького білого хробачка.

Край села я зустрів поштаря, який саме збирався дмух-
нути в свій ріжок.

— Лист, хазяїне! — гукнув він, подаючи мені голубий конверт.

Я аж підскочив з радості, пізнавши дрібний старанний почерк. Швидко пройшовши селом, я дістався до оливково-
го гаю й нетерпляче розкрив конверт. Лист був короткий, писаний поспіхом, і я прочитав його одним духом:

«Ми дісталися до кордону Грузії, врятувалися від курдів. І, здається, я лише тепер знаю, що таке щастя. Лише тепер я це розумію, бо на собі пізнав прадавню хрестоматійну мудрість: щастя — це виконання свого обов'язку. І що важчий обов'язок, то більше щастя...

За кілька днів оці переслідувані, приречені на смерть грецькі душі прибудуть у Батум, а сьогодні я отримав телеграму:

«З'явилися перші пароплави!»

Тисячі оцих бувалих у бувальцях роботящих греків і їхніх широкозадих жінок разом з дітьми незабаром будуть пересаджені на землю Македонії та Фракії. Ми ввіллемо свіжу, буйну кров у жили Греції.

Я трохи притомився, та це дарма. Ми перемогли, учителю. До зустрічі!»

Сховавши листа, я радісно прискорив ходу — почувався щасливим. Я йшов і йшов крутою стежкою вгору, мнучи в пальцях волохату стеблинку розквітлого чебрецю. Наближався полудень. Моя тінь, геть чорна, стяглася в невеликий клаптик під ногами. У високості ширяв орел, його крила змахували так повільно, що здавались непорушними. Зачувши мене, з кущів випурхнула куріпка, розітнувши повітря металевим лопотінням.

Я був щасливий; почуття переповнювали мене, хотілося співати, та замість слів у мене вихоплювалися тільки нерозбірливі крики. «Що це з тобою? — насмішкувато запитував я самого себе.— Ти так дуже переживаєш за свого друга? Май розум! Тобі не соромно?» Але ж ніхто мені не відповідав, я все підіймався й підіймався стежкою, і мої почуття поступово холонули. Почулося дзеленчання, на скелях з'явилися чорні, брунатні й сірі кози, попереду них ішов, високо задерши голову, важкий цап. У повітрі запахло козиною.

— Гей, куме! Куди поспішаєш? За ким женешся?

На одній із скель виріс пастух. Він свистів, заклавши в рота пальці,— гукав мене.

— Діло маю! — відповів я, уперто видряпуючись угору.

— А почекай-но, попей молока, освіжися! — знову загукав пастух і попрямував до мене, стрибаючи з каменя на камінь.

— Я діло маю! — так само коротко відповів я, ніби боявся, що балачка розвіє мою радість.

— Що, ти не хочеш напитися в мене молока? — остовпів пастух.— Ну, то йди собі з богом.

Він заклав пальці в рота, свиснув на стадо і разом з козами зник між скелями.

Невдовзі я вибрався на вершину гори і заспокоївся, ніби ця вершина й була метою моїх зусиль.

Простягнувшись у тіні під скелею, я задивився на поле й море. Дихалось мені на повні груди, повітря пахло шавлією й чебрецем. Я встав, нарвав цілий оберемок шавлії і знову ліг, підмостивши її під голову; очі заплющувались від втоми.

Якоїсь миті думка моя полинула до високих засніжених плато, я спробував змалювати в уяві гурти людей і худоби, що поспішали на північ, а попереду них — мого друга, проводиря. Але картина швидко розпливлася — мене змагала непереборна соннота.

Я намагався боротися зі сном, і щоб не заснути, розплющив очі. Навпроти мене на скелі, на самісінькому вершечку гори усівся ворон. Його чорно-сині крила виблискували під сонцем, і було добре видно червоний дзьоб. Це здалося мені поганим знаком, я жахнувся і, взявши камінь, пожбурив у птаха. Ворон лїниво, спокійно змахнув крилами.

Я знову заплющив очі, не маючи сили опиратися дрїмоті, і враз, блискавично, заснув.

Проспав я, мабуть, лише декілька секунд, аж раптом скрикнув і підхопився на ноги: ворон усе ще махав крилами майже наді мною, поволі віддаляючись. Я присів на камінь, тремтячи всім тілом: дивний сон, як меч, як осяяння згори, розітнув мій мозок.

Мені приснилося, що я, одним-однісінький, підіймаюся вгору афінською вулицею Гермеса. Ясний день, а на вулиці

нікого, крамниці зачинені, мертва пустеля. І раптом, переходячи вулицю Капнікареа, я побачив мого друга. Блідий, задиханий, він біг услід за височенним чоловіком, який простував велетенськими кроками. Мій друг, одягнений у свою офіційну дипломатичну форму, помітив мене і здалеку гукнув уривчастим голосом:

«Агов, учителю! Як справи? Скільки літ, скільки зим! Приходь сьогодні ввечорі, поговоримо!»

«Куди?» — крикнув я щосили, ніби він був хтозна як далеко.

«На площу Омонію, ввечорі, о шостій. До кав'ярні «Райське джерело».

«Добре, — відповів я, — прийду».

«Ти тільки кажеш, — почувся в його голосі докір, — ти тільки кажеш, а не прийдеш».

«Я обов'язково прийду! — вигукнув я. — Дай мені свою руку!»

«Я дуже поспішаю».

«Чому поспішаєш? Дай мені руку!»

Він простяг руку, і раптом вона відірвалася від плеча, полетіла в повітрі й ухопилася за мою.

Я здригнувся від холодного потиску, скрикнув і враз прокинувся.

Вгорі, майже над моєю головою все ще махав крилами ворон, поволі віддаляючись. Губи мої гірко скривилися.

Обернувшись обличчям до сходу, я втупився поглядом у простір, ніби хотів зазирнути за край світу й подивитися, що там діється: я був певен, що мій друг потрапив у небезпеку. І я тричі гукнув його:

— Ставрідакісе! Ставрідакісе! Ставрідакісе!

Я немовби хотів додати йому духу. Але голос мій танув у повітрі за кілька сажнів від мене.

Я подався вниз — майже покотився з гори, прагнучи тілесною втомою заглушити душевну муку. Марно мій розум намагався загравати з таємничими передчуттями, яким інколи вдається пробитися в людську душу — мене

проймав жах від якоїсь первісної, цілком тваринної, сильнішої від усякої логіки впевненості. Тої впевненості, яку мають, очевидно, деякі тварини — вівці чи миші — перед землетрусом. У мені прокинулася пралюдська душа, така, якою вона була тоді, коли ще не повністю відділилась від глини й відчувала істину безпосередньо, не спотворену крутіємством розуму.

— Він у небезпеці... він у небезпеці...— шепотів я,— він помре... Можливо, він ще й не знає про це, але я знаю напевно.

Збігаючи з гори, я посковзнувся на жорстві, упав і покотився разом з лавиною камінців. Руки й ноги мої, подряпані гостряками, закривавились, сорочка подерлася.

— Він помре... він помре...— шепотів я, і горло моє стискалося все дужче й дужче.

Бідолашна людина звела довкола душі неприступний мур, витоптала в ній маленький тік, де силкується дати лад і безпеку своєму щоденному тілесному й духовному прокисанню. Все на цьому току має котитися визначеним шляхом, священною рутинною, підкорятися простим і зрозумілим законам, щоб ми могли хоча б із сякою-такою певністю передбачати, що має статися і як нам найкраще поводитися. На цьому току, захищеному від буйних наскоків таємничих сил, панують маленькі сороконожки певнот. Існує лише один ненависний ворог, проти якого все і всі гуртуються впродовж тисяч літ, аби прогнати його: Велика Впевненість. І ось ця Велика Впевненість подолала сьогодні мур і звалилась на мене.

Діставшись нашого узбережжя, я трохи передихнув, ніби опинився за другою укріпленою лінією свого току й узявся перегрупувати сили.

«Всі ці видива,— думав я,— породжені нашим власним неспокоєм, а у сні вони вдягаються в осяйне одіяння символу. Ми самі їх створюємо, вони не являються нам з якоїсь далечини. Це не передчуття, нав'язані нам всемогутніми темними силами. Це наші власні прояви, і поза нами

вони не мають ніякого значення. Наша душа — не приймач, а передавач, і нема чого боятися».

Я заспокоївся. Розум знову дав лад розбурханій темною звісткою душі, підрізав крила, перекроїв, перешив і перетворив дивного кажана, зробив з нього звичайну мишу і втихомирився.

І коли я підійшов до халабуди, то вже сміявся зі своєї наївності й соромився того, як легко піддався омані мій розум; я знову ступив на священний шлях рутини, мені захотілося їсти й пити, мене змагала втома, подряпане камінням тіло свербіло, але понад усе я відчував душевне полегшення: страшний ворог, який подолав мур, зупинився перед другою укріпленою лінією моєї душі.

Все скінчилося. Зорбас позбирав інструменти, вагонетки, всіляке залізяччя, дерево, змотав канат — цілу купу навалив на березі й чекав судна.

— Дарую все це тобі, Зорбасе, — сказав я, — воно твоє. Хай тобі буде з нього користь.

Він стиснув рукою горло, ніби хотів стримати плач.

— Розлучаємося? — прошепотів. — Ти куди тепер, хазяїне?

— Подамся на чужину. Ще багато паперу має згризти пацюк, який сидить у мені.

— Ти що, досі не набрався розуму, хазяїне?

— Набрався, Зорбасе, завдяки тобі, хай тебе бог береже. Але я піду твоїм шляхом — зроблю з книжками те, що ти зробив з черешнями: так наймся паперу, аж мене занудить, я все виблюю і звільнюся.

— А що ж буде зі мною без тебе, хазяїне?

— Не журися, Зорбасе! Ми ще зустрінемося і — як знати, сила людини незмірна! — здійснимо наш великий план: збудуємо монастир, який нам до смаку — без бога й диявола, і будуть у ньому вільні люди, а ти, Зорбасе, сидітимеш при брамі з ключем у руці, як святий Петро, відчинятимеш та зачинятимеш її...

Зорбас, сидячи просто на землі, сперся спиною на халабуду й мовчки наливав склянку й пив, наливав і пив.

Споночіло. Ми вже повечеряли й тепер вели останню нашу розмову, попиваючи вино: завтра ми розлучаємося — я хотів би попливти в Кастро.

— Так... так... — притакував Зорбас, крутячи вус і присьорбуючи із склянки.

На літньому небі висіялися зорі, ніч над нами іскрилася, серця в наших грудях ладні були завити від болю, але стримувалися.

«Прощайся, прощайся назавжди, — думав я, — надивляйся на нього, більш ніколи твої очі не побачать Зорбаса!»

Я вже хотів був упасти на ці старечі груди й розплакатися, але посоромився, хотів розсміятися, щоб приховати своє зворушення, але не зміг — до горла мені підкотився тугий клубок.

Я дивився, як Зорбас витягує вгору свою тонку кістляву шию й мовчки п'є, дивився й думав, яка справді дивовижна таємниця це життя, як легко сходяться й розходяться люди, ніби гнане вітром осіннє листя, і як марно ти намагаєшся схопити поглядом обличчя, тіло, жести дорогої тобі людини, бо вже за кілька років не зможеш пригадати кольору її очей — чи то вони сині, чи то вони чорні...

«Душа людська, — кричало все в мені, — мала б бути з твердої бронзи, із криці, а не з повітря!»

Зорбас пив, тримаючи свою велику голову прямо й непорушно. Здавалося, він прислухався серед ночі до чиеїсь ходи, що наближалася чи віддалялася, але ж вона чулася не де інде, як у глибинах його душі...

— Про що задумався, Зорбасе?

— Про що задумався, хазяїне? А ні про що. Йй-богу, ні про що. Нічого не думаю.

Він знову наповнив склянку й кинув:

— Твоє здоров'я, хазяїне!

Ми цокнулися. Обидва розуміли, що ця мука не може тривати довго. Ми мусили або розплакатись, або пуститись у танок, а потім напитись до смерті.

— Заграй, Зорбасе! — попрохав я.

— Для сандура, хазяїне, — я ж тобі казав — для сандура треба, щоб на серці було легко. Заграю я через місяць чи два, а може, і через два роки, звідки мені знати? І заспіваю тоді про те, як двоє людей розлучаються назавжди.

— Назавжди! — болісно скрикнув я.

Я вже вимовляв подумки це разуче непоправне слово, але не мав духу почути його, мовленим уголос. Мені стало страшно.

— Назавжди! — повторив Зорбас, над силу проковтнувши слину. — Назавжди. Оце все, що ти мені казав — ніби ми збудуємо монастир, — то те саме, що втішати хворого, який ось-ось віддасть богу душу... Я цього не приймаю! Не хочу цього! Що це? Хіба ми якась жінота, щоб нас утішали? Не треба нас утішати. Бо такі назавжди!

— А може, я ще й залишуся... — промовив я, вражений грубуватим Зорбасовим розчуленням. — Може, я ще й подамся з тобою. Адже я вільний!

Зорбас похитав головою:

— Ні, не вільний ти. Тільки й того, що ти прив'язаний довшою мотузкою, ніж інші люди. І через те, що вона в тебе довга, хазяїне, ти й бігаєш сюди-туди, і тобі здається, що ти вільний, але ж ти не рвеш її. А якщо не рвеш, то...

— Настане день, і я порву її! — рішуче сказав я, бо Зорбасові слова роз'ятрили в мені відкриту рану.

— Це важко, хазяїне, дуже важко. Для цього потрібне безумство! Безумство, чуєш? Бо треба все поставити на карту! А ти маєш розум, і він тебе й доконає. Розум — це крамар, він усьому веде рахунок, записує — стільки-то дав, стільки-то взяв, оце видатки, оце прибутки. Це, бачиш, такий собі розважливий господарник, він ніколи всього не ставить на карту, завжди щось тримає про всяк випадок.

Не рве мотузки, ні! Міцно тримає її, шельма, в руках! Бо якщо вона вислизне — він пропав, пропав, бідолаха! Та коли не рвати мотузки, то скажи мені, який смак тоді має життя? Смак ромашки, ромашечки, а це тобі не ром, що перевертає світ!

Він примовк, хотів був випити, але передумав.

— Даруй мені, хазяїне, я селяк, слова в мене липнуть до зубів, як болото до ніг, не вмію я сплітати слова й говорити люб'язно, не вмію. Але ти мене розумієш.

Він осушив склянку й глянув на мене:

— Розумієш! — вигукнув, ніби раптом упав у гнів.— Розумієш, і це тебе доконає! Якби не розумів, то, мабуть, був би щасливий! Чого тобі бракує? Ти молодий, маєш гроші, маєш розум, міцний, гарний хлоп'яга, нічого тобі не бракує! Нічого тобі не бракує, бісів сину! Лише одного, як я вже казав — безумства! А якщо цього бракує, хазяїне...

Він похитав головою і знову замовк.

Ще трохи — і я б розплакався. Усе, що казав Зорбас, було правдою... В дитинстві мене переповнювали великі прагнення, надлюдські пристрасті, і на самоті я зітхав від того, що мені було тісно у світі. А потім, з бігом часу, я поволі ставав усе розважливішим, почав обмежувати себе, відділяти можливе від неможливого, людське від божественного, став міцно тримати свого паперового змія, щоб він не вирвався й не втік.

Велика зірка прокреслила небо і зникла. Зорбас сіпнувся і вражено витріщив очі, ніби вперше удрів, як падає зірка.

— Бачив? — запитав він.

— Бачив.

Зненацька Зорбас високо витяг свою тонку кістляву шию, розправив груди й видав дикий розпачливий крик, а той страхітливий крик несподівано перетворився на слова турецької мови, і з глибин Зорбасового ества полився прадавній одноманітний спів, сповнений пристрасті й туги — пісня самотності. Розірвалося серце землі, розлилася

з нього солодка східна отрута, роз'їдаючи в мені всі ниточки, що тримали в мені надію на майбутню зустріч:

Ікі кіклік бір тепенде отійор;
Отме де, кіклік, бенім дертім етіюр!
Аман! Аман!

Пустеля, безкрай дрібний пісок, тремтить повітря, то рожеве, то блакитне, то золотаве, кров стугонить у скронях, з душі виривається божевільний крик, і вона радіє, що нікому на нього озватися. Пустеля... пустеля...

Мої очі налилися сльозами:

Заспівали дві куріпки на однім пригірку.
Ой, мовчіть, куріпки, мені й так на серці гірко!
Аман! Аман!

Зорбас замовк, різко стер з лоба піт і струснув його з руки. А потім знову похилив голову і втупився в землю.

— Що це за пісня? — запитав я по довгій мовчанці.

— Погонича верблюдів. Цю пісню співають погоничі в пустелі. Я вже давно забув її й не співав. А це ось раптом...

Голос його став глухим.

— Хазяїне,— мовив він,— пора спати. Завтра тобі треба встати на світанку, щоб устигнути на пароплав до Кастро. Добраніч!

— Не хочеться мені спати,— відповів я.— Ще посиджу. Це наш останній вечір.

— От саме тому слід закінчити його швидко! — вигукнув Зорбас і перевернув догори дном порожню склянку на знак того, що вже більше не хоче пити.— Одним махом, так, як ото кидають курити, пити чи грати в карти справжні чоловіки. Мужньо!

Батько мій, аби ти знав, був чолов'яга хоч куди, ти на мене не дивись, я проти нього сцикун, мізинця його не вартий. Він був, як то кажуть, із давніх греків: потисне тобі руку — кістки потрощить. Я-то хоч коли-не-коли можу говорити розбірливо, по-людському, а батько лише ре-

вів, іржав і співав, з його вуст рідко злітало тихе людське слово.

Так ось він яких тільки не мав поганих звичок, але всіх позбувся, наче відрубав. Смалив без кінця, дим з нього, наче з комина, йшов. Та якось устав батько рано й поїхав у поле орати. Приїхав, сперся на огорожу й мерщій рукою в пояс — адже ж запеклий курій! — по кисет, щоб скрутити цигарку перш ніж узятися до роботи. Дістав кисет, а він порожній, ані дрібки тютюну. Забув наповнити його вдома.

Батько аж позеленів од люті й миттю, як ошпарений, кинувся бігом до села — так йому, бачиш, припекло закурити. Біг, біг, аж раптом — я ж казав тобі, людина — велика загадка! — зупинився, соромно йому стало, дістав кисет, подер його зубами на клапті й затоптав ногами, як не-самовитий.

«Падло! Падло! — реве. — Шльондра!»

І від того часу до кінця днів своїх не брав цигарки в рота. Отак поводяться справжні чоловіки, хазяїне. Добраніч!

Зорбас підвівся й швидко, не оглядаючись, прошарудів по прибережній ріні до піни прибою і зник у темряві.

Більше я його не бачив. Уранці, ще й півні не співали, прибув погонич з мулом, і я верхи поїхав до причалу. Підозрюю, хоч, може, й даремно, що Зорбас тоді десь причаївся й стежив за мною, але не кинувся до мене, щоб не казали ми банальних слів розлуки й не просльозилися, і щоб не махали руками й хустинками та не клялися один одному.

Ми розлучилися різко, одним махом.

У Кастро мені прийшла телеграма. Я взяв її, довго дивився на неї, не розгортаючи, і рука моя тремтіла. Я не мав сумніву щодо її змісту і з жахливою впевненістю міг сказати, скільки в ній слів і скільки літер.

Мені захотілося подерти її на клаптики: навіщо читати, коли й так усе відомо? Та ми, на жаль, не довіряємо своїй душі; розум, цей торгаш, цей галантерейник, пробує кепкувати з неї, як ото ми кепкуємо зі старих ворожок або пророчиць. Тож я розгорнув телеграму — її прислали з Тифліса. Якусь хвилину літери танцювали перед моїми очима, нічого не можна було розібрати, але потроху вони втихомирились, і я прочитав:

«Сьогодні пополудні внаслідок скоротечної пневмонії Ставрїдакіс помер».

Минуло п'ять років, п'ять великих, страшних років, коли час мчав шалено, а географічні межі пустилися в танок, то розтягуючи, то стискаючи держави, як гармонії. Якоїсь миті ми з Зорбасом загубилися в вирі, поміж нами пролягли голод і жакіття. У перші три роки я подеколи отримував від нього коротеньку листівку.

Одного разу листівка прийшла із Святої Гори — образ Діви Марії Вартівниці Брами з великими сумними очима й твердим, вольовим підборіддям. Зорбас писав мені своєю важкою грубою ручкою, яка дряпала папір: «Тут, хазяїне, чорта лисого заробиш, ченці так обмахлюють — комар носа не підточить. Піду звідси!»

А за кілька днів знову листівка: «Не можу більше бродити по монастирях з папугою в руці, наче ярмарковий штуккар, тож я й подарував його одному дивакуватору ченцеві, який має дрозда; той дрізд співає, негідник, як справжній півчий — просто з розуму зводить! — «Господи помилуй!» Може, чернець навчить і нашого бідолашного папугу співати псалми. Ех, чого він тільки не бачив, бестія, у своєму житті, а тепер... Може, ще й попом станеш, папуго? Ось до чого біда довела! Дружньо цілую тебе. Отець Алексіос, пустельник».

Минуло шість чи сім місяців, і я отримав з Румунії листівку, на якій була зображена пишнотіла напівгола жіночка: «Я ще живий, їм мамалигу, п'ю пиво, працюю на

нафтовому промислі, увесь масний, мов пацюк з олійниці. Але тут є все, чого душа бажає, справжній рай для отаких-о грішників старих, як я,— ти мене розумієш, хазяїне: життя — це і кокотка, і святий господь. Дружньо цілую тебе. Алексіс Зорбеско, пацюк з олійниці».

Минуло два роки, і я тримав нову листівку, тепер уже із Сербії: «Я ще живий, але тут собачий холод, тож я мусив оженитися, ото її пичка на звороті — нічогенька молодичка. Живіт у неї трохи округлився, бо вона вже готує мені Зорбасеня. На мені той костюм, що ти подарував, а обручка на моєму пальці — то бідолашної Бубуліни — хай господь зробить її святою (всяко ж буває!). А цю звати Любою. Пальто, що на мені, з лисячим коміром,— це посаг моєї дружини, до цього додала вона мені й свиню з сімома поросятками — чудна порода, і двійко хлопчаків од першого чоловіка — вона, як бачиш, удова. Знайшов я на одній горі, тут неподалік, магнезит, обкрутив знову одного капіталіста, живу, як бей. Дружньо цілую тебе. Алексіс Зорбич, колишній удівець».

З лицьового боку листівки було фото Зорбаса: помолоділий, у весільному вбранні, в хутряній шапці, з піжонським костуром, у модному пальті. А на плече йому почепилася гарненька слов'янка років двадцяти п'яти, така собі дика кобилка, з крутими стегнами, грайлива, у високих чобітках, пишногогруда. А внизу великими, як долотом вибитими, Зорбасовими літерами написано: «Я, Зорбас, і безкінечна історія — жінка; тепер її звати Любою».

Усі ці роки я їздив по закордонах. Мав і я свою безко-нечну історію, але в неї не було ні пишних грудей, ні пальта, щоб мені подарувати, ані свині. Одного дня в Берліні я отримав телеграму, про яку йшлося на початку: «Знайшов зелений камінь дивовижної краси, приїжджай негайно. Зорбас».

Я вже казав, що не зважився тоді облишити все та й зробити й собі бодай раз у житті безумно сміливий вчинок, тож і отримав коротенького листа, якого навів на

початку і в якому Зорбас назвав мене — і цілком справедливо — загубленою душею, книгогризом.

Відтоді він мені вже не писав; нас розділили страхітливі світові події, світ і далі кривуляв, немов поранений чи п'яний, особисті почуття й турботи відійшли на задній план.

Але я часто розповідав про Зорбаса моїм друзям, воскрешаючи в уяві ту велику душу. Ми захоплювалися тим, як гордо і впевнено, незбагненно для розуму, йшла життям ця неосвічена людина. Кількома влучними словами він або сягав таких вершин духу, для яких нам потрібні були довгі роки тяжкої праці, і тоді ми казали: «Зорбас — велика душа», або ж здіймався вище них, і тоді ми казали: «Він божевільний».

Так минав у солодкій отруті споминів час. Але ще одна тінь — тінь мого друга, що впала на критське узбережжя в пору Зорбаса, налягла важким тягарем на мою душу й не залишала мене, бо я й сам не цурався її.

Про цю тінь я не розповідав нікому, то була моя прихована розмова з іншим берегом, яка призвичаювала мене до смерті, то був мій потаємний місток до пекла. І коли душа небіжчика переходила його, я відчув, яка вона бліда й немічна,— не могла навіть говорити твердо, не мала сили потиснути мені руку. Інколи я думав з тривогою: «Можливо, мій друг не встиг на землі обернути своє тіло в іншу сутність, вишталтувати й загартувати душу так, щоб у критичну хвилину не опанував її страх перед смертю, від якого вона б розвіялася з вітром. Можливо,— думав я,— їй загрожує згуба, бо друг мій не мав часу обезсмертити те, що можна було обезсмертити з його тлінного єства.

Але інколи в нього з'являлася сила... У нього? Може, то я несподівано згадував його зі ще більшою любов'ю? І тоді він ставав дужим, помолоділим, і мені здавалося, що я навіть чую його кроки на сходах?

Нещодавно я самотою здійснив подорож у засніжені гори Швейцарії, де колись ми з другом та однією жінкою, яку ми обидва любили, провели несказанно чарівні години.

Я лежав на ліжку в тому самому готелі, в якому ми зупинилися й тоді. Я спав; місячне світло заливало землю, крізь відчинене вікно в мою сонну свідомість увиходили гори, срібні від снігу сосни, глибока синява ночі.

Уві сні мене повнила невимовна втіха; неначе сон був глибоким морем, синім і наскрізь прозорим, і я лежав на його дні, щасливий і незрушний, а тіло моє стало таким чутливим, що коли б на поверхні, за тисячі сажнів угорі наді мною проплив кораблик, то він розрізав би мене на-впіл.

Раптом на мене впала тінь — я зрозумів, хто це був. І пролунав його печальний голос:

«Ти спиш?»

І я відповів так само печально:

«Ти забарився. Вже кілька місяців я не чув твого голосу. Де ти бродиш?»

«Я завжди з тобою, але ти мене забуваєш. Я не маю сили весь час гукати, а ти хочеш забути мене. Чудовий місяць, чудові засніжені дерева, чудове життя на цьому світі, але не забувай же й мене».

«Ніколи я тебе не забуваю, ти знаєш сам. У ті перші дні я виїхав на чужину, бродив по диких горах, вимучував своє тіло, безсонними ночами плакав за тобою. Складав пісні, аби вилити горе, але й пісні були безсилі розвіяти тугу і втішити серце. Одна з них починається так:

Як ішли ви вдвох зі смертю, я поставі дивувався
і ході легкій обох вас над безоднею стрімкою —
друзів двох, що спозарану з цього світу подалися...

А в іншій пісні, теж незакінченій, я закликав:

Пильнуй душу, любий друже, не дай вітру розвіять!»

Він схилився наді мною, на його вустах з'явилась гірка посмішка, а я аж здригнувся від його блідості.

Довго і мовчазно дивився він на мене порожніми очницями — замість очей у них були дві грудочки землі.

«Що ти думаєш? — прошепотів я.— Чому мовчиш?»

І знову почувся, ніби глибоке, далеке зітхання, його голос:

«Ех, що залишилось від душі, якій було тісно на світі! Кілька чиїхось віршів — розпорошених уривків, жодної докінченої строфи! Я блукаю землю, навідуюсь до дорогих мені людей, але їхні серця замкнені. То як же мені ввійти в життя? Як мені воскреснути? Я кружляю навколо нього, як пес навколо замкненого дому хазяїна... О, коли б то я міг жити вільно, не хапаючись, мов потопельник, за ваші теплі живі тіла!»

З його очниць ринули сльози, земля в них розкисла.

Та за хвилину голос його став твердим.

«Найбільшу радість ти мені дав,— мовив він,— тоді, коли одного разу на мої іменини в Цюріху — пам'ятаєш? — ти розповідав про мене. Пам'ятаєш? З нами була ще одна душа...

«Пам'ятаю,— відповів я,— це була та, кого ми називали нашою Пані...»

Ми замовкли. Скільки ж віків минуло відтоді! Ми сиділи тоді за святковим столом у теплій кімнаті — троє дорогих одне одному людей, надворі крутила хурделиця, а я співав хвалу своєму другу.

«Про що задумався, учителю?» — запитала тінь з легкою іронією.

«Багато про що... про все...»

«А я про твої останні слова тоді. Ти підніс келих і сказав: «Пані, коли Ставрідакіс був немовлям, його старий дід садив малого собі на коліна, а на друге ставив критську ліру і грав мужніх повстанських пісень, тож вип'ємо сьогодні за здоров'я Ставрідакіса, і нехай буде даровано йому долю вічно сидіти отак само на колінах Бога!» Бог дуже швидко сповнив твою молитву, вчителю мій!»

«Дарма,— відповів я,— любов перемагає смерть».

Він гірко посміхнувся, але промовчав. Я відчув, як тіло його тане, розпливається в повітрі, стає плачем, зітханням, насмішкою...

Ще багато днів я чув на своїх губах присмак смерті, але на серці полегшало. Смерть увійшла в моє життя знайомим, дорогим обличчям, наче друг, який прийшов по нас і ось сидить у кутку, терпляче ждучи, коли ми довершимо справи. Мій розум заспокоївся, усвідомивши таким чином дружлюбну вдачу смерті.

Інколи смерть вливається в наше життя, мов п'янкi пахощі, особливо, коли усамітнитись при світлі місяця у глибокій тиші, і коли твоє тіло, свіжовикупане й ласкаве, не чинить опору душі, і ти засинаєш. Тоді на якусь хвилику стіна, що розділяє життя і смерть, стає прозорою, і ти бачиш усе, що діється за нею, в потойбіччі.

В одну таку невловну мить сюди, в мою самоту, в мій сон увійшов Зорбас. Я зовсім не пам'ятаю, який він був, що казав, чого хотів. Коли я прокинувся, серце моє шалено калатало, а мої очі ні з того, ні з сього налилися сльозами.

І враз мене пройняло нестримне бажання, не бажання — потреба — опанувала потреба відновити життя, яке ми прожили разом на критському узбережжі, змусити пам'ять пригадати, зібрати до купи всі розсіяні розмови, крики, жести, сміх, сльози, танці Зорбаса, щоб урятувати їх від загибелі.

Це бажання було таке несподіване й сильне, що я злякався, чи не є воно знаком того, що десь на землі в ці дні помирає Зорбас, адже серця наші так зріднилися, що я не міг припустити, як може померти одне з них, щоб друге не здригнулось і не озвалося зойком болю.

Лише мить я вагався, чи збирати в пам'яті Зорбасові сліди, щоб відтворити їх словами. Мене опосів дитячий страх, я казав собі: «Якщо я почну писати, то це означатиме, що Зорбасові справді загрожує небезпека. Краще опиратися силі, яка штовхає мене до цього».

І я опирався два дні, три дні, тиждень. Займався всілякою іншою писаниною, ходив на екскурсії, читав, намагаючись такими хитрощами обманити ту невидиму силу. Але думки мої, неспокійні й важкі, весь час роїлись навколо Зорбаса.

Одного дня я сидів на терасі мого дому, що стояв над морем на Егіні. Був полудень, сліпуче світило сонце, і я задивився на лагідні голі схили Саламіну. І раптом, навіть не усвідомлюючи, що роблю, я взяв папір, ліг просто на гарячі плити тераси й почав писати оце житіє Зорбаса.

Писав поспіхом, схвильовано, мені нетерпеливилось відродити минуле, я намагався пригадати й урятувати всього Зорбаса, немовби на мене впала б уся відповідальність, якщо б він щез безповоротно.

Я працював без сну й відпочинку, аби вирізьбити цілісний образ Зорбаса, образ мого «Старого».

Я діяв так, як діють чарівники з диких африканських племен: вони малюють на стінах печер Праотця, якого бачили вві сні, при цьому намагаються зобразити його якомога точніше, щоб його душа могла впізнати на малюнку своє тіло й повернутися в нього.

За кілька тижнів житіє було завершене.

Скінчивши писати житіє Зорбаса, я сів увечері, як завжди, на терасі й задивився в море; готовий рукопис лежав у мене на колінах. Яке ж то було щастя, як легко стало на серці, наче я скинув із себе велетенський тягар. Так почувається жінка після пологів, тримаючи в обіймах своє немовля.

І коли сонце вже заходило, на терасу ввійшла Сула, дівчинка, яка приносила мені листи з міста,— кругленька, боса, дуже жвава. Вона залишила мені листа й миттю вискочила. Я одразу зрозумів. Принаймні, мені здалося, що я зрозумів, бо коли розпечатав і прочитав листа, то не схопився й не став кричати. Лист мене не вразив. Я був упевнений. Знав, що саме в цю мить, коли на колінах

у мене лежав завершений рукопис, а я дивився, як заходить сонце, я отримаю цього листа.

Спокійно, не зронивши й сльози, я прочитав його. Він був посланий із якогось села біля Скопле, з Югославії, написаний каліченою німецькою мовою. Ось його переклад:

«Я сільський учитель і пишу вам, аби повідомити сумну звістку, що Алексіс Зорбас, який мав тут мідну копальню, помер минулої п'ятниці о шостій пополудні. У свій смертний час він покликав мене:

«Ходи сюди, вчителю,— сказав,— маю я одного товариша в Греції. Як тільки я помру, напиши йому, що я помер та що до останньої хвилини був при здоровому розумі й думав про нього. І що ні в чому з того, що зробив у житті, не розкаююсь. І ще напиши — я зичу йому здоров'я, і що час уже йому взятися за розум... А прийде якийсь піп сповідати й причащати мене, скажи, хай вимітається геть, будь він проклятий! Чого тільки не зробив я в житті, а все одно мало,— такі люди, як я, повинні жити тисячу літ. На добраніч!»

Це були останні його слова. Він ураз підвівся на подушках, скинув із себе ковдру й спробував устати з ліжка. Ми кинулись підтримати старого — Люба, його дружина, я й кілька дужих сусідів, але він нас відштовхнув, устав з ліжка й підійшов до вікна. А там сперся на підвіконня, подивився в далину, на гори, витріщив очі й почав сміятися, а потім заіржав, наче кінь. Отак стоячи, уп'явшись нігтями в підвіконня, він і зустрів смерть.

Його дружина Люба доручила мені написати вам, що вона вас вітає і що небіжчик часто розповідав їй про вас і наказував, якщо помре, передати вам його сандур на пам'ять.

Отож вдова прохає вас, коли випаде вам проїжджати через наше село, завітати до неї й заночувати в її домі, а вранці, як вирушатимете в добру путь, отримати й сандур».

Литературно-художественное издание

СЕРИЯ

«ЗАРУБЕЖНАЯ ПРОЗА XX СТОЛЕТИЯ»

НИКОС КАЗАНДЗАКИС

**Забавные приключения
и злоключения**

Алексиса Зорбаса

Роман

Перевод с новогреческого
А. Н. Чердакли

Киев,
издательство
художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор Н. К. Достатня
Коректор Н. І. Забаштанська

ИБ № 4329

Здано до складання 23.02.89.

Підписано до друку 26.05.89.

Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний № 2.

Гарнітура таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 14,625. Умовн. фарбовідб. 14,788.

Обл.-вид. арк. 17,417. Тираж 30 000 пр.

Зам. 9-77. Ціна 1 крб. 60 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З текстових діапозитивів
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Набір виготовлено
на автоматизованій системі
переробки тексту «ДИС»
і фотонабірному комплексі «Каскад».

Казандзакіс, Нікос

К14 Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса: Роман. / Пер. з новогр. А. Чердаклі; Передм. Т. Чернишової.— К. Дніпро, 1989.—357 с. іл.— (Зарубіж. проза ХХ ст.).

ISBN 5-308-00186-3

Герой роману видатного грецького письменника (1883—1957) — людина бурхливої енергії, життєлюб і мрійник, веселун і дотепник. У всіх своїх вчинках він керується більше серцем, ніж розумом, з однаковою пристрасстю віддається коханням, мистецтву, ремеслу і заради свого захоплення готовий на будь-які жертви. Він переконаний, що найбільша цінність на світі — це людське життя, і ніхто не має права важити на нього, тому прагне бути незалежним від усього, що обмежує свободу людини.

К 4703010100—191
М205(04)—89 191.89

ББК 84.4 Гр.

«...коли б мене запитали,
хто з людей залишив
найглибший слід у моїй душі,
я, напевне, виділив би
щонайбільше чотирьох:

Гомера, Бергсона,
Ніцше і Зорбаса.

Перший став для мене
ясним, наче сонячне коло,
спокійним оком,
що осяває все суще
своім спасенним світлом;

Бергсон звільнив мене
від марних філософських мук,
які замолоду шматували
мою душу; Ніцше наділив мене
новими муками і навчив
гордо стрічати горе,
знегоди й розпуку;
Зорбас призвичаїв
любити життя
й не боятися смерті».

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ
ΑΛΕΞΗ ΖΟΡΜΠΑ

